

XXXII • 2020

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TURNOVO

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXXV, Велико Търново, 2020

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXXV, Veliko Tarnovo, 2020

ISSN 1313–6690

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Църов – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Пламен Събев – редактор
Светла Атанасова – редактор
Миглена Петкова – редактор
Жулиета Гюлева – редактор
Илия Вълев – редактор
Станислава Ботева – секретар

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhiev – Editor
Plamen Sabev – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Miglena Petkova – Editor
Zhulieta Gyuleva – Editor
Iliya Valev – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
English translations: Maya Micheva

e-mail: rimvt_edit@abv.bg

Предпечат и печат:

ФАБЕР

Велико Търново, п. к. 241

(062) 600 650; www.faber-bg.com

•

Формат: 70 x 100/16

Печатни коли: 18,5

На корицата:

Мраморен лъв от разкопките на Лесичерския стълб.

Marble lion statue from the excavations of the Lesicheri pillar.

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY — VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXV/2020

PROCEEDINGS

XXXV/2020

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2020

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Калин Чакъров. ЛЕСИЧЕРСКИЯТ СТЬЛЪБ – СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНИЯТА.....	7
Kalin Chakarov. THE LESICHERI PILLAR – STATE OF RESEARCH	22
Евгени Дерменджиев, Михаела Томанова. НЕКРОПОЛ В СЕВЕРНОТО ПОДГРАДИЕ НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД.....	41
Evgeni Dermendzhiev, Mihaela Tomanova. THE NECROPOLIS IN THE NORTHERN SUBURB OF THE METROPOLIS TARNOVGRAD	73
Виктория Русева, Люба Маноилова. ДЕМОГРАФСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ, ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ПАТОЛОГИЧНИ ИЗМЕНЕНИЯ НА ПОПУЛАЦИЯТА, ПРЕДСТАВЕНА В СРЕДНОВЕКОВНИЯ НЕКРОПОЛ В СЕВЕРНОТО ПОДГРАДИЕ НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД.....	99
Victoria Rousseva, Lyuba Manoilova. DEMOGRAPHIC FEATURES, PHYSICAL DEVELOPMENT AND PATHOLOGICAL CHANGES IN THE POPULATION PRESENTED IN THE MEDIEVAL NECROPOLIS IN THE NORTHERN SUBURB OF THE METROPOLIS TARNOVGRAD	119
Иван Чокоев. ТЪКАНИ ОТ СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В МЕСТНОСТТА „ФРЕНК ХИСАР“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (ГРОБ № 126). 121	
Ivan Chokoev. TEXTILES FROM MEDIEVAL CEMETERY AT FRENK HISAR, VELIKO TARNOVO (GRAVE № 126)	130
Жулиета Гюлева. „БАНЯТА ПРИ МОСТА“ – ФИРУЗ БЕЙ ХАМАМ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	131
Zhulieta Gyuleva. THE BATH AT THE BRIDGE – FIRUZ BEY HAMAM IN VELIKO TARNOVO.....	139
Димитър Харбалиев. „ТУРСКИТЕ НАБЕЗИ“ В ИСЛАНДИЯ ПРЕЗ ЛЯТОТО НА 1627 Г.	147
Dimitar Harbaliev. “THE TURKISH ABDUCTIONS“ IN ICELAND IN THE SUMMER OF 1627.....	162

Пламен Събев. ИКОНОПИСНО АТЕЛИЕ В АРБАНАСИ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVIII ВЕК	163
Plamen Sabev. ICONPAINTING WORKSHOP IN ARBANASSI FROM THE FIRST HALF OF THE 18th C.....	185

Светла Атанасова. ДИМИТЪР И ГРИГОР НАЧОВИЧ. ПРИНОСИ КЪМ ИСТОРИЯТА НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ СТОПАНСКИ ЕЛИТ	189
Svetla Atanasova. DIMITAR AND GRIGOR NACHOVICH. CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE BUSINESS ELITE DURING THE RENAISSANCE	210

Емил Врежаков. ПРОЕКТ „БЪЛГАРИ ВЪВ „ФОРД“ – МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО, РЕАЛИЗАЦИЯ, ПЕРСПЕКТИВИ.....	213
Emil Vrezhakov. BULGARIANS IN FORD PROJECT – RESEARCH METHODOLOGY, IMPLEMENTATION AND PERSPECTIVES	225

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Илиян Петракиев. ГЕОРГИ ВЛАДИМИРОВ. ОБЕЦИ С ФОРМА НА ВЪПРОСИТЕЛЕН ЗНАК ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (XIII – XIV В.). ЗА МАТЕРИАЛНИТЕ СЛЕДИ ОТ КУМАНИТЕ И ЗЛАТНАТА ОРДА В КУЛТУРАТА НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО. София, издателство „Уникарт“, 2019, 86 с. с ил.	227

Диана Косева. БОЛЯРСКИЯТ КВАРТАЛ В АСЕНОВА МАХАЛА – МЕЖДУ НАУЧНИТЕ КОЛЕБАНИЯ И ОБИКНОВЕНИТЕ ФАНТАЗИИ.....	233

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Теменуга Георгиева. ХРОНИКА НА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2019 Г.....	243

Станислава Ботева. КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2019 Г.....	253

Боряна Боянкинска. ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2019 Г.).....	258

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	260

SUBMISION REQUIREMENTS FOR CONTRIBUTIONS TO THE JOURNAL OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO.....	263

ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/COLOUR ILLUSTRATIONS.....	271

ЛЕСИЧЕРСКИЯТ СЪТЛЪБ – СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНИЯТА

Калин Чакъров

„Яларският паметник е един от най-любопитните паметници на страната.“

Х. и К. Шкорпил. *Могили*. Пловдив, 1898, стр. 57.

Лесичерският сътълб, известен още като Марков камък/Маркови камъни, Дикилиташ, Сътълбо, Сълпа и др., е интересен обект на културното наследство на България, изследван от редица учени през последните близо две столетия¹. Със своите почти 13 м височина той привлича вниманието не само на специалистите, но и на всеки човек, преминал по шосето между павликенските села Мусина и Лесичери. Сътълбът се намира на 3114 м югоизточно от църквата на с. Лесичери, община Павликени, област Велико Търново, азимут 162,83°, координати (DD): 43,1873 25,4366, надморска височина около 118 м. Той е разположен на възвишено място, от което започва северен склон към равнинната част на долината на р. Росица (**Обр. 1, Обр. 2**).

Първото споменаване на паметника е дело на Петко Рачев Славейков. В едно писмо до Николай Палаузов от 2 май 1865 г. авторът описва древни развалини край с. Никюп и един паметник край с. Ялари (Голямо Яларе – днес Русаля), около който има две-три по-големи могилки. П. Славейков погрешно отъждествява останките на Никополис ад Иструм със средновековния Никопол, в който е резидирал българският цар Иван Шишман. Той неправилно интерпретира могилните некрополи на римския град като военен лагер на крал Сигизмунд, а Лесичерския сътълб като паметник на победата, свързан с битката при Никопол от 1396 г., защото при оране са откривани много кости. Важно е да се отбележи, че авторът дава за пръв път името на сътълба – „Дикили-таш“ („забит/изправен камък“ от турски), като отбелязва, че някои го наричат „Марковите камъни“. Множественото число на последното название показва, че към 1865 г. все още има спомен за наличието на два (стърчащи) сътълба, въпреки че към времето на описанието П. Славейков отбелязва паднали камъни, по които не личат надписи (Славейков 1982, 83–87).

Шест години по-късно (1871 г.) австро-унгарският пътешественик Феликс Каниц посещава развалините край с. Никюп и потвърждава идентификацията

им с римския град Никополис ад Иструм чрез откриването на един надпис, в който се споменава името на града (Kanitz 1877, 58–71). По време на тази обиколка Ф. Каниц преминава, в края на месец юни същата година, покрай Лесичерския стълб, като го нарича Дикилиташ (Dikilitaş) край с. Яларе. Авторът отбелязва, че в околностите на стълба има множество архитектурни детайли, сред които елементите на падналия втори стълб, останки от монументална сграда с релефи и частично запазени два надписа, познати единствено от неговото описание, защото днес не е ясно къде се намират (Kanitz 1877, 132–138).

Единият от тях (IGBulg II 701) съобщава, че Квинт Юлий (според четенето на Карел Шкорпил) или Клавдий Валенс (съобразно прочита на Георги Михайлов) прави посвещение приживе и със здрав разум в чест на себе си, на майка си и на баща си. Все още остава загадка за каква структура се отнася текстът върху приличащия на архитрав детайл – гробница, храм, някой от двата стълба или за друг паметник. От надписа става ясно, че Квинт Юлий/Клавдий Валенс е булевт (градски съветник) в Никополис ад Иструм и жрец на култа на богинята-персонификация на град Рим – Рома. Това показва, че посветителят има високо положение в местното общество.

Ф. Каниц отбелязва още, че около стълба има множество могили и отделни групи от диви дървета (вероятно също могили). Десетина години преди посещението на австро-унгареца, мютесарифът (областният управител) на Търново нарежда да бъдат разкопани две от могилите. В едната от тях попадат на гробница с шахтовидно преддверие, в която откриват находки (Kanitz 1877, 132–138). До средата на XX в. около стълба има още една запазена могила, освен съществуващата в момента (Лефтеров 2013, 17).

Пътешественикът тълкува погрешно стълба като част от римски виадукт (имайки предвид вероятно акведукт, тоест водопровод) (Kanitz 1877, 132–138). Заблудата му може би идва от установените от него в близост до с. Русаля останки от Западния акведукт на Никополис ад Иструм (Kanitz 1877, 132–138).

Ф. Каниц за пръв път прави графични изображения на паметника (**Обр. 3, Обр. 4, Обр. 5, Обр. 6**). Той скицира набързо на място стълба и останките около него (**Обр. 3**) и впоследствие оформя скиците (**Обр. 4, Обр. 5**) като гравюри и акварел (**Обр. 6**). Първата гравюра представя двата стълба (**Обр. 4**), а втората – архитектурните останки около него (**Обр. 5**). На акварела Ф. Каниц обединява паметниците и от двете гравюри (**Обр. 6**). При сравнение с действителното положение на паметника и резултатите от по-късни проучвания става ясно, че пътешественикът нагажда различни особености на стълбовете и останките около тях в интерес на художествената композиция (Герасимов 1961, 245). Вероятно авторът скицира всички останки от изток, защото на изображението не се вижда нишата на стърчащия стълб. Вероятно заради композицията основата на втория стълб е изместена в северна посока (**Обр. 7**).

През 1875 г. е следващото споменаване на паметника. В една дописка във в-к „Напредък“ от 5 юли 1875 г., подписалият се като „Ив. П-въ“ автор пише за „Дикили-ташъ“. Той дава в няколко реда кратко описание на стълба, отнасяйки го спрямо с. Русаля, както и за останки от Западния акведукт на Никополис ад Иструм. Авторът е първият, публикувал легендата за строежа на Лесичерския стълб и акведукта. Според нея имало двама юнаци, които се влюбили в една и съща мома. Единият на име Крал Марко, а другият Дели-Белю Кустурянина. И двамата искали да се оженят за нея и решили да се обзаложат за любовта ѝ. Крали Марко трябвало да направи кула до небето, а Дели Белю воденица до Никюп, докарвайки подземно вода чак от р. Пещер(ск)а в с. Мусина. Крали Марко напредвал усърдно и изпреварвал противника си. Момата обаче обичала повече Дели Белю и решила да си послужи с хитрост. Тя примамила Крали Марко да полегне на коленете ѝ, за да си почине и той се поддал, полегнал и заспал. През това време опонентът му завършил воденицата, пуснал водата и от шума Крали Марко се стреснал и без да иска ритнал кулата и съборил част от нея, като останали около 25 аршина (1 аршин = 68,75 см) височина (П-въ 1875, 195). Не е изключено легендата да е с по-нов характер и да е повлияна от вече точно идентифицираните от Ф. Каниц Никополис ад Иструм и прилежащия му Западен акведукт².

Според друг вариант на легендата, публикуван от Карел и Херменгилд Шкорпил през 1898 г., юнакът се казвал Дели Марко, а облогът бил направен от момата, а не от претендентите. Дели Марко трябвало да построи двата стълба. След като чул клепането на воденицата, завършена от опонента му, той се събудил, видял че е измамен, разгневил се, събул единия си ботуш и го заметнал към стълбовете. Единият стълб паднал, а ботушът хвъркнал чак във Влашко (Шкорпил, Шкорпил 1898, 59).

С тази легенда е свързана и друга добавка, записана от автора на този текст на 21.03.2019 г. от стар жител на с. Русаля (Анчо Георгиев Анчев, роден през 1930 г.). На платото Бърдо, простиращо се югоизточно от Мусина и югозападно от Русаля, има местност, която се казва Маркова стъпка и представлява антична кариера за камък. Според преданието Крали Марко стъпил с единия си крак на този рид, а с другия на рида Кутра, южно от с. Лесичери, като от двата хълма вземал камъни за построяването на стълбовете.

Освен публикуване на легендата, Ив. П-въ дава сведения и за разпилени камъни около стълба (Дикили-ташъ), които, според него, са от елинско езическо капище. Някои от тях имат надписи на гръцки, а на един от камъните има издялани стрела и щит. Други са оформени като арки, а според сведения на местните хора е имало и издялан човек на кон (П-въ 1875, 195). Вероятно като стрела и щит са определени изобразените от Ф. Каниц щит и копие на фронтона. Човекът на кон може да бъде отъждествен с откритата от И. Църов мраморна статуя на тракийския конник (Църов 1996, 113) (Обр. 16), композиционно обединена

от Ф. Каниц с другите архитектурни детайли като едноизмерно изображение в тимпана на фронтон (Kanitz 1877, 136–137).

През 1892 г. братята Херменгилд и Карел Шкорпил публикуват надписите, известни от гравюрата на Ф. Каниц и прилагат свои наблюдения. Според тях фигурата на конника представя богинята Артемида (Skorpil, Srorpil 1892, 216, No 99).

През 1898 г. те наричат паметника „Яларския стълб“, „Яларския паметник“, „Дикили-таш“, „Стълбо“, като отбелязват, че се намира между Михалци и Русаля, на пътя от Лесичери за Мусина. Авторите посочват за пръв път, че паметникът е изработен от хотнишки варовик, че е висок около 11 м, и се състои от 11 камъка с височина около 1 м. Шкорпилови споменават, че ъглите сочат световните посоки, а основата е с квадратен разрез (Шкорпил, Шкорпил 1898, 57–59). В действителност ориентацията има отклонения от световните посоки (**Обр. 8**). Частта над основата от своя страна е с правоъгълно напречно сечение с по-дълги страни в посока север-юг.

Двамата братя публикуват най-ранната за момента снимка на стълба (**Обр. 9**). На нея се виждат и падналите камъни на втория стълб (Шкорпил, Шкорпил 1898, 57–59). Тази фотография и следващата в албума на десетия том на „Известия на Руския археологически императорски институт в Константинопол“ са вероятно от 1891 г., когато К. Шкорпил посещава района на Никополис ад Иструм (Шкорпил, Шкорпил 1898, 160; Шкорпил 1910, 151–152). Той пребива във Велико Търново от 1891 до 1894 г. (Мирчев 1961, 16). През това време изследва редица паметници в околността.

Седем години по-късно К. Шкорпил дава повече сведения за стълба, отбелязвайки го като „Декилиташ-Стълбо“, отнасяйки го спрямо с. Лесичери. Авторът посочва, че голяма част от камъните на втория стълб липсват, защото са окрадени от иманяри, търсещи гроб в основата, въпреки, че на приложената снимка се виждат части от тях (**Обр. 10**). Според други автори елементите от втория стълб са употребени при изграждането на църквата и мелницата в с. Лесичери през 1873 г. (Лефтеров 2013, 22; Герасимов 1961, 246, бел. 1), а според трети – при изграждането на пътя Лесичери – Мусина през 30-те години на XX в. (Църов 1996, 112). Развалините източно от двата стълба, описани от Ф. Каниц, К. Шкорпил тълкува като останки от малък храм или по-скоро гробница. Той дава сведения и за фронтоната с щит и копие (Шкорпил 1905, 477–478).

На паметника обръща внимание в свое изследване през 1908 г. и 1915 г. френският епиграф Жорж Съор. Той прави историографски преглед, дава сведения за местоположението спрямо Никополис ад Иструм и съвременните села Михалци, Мусина и Русаля, р. Росица и др., спира се и на четенето на надписите. Авторът нарича стълба Дикили-Таш. Изследователят интерпретира страдата с фронтоната като храм с анти, посветен на тракийския конник, като първоначално тълкува ездаческата фигура от гравюрата на Ф. Каниц като женско

изображение, представящо вероятно богинята Диана. Според него стълбовете са част от архитектурата на този храм. Същият автор отбелязва, че отделните елементи на стълба са направени от хотнишки варовик (Seure 1908, 68, No. 87, 72, No 103; Seure 1915, 79–91).

Лесичерският стълб е вписан в „Държавен вестник“, брой 69 от 1927 г. под №23 като „Кулата при с. Ялари“. Паметникът е регистриран отново в „Държавен вестник“, бр. 78 от 1968 г. под №65 като „Останки от каменен стълб“, отбелязан в землището на с. Лесичери, м. Марков стълб, 2 км южно.

През 1931 г. обектът е посетен от цар Борис III (1894–1943 г.) по време на една негова обиколка из Северна България. Моментът е увековечен на две снимки от месец март 1931 г. (по всяка вероятност 23-ти март)³ (**Обр. 11, Обр. 12**). Едната е в по-общ план и е снимана от южната страна на стълба. На нея отляво надясно са: Сирко Станчев (охранител на царя), цар Борис III и офицер. Съдейки по други снимки от близки дати, свързани с тази обиколка, може да се предположи, че фотографиите са направени от княз Кирил Преславски⁴.

На снимките с Н. В. личат съвременни графити от XIX в.: „1894“, „М. Й.“, „К. Д. К.“, „С. М.“ (**Обр. 12**). Вероятно това са инициали на посетили паметника хора, изписали посвещенията си на североизточната повърхност на стълба.

През 30-те години на XX в. обектът продължава да буди интерес сред учените. В своето обобщаващо изследване за паметниците с изображения на тракийски конник, Гаврил Кацаров отбелязва, че от Дикили-таш до с. Яларе (Голямо Яларе) има архитрав с изображение на ловуващ Херос, куче и глиган (Kazarow 1938, 87, No. 417). Авторът познава паметника по гравюрите на Ф. Каниц и поради тази причина се подвежда, че има релеф, а не статуя.

Веселин Бешевлиев е следващият изследовател, който проявява интерес към паметника. Той го отнася към землището на с. Лесичери и дава названието му като „дикили-ташъ“ или „стълбо“. Авторът привежда повечето от известните вече описания, като посочва и някои размери, обръща внимание на нишата и ориентацията на стълбовете и отбелязва материала на изработка – хотнишки, тоест доломитизиран варовик. В. Бешевлиев за пръв път определя монумента като надгробен и го свързва с подобни стълбовидни паметници, откривани около р. Рейн и в Северна Африка. И този изследовател критикува интерпретацията на П. Славейков. В. Бешевлиев посочва отново легендата за изграждането на стълба и прилага снимка от североизток (Бешевлиев 1939, 10–15) (**Обр. 13**).

През 1948 г. И. Велков описва паметника, именувайки го Марков камък, като отбелязва пълната липса на останки от втория стълб. Тогава все още се забелязват детайли от сградата на изток от стълбовете. Авторът отнася обекта към с. Мусина, близо до Лесичери. И. Велков преповтаря записаната от К. Шкорпил легенда за строителството на Марковия камък. Освен това привежда примери на подобни паметници по Рейнския лимес. Изследователят сравнява Лесичерския стълб и с Траяновата и Маркаврилиевата колони в Рим.

За пръв път е отбелязано наличието на извираща вода (Сълпенска чешма) в горичката северно от стълба (Велков 1948, 4) (**Обр. 1**).

Епиграфът Г. Михайлов помества през 1958 г. двата надписа от околностите на Лесичерския стълб във втория том на съставения от него корпус на гръцките надписи, открити в България (IGBulg II 701 – 702). Двата епиграфски паметника са познати единствено от изображението, направено от Ф. Каниц (**Обр. 5, Обр. 6**). Под № 701 е заведен този, съобщаващ за булевта и жрец на Рома. Според автора съкращенията на името му трябва да бъдат разгърнати така, че името да е Клавдий Вале(н)с. От следващия надпис (№ 702) е запазена малка част, която може да се разтълкува като термин, означаващ представител на ловно сдружение. Г. Михайлов не споделя връзка на този надпис с посвещение на богинята Диана, както предполага Ж. Съор (IGBulg II 702).

В едно свое изследване на останките около Лесичерския стълб Тодор Герасимов прилага интересни сведения за паметника. Той публикува за пръв път скицата на Ф. Каниц, по която е направен акварелът (**Обр. 3**). Т. Герасимов отбелязва в една бележка и споделена от Богдан Султов информация от анкета сред местни жители, според която голяма част от втория стълб и другите архитектурни детайли са използвани при изграждането на църквата в с. Лесичери. Авторът прави и подробен историографски преглед, анализира архитектурните особености на детайлите, открити в околността и прилага размери на някои от тях. Т. Герасимов интерпретира сградата до стълбовете като храм на тракийския конник, като прави графична възстановка (**Обр. 14**). Той за пръв път дава сведение за наличие на селищен обект в съседство (Герасимов 1961, 245–253).

Богдан Султов включва паметника под името Лесичерски стълб в студията си за Античността в Павликенския край (Султов 1977, 15, 53).

През следващото десетилетие Златозара Гочева и Манфред Оперман поместват обекта в корпуса на паметниците на тракийския конник, като отхвърлят интерпретацията за храм (СЕТ II.2. 647; Raycheva, Delchev 2018, 248)

Първите разкопки на обекта провежда през 1987 г. Иван Църов. Те са спасителни по вид и са породени от иманярска намеса. Проучванията са проведени в четири сезона (1987–1990 г.) (Църов 1988, 103–104; Църов 1989, 104–105; Църов 1990, 75; Църов 1991, 106). Извършени са геофизически изследвания на терена около стълба от Патрик Стрейндж от Нотингамския университет (Църов 1988, 104; Boyd 2019, 797).

В резултат на археологическите проучвания Лесичерският стълб е графично документиран. Разкрити са основите на втория, както и площадка, намираща се източно от него (**Обр. 2, Обр. 30, Обр. 31**). След последната е открита квадратна сграда, а в близост част от фронтон – вероятно този, известен от по-ранните публикации (**Обр. 15**). Установено е, че описаният през 1875 г. във в-к „Напредък“ издялан човек на кон е всъщност статуя на тракийския конник (**Обр. 16**)⁵, която Ф. Каниц рисува като релеф на фронтоната

на сградата. Открити са и статуя на лъв (**Обр. 17**)⁶, увенчаващ лява страна на сграда, отцепка от гръбна част на статуя на мъж, части от капители, бази и др. детайли⁷. Цялостната интерпретация на И. Църов относно стълба и на останките около него е, че всички структури са един комплекс, представляващ хероон – гробница на видни представители на местното провинциално общество, които са обожествени и почитани от близкото население. Според проучвателят комплексът е изграден по времето на Антонините и престава да съществува през IV в., когато е унищожен от християни. Основания за последното твърдение е, че по статуите има следи от удари с чукове (Църов 1996, 111–118). Друга възможност за наличието на такива следи са множеството иманярски и каменодобивни намеси през вековете.

Успоредно с научните резултати И. Църов популяризира паметника чрез местния печат (Църов 1994).

Интересни резултати дава и последвалото разкопките геофизическо проучване на района около стълба, осъществено от Майкъл Бойд през 1999 г. То се предхожда от интензивни теренни издирвания в района, в резултат на които стълбовете, могилата, другите структури около тях и селищният обект в близост са обособени като Лесичери 1 (**Обр. 18**). Чрез геофизика северозападно от стърчащия стълб е установена част от комплекс, състоящ се от квадратна сграда от атриумен тип, представляващ вътрешен двор, ограден от четири помещения (**Обр. 19, Обр. 20**). С нея са свързани две стени, едната от които преминава в друга сграда. Структурите са изградени по всяка вероятност от камъни с глинена спойка. Югоизточно от двете помещения има квадратна аномалия, която авторът тълкува като предполагаеми основи на трети стълб (Boyd 2007, 598–601, plates 6–7; Boyd 2019, 796–801; Poulter 2019, 711). Това предположение има своите основания, но разстоянието между сектор 1, където се намират известните стълбове и сектор 2, където е разположена атриумната сграда, е 110 м (Boyd 2019, 798). Отдалечеността на сектор 2 и близостта на квадратната аномалия до предполагаеми жилищни помещения намаляват възможността да става дума за друг стълбовиден паметник с надгробен характер.

Трети стълб М. Бойд предполага и в непосредствена близост до съществуващите (Boyd 2019, 798) (**Обр. 21**). Линейните дъговидни очертания, разположени северно от стълбовете, геофизикът интерпретира като предполагаема оградна стена на храмов комплекс (Boyd 2019, 797). Авторът тълкува разположеното североизточно от стълбовете издигане на терена като надгробна могила (Boyd 2019, 797).

Андрю Поултър интерпретира атриумната сграда и другата в съседство като част от вила, а руините около стълба като част от храм на тракийския конник, като наличието на извор би могло да бъде свързано и с култа на трите нимфи (Poulter 2002, 19, 26 – fig. 10; Poulter 2019, 708–713). Според автора

обектът е необичайна вила, в атриумната сграда на която е резидирал жрец или управител (Poulter 2019, 711–712).

Венцислав Динчев изразява несъгласие с отъждествяването на комплекса с вилно стопанство. Според него не е изключено подобни комплекси с вътрешни дворове да са част от села. В. Динчев прилага и скица с концентрациите на материали, сгради и структури в района, а Лесичерският стълб и сградите в съседство интерпретира като светилище (Динчев 2000, 197–198, 200; Динчев 2006, 101, 103, обр. 6) (**Обр. 22**).

Междувременно обектът е регистриран в Автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“ (АКБ) през 1992 г. под №0700471 от Павлина Владкова, а по-късно картонът е актуализиран от Надежда Кечева. Североизточно от разположената в близост Сълпенска чешма е регистрирана в системата на АКБ през 1992 г. от Павлина Владкова част от селищен обект от римската епоха – единична постройка с №0700470. Част от предполагаемата вила в съседство (в западна посока) е регистрирана в АКБ от нея през същата година с №0700472. Двата селищни обекта са заведени при последващите теренни издирвания като Лесичери 1 (**Обр. 1**).

Във връзка с интензивните археологически обхождания за попълване на АКБ след възвръщането на частните горски и земеделски имоти в България, обектът е отразен и в „Карта на възстановената собственост“ (КВС) на община Павликени под №093023 (нов номер 43356.93.23). Отредената площ на имота е 4,485 дка, а собствеността е държавна публична с начин на трайно ползване – археологически паметник на културата. До обекта има проектирана и специална отбивка за полски път с №000562 (нов номер 43356.92.562). В същия период е отразена в КВС с отделен имот голямата надгробна могила в съседство. Тя е регистрирана като пустеещи необработваеми земи, собственост на община Павликени, №000161 (нов номер 43356.93.161).

През двете десетилетия след разкопките интересът към паметника е спорадичен. Известни са споменавания в отделни публикации, някои от които със спорна интерпретация. Приведени са и сходни паралели от Северна Африка, въведени от В. Бешевлиев (Чакъров 2014, 53–54). Паралелите на стълбовете обаче са с куха вътрешност, което ги различава съществено от конкретния случай (Raycheva, Delchev 2018, 249). Проучвателят на комплекса, И. Църов, засяга отново паметника в статия, посветена на старините в землището на с. Русаля. Авторът обръща внимание на опасността от разрушаване на паметника, причинена от човешката намеса през вековете и последното десетилетие след приключилите разкопки (Църов 2006, 9–11).

Обектът е поместен и в корпуса *Tabula Imperii Romani* (Vladkova 2012, 194–195). В свои изследвания го отбелязват и С. Конрад (Conrad 2002, 105, 109 – No 9; Conrad 2004, 20) и М. Шолц (Scholz 2012, 218–219) (Raycheva, Delchev 2018, 249).

Дългогодишните впечатления и записки за района на Лесичери на краеведа Петър Лефтеров са обнародвани през 2013 г. Той привежда интересни данни относно съдбата на втория стълб, както и наличието на друга надгробна могила в съседство (Лефтеров 2013, 17, 22).

Последното изследване на Лесичерския стълб е дело на Милена Райчева и Даниел Делчев, които през 2018 г. обнародват статия за стълба и цялостната му интерпретация. Две години по-рано авторите представят своята хипотеза като постер по време на Първата международна конференция „Римска и късноантична Тракия“, „Градове, територии и идентичности“. Те аргументирано показват, че по-скоро става дума за отделни по вид структури, като двата стълба са самостоятелни надгробни паметници. Авторите привеждат близка аналогия на стълба от гр. Изник в Мала Азия (в днешна Турция). Тамошният обелиск е надгробен паметник с надпис от времето на император Хадриан (117–138 г.), има същото название на турски като този от околностите на с. Лесичери – Дикилиташ и височина около 12 м, която е сходна с измерената на Лесичерския стълб. Освен паметника от Изник, авторите отбелязват и надгробни надписи, в които се споменава издигането на стълбовидни паметници. Посочените изследователи обнародват за пръв път графични изображения на всички страни на Лесичерския стълб, като заснемането е осъществено от арх. Милена Каменова (**Обр. 23, Обр. 24**)⁸. Измерената от тях запазена височина е около 12,60 м. Авторите за пръв път отбелязват възможността събореният на съставните си части втори стълб да е паднал вследствие на земетресение (Raycheva, Delchev 2018, 248 – note 6)⁹.

Направеното ново архитектурно заснемане и намерението за подновяване на разкопки провокират през 2017 г. почистването на стълба и разкритите структури от дървесна и храстова растителност (**Обр. 25, Обр. 26**). То е осъществено с представители на Общинско предприятие „Благоустройство и комунални дейности“ и доброволци. През следващите три години (2018–2020 г.) обектът е поддържан основно с доброволен труд, и в отделни случаи със съдействие на Община Павликени, за да може да бъде възможно по-достъпен при евентуално бъдещо подновяване на разкопките.

През 2017 г. е осъществено и още едно триизмерно и аерофото заснемане. То е дело на Георги Христов, Пламен Захариев, Диана Кинанева и Йордан Райчев от катедра „Телекомуникации“ на Русенския университет „Ангел Кънчев“.

От представения преглед на публикациите за обекта могат да бъдат направени следните изводи.

– Двата стълба, предполагаемият трети стълб, площадката до тях, квадратната сграда и надгробните могили са в периферията на селищен обект с неясна идентификация – село или вила.

– Стълбовидни надгробни паметници в района са известни основно от некрополите на Никополис ад Иструм (Църов, Владкова 1996, 98–107), но и

от други места в административната му територия, като с. Стамболово, Павлиkenско (Шкорпил, Шкорпил 1898, 57) и парк-хотел „Бора“ в гр. Павлиkenи (Conrad 2002, 109, No 10). В Мала Азия стълбовидните надгробни паметници имат дълга традиция, повлияла по всяка вероятност и Лесичерския стълб (Raycheva, Delchev 2018, 250).

– Наличието на надпис, съобщаващ за членове на фамилията на булеут и жрец на Рома от Никополис ад Иструм (IG Bulg II 701), както и надгробни могили и разкопаната по времето на Ф. Каниц гробница, са свидетелство, че тази част от обекта е некропол. Предположението на М. Райчева и Д. Делчев, че сградата източно от стълбовете е по-късно изградена гробница, принадлежаща на член на същата фамилия, намира подкрепа в наличието на предполагаема оградна стена (Boyd 2019, 797–798), затваряща в обособено пространство както стълбовете, така и сградата.

– Другият надпис от обекта дава сведения за представители на сдружение на ловците (IG Bulg II 702), за които може да се предположи, че са посветители в светилище, намиращо се в периферията на селищния обект, в близост до некропола.

– Жилищната част, наличието на гробни паметници (стълбовете и могилите), ясно показващи обособен некропол, както и предполагаемите пещи (Poulter 2019, 709; Boyd 2019, 801), свидетелстват за интензивен живот, свързан с постоянно обитаване.

– Квадратната сграда, намираща се източно от стълбовете, касетираната таванска плоча с част от фронтон, статуите на лъв, на тракийски конник и на човек не изключват възможността това да е храмова постройка.

– В границите на административната територия на Никополис ад Иструм са познати и други обекти с подобна планировка – изразен могилен некропол в края на селищен обект и в близост храмови постройки. Такива са например значителното по площ селище в м. Гечитя, Балталък и Филип-Тотюва могила край с. Върбовка (Kanitz 1877, 80; Цончев 1935а, 454–455; Султов 1977, 22–23; Рабовянов, Чолакова 2018, 589–591); намиращото се в близост светилище в м. Башбунар до с. Върбовка (Султов 1977, 58, бел. 66; Рабовянов, Чолакова 2018, 589–591); т. нар. Светилище на Диана край с. Обединение, Полскотръмбешко (Цончев 1935б, 92–100). При трите посочени обекта могилен некропол и храмовите сгради (предполагаеми или сигурно идентифицирани) са в периферията на застроената част¹⁰.

– По всяка вероятност край Лесичерския стълб преминава римски път, защото в близката околност има няколко регистрирани обекта от римската епоха. Освен това в съседство се намира и Западният акведукт на Никополис ад Иструм, най-голямата аркада на който е именно в тази област на р. Росица. Тези факти вероятно свидетелстват, че в конкретния участък на реката има брод или мост в близост до водопровода (**Обр. 1**). Не случайно в края на IV в. – началото

на V в. именно в този район е построена крепостта Градището (в землището на с. Дичин) (**Обр. 1**).

Югозападно от Лесичерския стълб има местност, която се казва Друма, а до нея и наситен с фрагменти от строителни материали археологически обект. Предполагаемият път е и вероятно причината некрополът на селищната структура около Лесичерския стълб да бъде именно в тази посока спрямо обитаемата площ, тоест покрай път, каквато е често практиката през епохата. Имайки предвид особеностите на терена, преминаващият под земята акведукт и започващата му аркада от завоя на шосето от Русаля към Стамболово, може да се предположи, че пътят преминава западно от акведукта (вероятно успоредно на аркадата над р. Росица) и източно от некропола на обекта Лесичери 1 (**Обр. 1**).

– Първото известно име на стълба е Маркови камъни. След това най-често се среща като Дикилиташ. В отделни случаи е познат като Марков камък. Често е именуван и Сълпа, като чешмата в близост се нарича Сълпенска. Изглежда жителите на с. Лесичери наричат обекта Салпъ, като дори вероятно ползват паметника за оброк, защото на Костадиновден (Св. св. Константин и Елена, 21 май/3 юни) край него е извършван обред (Иванова-Чавдарова 1996, 171, 223; Лефтеров 2013, 22). Повечето ранни изследователи отнасят паметника спрямо с. Русаля. В действителност той е в землището на с. Лесичери. Вероятно винаги е принадлежал административно към територията на последното село, защото при изграждането на църквата и мелницата в Лесичери през 1873 г. са взети камъни от там, тоест от свое владение. В кадастралния план на Мусина и Русаля от 1945 г. местността остава извън землището на последното село. Може да се предположи, че повечето изследователи свързват обекта със с. Русаля заради навлязлото в литературата мнение на П. Р. Славейков, от когото научава за паметника и Ф. Каниц. Вероятно първият автор не е взел предвид точната принадлежност към съответното село, а гравюрите на австро-унгарския пътешественик и международният отзвук на труда му довеждат до утвърждаването в научните среди на с. Голямо Яларе като ориентир.

Вече установено сред редица изследователи, названието „Лесичерски стълб“ се налага и по време на разкопките на И. Църов, вероятно именно поради името, с което жителите на с. Лесичери познават паметника. Този вариант е по-подходящ за назоваване на обекта, защото топонимът „Марков камък“ се среща на много други места в България и би предизвикал объркване сред хората за кой паметник става дума.

Всички изследователи, занимавали се с Лесичерския стълб и любопитни посетители, отбелязват неговата важност и рядкост за тези части на Римската империя.

– Установените и отбелязани в публикациите поражения, нанесени на обекта през последните три века, водят до постепенното изчезване и разрушаване на структури, построени преди близо две хилядолетия. Един от

най-бруталните примери в това отношение са опитите основите на втория стълб да бъдат взривени, за да не пречат на обработката на земята (Лефтеров 2013, 19–23, 239, бел. 7, 10). Тези факти пораждат необходимостта от спешно опазване на паметника, консервиране, социализиране и продължаване на археологическите разкопки, с които да се изяснят функциите на отделните компоненти, защото, както отбелязва В. Бешевлиев, „*Сегашното състояние на Лесичерския стълб дава повод да се страхуваме за неговото по-нататъшно съществуване.*“ (Бешевлиев 1939, 15) (**Обр. 25 – Обр. 31, Ил. 1–4**).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Изказвам благодарността си на доц. д-р Павлина Владкова за критическите бележки към текста.
- ² Благодаря на гл. ас. Николай Шаранков за споделеното мнение в тази посока.
- ³ Снимките са собственост на Кристиан Антонов и са достъпни в базата данни на „НАБИС“ със следните номера: F14370387450678 и F14370387450679. Анотацията към тях е: „Борис III, цар на България. Борис III по време на обиколка из Северна България преди насрочването на изборите за народни представители за XXIII Обикновено народно събрание. Антични останки в района на Павликени“. На 22.03.1931 г. царят е в Троянско, а на 23.03.1931 г. обядва заедно със Сирко Станчев и княз Кирил Преславски (?) в с. Козар Белене, Левченско (по информация от анотациите към други снимки от тази поредица – F14370387450674, F14370387450681). Възможно е посещението на Лесичерския стълб да е осъществено следобед на 23.03.1931 г., защото на тази дата Н. В. посещава с. Голямо Яларе (Русаля) (Павликенски глас 1931, 1; Павликенски глас 1931б, 1–2). Според информация, записана на 21.03.2019 г. от автора на този текст от Анчо Георгиев Анчев (роден през 1930 г.), цар Борис III посещава два пъти с. Русаля, като единият от тях е с брат си – княз Кирил.
- ⁴ До заключението се стигна при една дискусия между автора на този текст и д-р Евгени Паунов.
- ⁵ РИМ – Велико Търново, инв. №3530 А/ТОМ.
- ⁶ РИМ – Велико Търново, инв. №3077 А/ТОМ.
- ⁷ Снимките на двете статуи са поместени в настоящата публикация с позволението на д-р И. Църков – ръководител на разкопките, за което му изказвам своята благодарност.
- ⁸ Изображенията са любезно предоставени от д-р М. Райчева, за което ѝ благодаря.
- ⁹ Изследване в тази насока подготвя колегата Емил-Север Джорджеску, Директор на Европейския център за рехабилитация на сгради към Съвета на Европа (ECBR).
- ¹⁰ Лични наблюдения на автора.

ЛИТЕРАТУРА

Бешевлиев 1939: В. Бешевлиевъ. Единъ любопитенъ паметникъ от римско време. – Прометей, IV, 1, 1939, 10–15.

Велков 1948: И. Велков. Водопроводът на Стария Никюп и Марковият камък. – Вестник Изгрев, 1210, 14.09.1948, 4.

Герасимов 1961: Т. Герасимов. Един храм на тракийския бог-конник при с. Лесичери, Търновско. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. Кр. Миятев, В. Миков (Ред.). София, 1961, 245–253.

Динчев 2000: В. Динчев. Селата в днешната българска територия през римската епоха (I – края на III век). – Известия на Националния исторически музей, XI. (Доклади от научната сесия, проведена на 10.XII.1991 г. в памет на н. с. д-р Стефан Дамянов). София, 2000, 185–219.

Динчев 2006: В. Динчев. Аграрните селища от римската епоха в днешна България. – В: Археология на българските земи. Т. 2. Р. Иванов (Съст. и ред.). София, 2006, 97–124.

Иванова-Чавдарова 1996: Н. Иванова-Чавдарова. Местните имена в Павликенско. (Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Филологически факултет. Книга 2 – Езикознание, 30). 1994, Велико Търново, 1996.

Лефтеров 2013: П. Лефтеров. Страници от историята на село Лесичери. В. Търново, 2013.

Мирчев 1961: М. Мирчев. Карел Шкорпил като музеен деятел и общественик. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. Кр. Миятев, В. Миков (Ред.). София, 1961, 15–23.

Павликенски глас 1931а: Обиколка на Държавния Глава. – Вестник Павликенски глас, год. II, 02.04.1931, бр. 31, 1.

Павликенски глас 1931б: Страхливи „народни избраници“. – Павликенски глас, год. II, 14.04.1931, бр. 32, 1–2.

П-въ 1875: Ив. П-въ. Росалия и околността му. – Вестник Напрѣдъкъ, Цариградъ, бр. 49, 5 Юлий 1875, 195.

Рабовянов, Чолакова 2018: Д. Рабовянов, А. Чолакова. Теренни издирвания в землището на село Върбовка, Община Павликени. – В: Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 589–591.

Славейков 1982: П. Славейков. Съчинения. Т. 8. Писма. С. Баева (Ред.). София, 1982.

Султов 1977: Б. Султов. Павликенският край през античността. – В: Павликени и Павликенският край. М. Йовков (Съст.). София, 1977, 9–62.

Феликс Каниц албум: Феликс Каниц. Албум. Централна библиотека и научен архив на БАН. София, 2013.

Цончев 1935а: Д. Цончевъ. Новооткрити старини. Бутово. – Известия на Българския археологически институт, VIII, 1935, 456.

Цончев 1935б: Д. Цончевъ. Новооткрито светилище на Артемида. – Известия на Българския археологически институт, VIII, 1935, 92–100.

Църков 1988: И. Църков. Спасителни разкопки край „Лесичерски стълб“ – с. Лесичери, Великотърновско. – В: Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988, 103–104.

Църов 1989: И. Църов. Спасителни разкопки край „Лесичерски стълб“ – с. Лесичери, Великотърновско. – В: Археологически открития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989, 104–105.

Църов 1990: И. Църов. Спасителни разкопки „Лесичерски стълб“. – В: Археологически открития и разкопки през 1989 г. Кюстендил, 1990, 75.

Църов 1991: И. Църов. Спасителни разкопки на обект „Лесичерски стълб“, с. Лесичери. – В: Археологически открития и разкопки 1990. Ловеч, 1991, 106.

Църов 1994: И. Църов. Лесичерският стълб – една загадка на римската архитектура. – Вестник Борба, 234, 12.XII.1994 г.

Църов 1996: И. Църов. Дикилиташ – Стълбо – Марков камък – Лесичерски стълб. Един хероон? – В: Юбилеен сборник. 30 години Великотърновски клон на съюза на учените в България. 1. Г. Данчев, И. Харалампиев, Н. Бъчварова, К. Цанков (Ред. кол.). В. Търново, 1996, 111–118.

Църов 2006: И. Църов. Старините в землището на Русаля. – В: Страници от историята на село Русаля. В. Търново, 2006, 5–17.

Църов, Владкова 1996: И. Църов, П. Владкова. Гробни паметници от некрополите на Никополис ад Иструм. – В: Първи международен симпозиум „Севтополис“. „Надгробните могили в Югоизточна Европа“. Казанлък 4–8 юни 1993 г., П. Г. Китов, К. Зарев, Б. Лилова (Ред. кол.). 1996, В. Търново, 98–107.

Чакъров 2014: К. Чакъров. Антични некрополи на територията на община Павликени. – В: Юбилеен сборник „Павликени“, посветен на 70 години от обявяването на Павликени за град и 35 години от създаването на Исторически музей – Павликени. Доклади и съобщения от научната конференция „Павликени – античен и вечен“, 25 юни 2013 г. П. Павлов, Н. Цонева (Съст.). В. Търново, 2014, 49–76.

Шкорпил 1905: К. Шкорпилъ. Нѣкоторыя изъ дорогъ восточной Болгаріи. – В: Материалы для болгарскихъ древностей. Абоба-Плиска. (Извѣстія Русскаго археологическаго института въ Константиноплѣ, X). Софія, 1905, 443–502.

Шкорпил 1910: К. Шкорпилъ. Планъ на старата българска столица Велико-Търново. – Извѣстия на Българското археологическо дружество, I, 1910, 121–154.

Шкорпилъ, Шкорпилъ 1898: X. Шкорпилъ, К. Шкорпилъ. Могили. Пловдивъ, 1898.

Boyd 2007: M. Boyd. Geophysical Survey and Rural Settlement Architecture on the Lower Danube at the Transition to late Antiquity. – In: The Transition to the Late Antiquity on the Lower Danube and Beyond. (Proceedings of the British Academy, Book 141). A. Poulter (Ed.). Oxford, 2007, 597–609, plates 6–8.

Boyd 2019: M. Boyd. The Late Roman Buildings and Settlement Structures in the Rositsa Valley: the Geophysical Results. – In: The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube. Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct. A. Poulter with Contributions by M. Boyd, A. Cholakova, V. Dinchev, E. Ghey, P. Grinter, P. Guest, A. Hammon, T. Hristova, B. Hurman, C. Johnstone, W. Manning, H. Newmann, R. Parks, T. Smith, V. Swan, R. Tomlin, I. Tsarov, P. Vladkova and S. Watts. Oxford and Philadelphia, 2019, 779–836.

Conrad 2002: S. Conrad. Die Grabdenkmäler aus dem Territorium von Nicopolis ad Istrum. – In: *The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tarnovo 26–30 July 2000)*. L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (Eds.). Sofia, 2002, 104–114.

Conrad 2004: S. Conrad. Die Grabstellen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Leipzig, 2004.

CCET II 2: Z. Gočeva, M. Oppermann. *Corpus Cultus Equitis Thracii. II. 2. Monumenta inter Danubium et Haemum Reperta. Regio Oppidi Tărgoviște, Abritus et Vicina, Sexaginta Prista et Vicina, Nicopolis ad Istrum et Vicina, Novae*. Brill, Leiden, 1984.

IGBulg II G. Mihailov (Ed.) *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. Inscriptiones inter Danubium et Haemum Repertae. Serdicae, MCMLVIII*.

Kanitz 1877: F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1876. II, Verlagsbuchhandlung von Herman Fries, Leipzig, 1877.

Kazarow 1938: G. Kazarow. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Textband. (*Dissertationes Pannonicae ex Instituto numismatico et archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes, ser. II, fasc. 14*). Budapest, 1938.

Poulter 2002: A. Poulter. From City to Fortress and from Town to Country: 15 Years of Anglo-Bulgarian Collaborations. – In: *The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tarnovo, 26–30 July 2000)*. L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (Eds.). Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2002, 14–29.

Poulter 2019: A. Poulter. A New Approach to Site-specific Intensive Survey. – In: *The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube. Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct. A. Poulter with Contributions by M. Boyd, A. Cholakova, V. Dinchev, E. Ghey, P. Grinter, P. Guest, A. Hammon, T. Hristova, B. Hurman, C. Johnstone, W. Manning, H. Newmann, R. Parks, T. Smith, V. Swan, R. Tomlin, I. Tsarov, P. Vladkova and S. Watts*. Oxford and Philadelphia, 2019, 675–777.

Raycheva, Delchev 2018: M. Raycheva, D. Delchev. The Lesicheri Pillar and the Transfer of Funerary Architecture Trends from Bithynia to Roman Thrace. – In: *Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference “Cities, Territories and Identities” (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016)*. (Известия на Националния археологически институт, XLIV). L. Vagalinski, M. Raycheva, D. Boteva, N. Sharankov (Eds.). Sofia, 2018, 245–258.

Seure 1908: G. Seure. Nicopolis ad Istrum étude historique et épigraphique. – *Revue Archéologique, Quatrième Série*, 12, (Juillet–Décembre), 1908, 33–95.

Seure 1915: G. Seure. Archéologie Thrace documents inédits ou peu connus (Suite). – *Revue Archéologique, Cinquième Série*, 1, (Janvier–Avril), 1915, 71–93.

Scholz 2012: M. Scholz. Grabbauten in den nördlichen Grenzprovinzen des Römischen Reiches zwischen Britanien und dem Schwarzen Meer, 1. – 3. Jahrhundert n. Chr. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz, 2012.

Skorpil, Skorpil 1892: H. Skorpil, K. Skorpil. Antike Inschriften aus Bulgarien. – *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, XV-2, 1892, 204–222.

Vladkova 2012: P. Vladkova. Lesicheri. – In: *Tabula Imperii Romani K-35/2 Philippopolis*. R. Ivanov (Ed.). Sofia, 2012, 194–195.

THE LESICHERI PILLAR – STATE OF RESEARCH

Kalin Chakarov

(Abstract)

The site known as Lesicheri pillar has focused scientific attention more about 200 years. It is situated to the Southeast of the village of Lesicheri. The site lies on an elevated terrain on the Rositsa river valley (**Fig. 1**). There is a still standing 12.6 m high obelisk, the remains of a second one, a stone built platform and the foundations of a rectangular building (**Fig. 2**). A big tumulus is situated Southeast of the above mentioned remains and a never dry up spring called Salpenska cheshma is situated not far to the North. A four area Roman 2nd – 4th c. settlement structure lies to the West and North of the pillar.

The freestanding pillar is the highest funeral monument from the Roman Era in Bulgaria with its height of 12.6 m. The foundations of another pillar are located near it (**Fig. 2, Fig. 21, Fig. 23**). The site is known as Lesicheri pillar, but is also known as Markov kamak/Markovi kamani, Dikilitaş (“a stone driven in the ground” in Turkish), Stalbo, Salpa. The first name, Lesicherski stalb, has gained currency acceptance.

The first mention of the monument was made by the Bulgarian intellectual Petko Rachev Slaveykov. In a letter to Nikolay Palauzov, dated May 2nd 1865, the author described the ancient ruins near the village of Nikyup and a monument near the village of Yalari (Golyamo Yalare – today Rusalya), surrounded by two or three big mounds. P. Slaveykov wrongly associated the ruins of *Nicopolis ad Istrum* with the medieval Nikopol – a residence of Bulgarian Tsar Ivan Shishman. He also wrongly interpreted the burial mounds of the Roman city as a military camp of king Sigismund of Luxembourg and the Lesicheri pillar as a monument for the victory in the Battle of Nikopol in 1396, because of the many bones unearthed by the ploughing of the fields. Of importance is that the author was the first to give the name of the monument – Dikilitaş (“a stone driven in the ground”) and also noted that some called it “Markovi kamanie”.

Six years later (1871) the Austro-Hungarian traveler Felix Kanitz visited the ruins near Nikyup and confirmed that they belong to *Nicopolis ad Istrum* with the discovery of an inscription, mentioning the name of the city. During this trip F. Kanitz passed by the Lesicheri pillar in June that year calling it Dikilitaş near the village of Yalare. The author also noted that in the vicinity of the pillar there were many architectural details, among them the ruins of the second pillar, ruins of a building with reliefs and two partially survived inscriptions, known only from his description, because their location is unknown today. One of the inscriptions mentions that *Quintus Julius* (according to Karel Skorpil) or *Claudius Valens* (according to Georgi Mihaylov) built while living and with a healthy mind a monument or a tomb (?) or a temple (?) in his honor and the honor of his parents. It's clear from the inscriptions that *Quintus Julius/Claudius Valens* was a member of the *boule* (city council), most likely of *Nicopolis ad Istrum*, and a priest, serving the cult of the goddess Roma, personifying the city of Rome. This shows that he held a high rank in the local society. F. Kanitz left also a sketch, two engravings and one water color of the ruins (**Fig. 3–6**).

An author under the pseudonym “Iv. P-v” wrote about Dikilitaş in an article in the “Napredak” newspaper, dated June 5th 1875. He described in short the pillar, referring it to the village of Rusalya and also wrote about the ruins of the Western aqueduct of *Nicopolis ad Istrum*. The author was the first to publish the legend of the construction of the pillar and the aqueduct.

According to the legend there were two heroes, who were in love with the same girl. They were called Krali Marko and Deli-Belyu Kusturyanina. They both wanted to marry her and so they decided to make a competition for her love. Krali Marko had to build a tower to the sky, while Deli-Belyu had to make a watermill near Nikyup, bringing water underground from the Peshter(sk)a river, flowing near the village of Musina.

Krali Marko was working hard and was ahead of his foe. However the girl loved Deli-Belyu more and decided to play a trick on Krali Marko. She invited him to lie on her knees to rest, and he accepted, lied down and fell asleep... Meanwhile his opponent finished the watermill, the water started flowing and Krali Marko woke up suddenly from the noise and unintentionally kicked the tower and destroyed a part of it, leaving only about 25 arsin standing (1 arsin = 68.75 cm).

The site was visited by Tsar Boris III (1894–1943) in 1931 during a tour of Northern Bulgaria. Evidence of that are two photographs (owned by Kristiyan Antonov) from March 1931 (**Fig. 11, Fig. 12**). The Tsar is in the company of his bodyguard Sirko Stanchev and an officer. It's likely that the photographer is prince Kyril of Preslav.

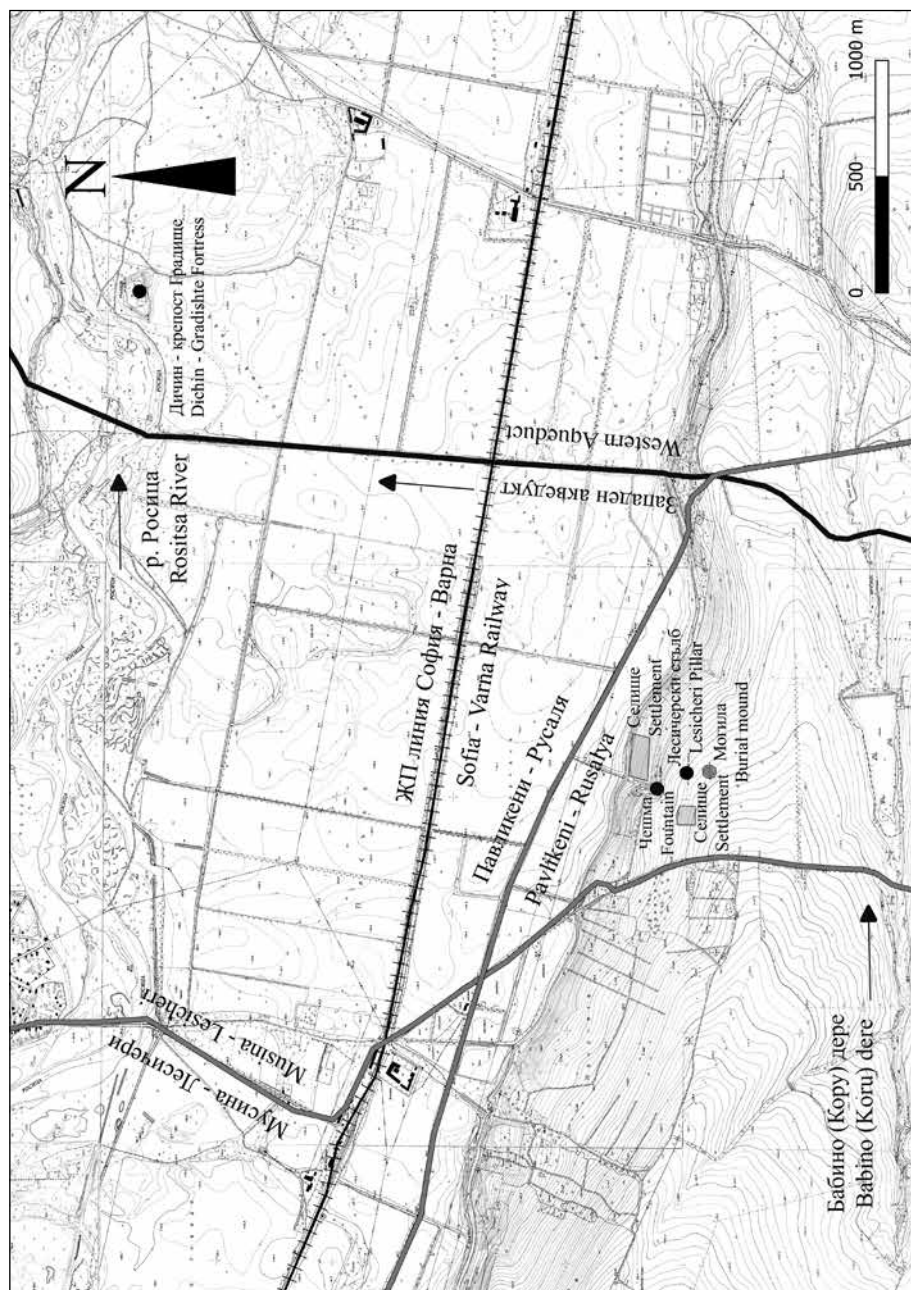
Descriptions of the site were made by the brothers Karel and Hermann Skorpil (**Fig. 9, Fig. 10**), the archaeologist Ivan Velkov, the epigraphers Georges Seure and Veselin Beshevliev (**Fig. 13**), the numismatist Todor Gerasimov and others. The latter interpreted the building next to the pillars as a temple of the Thracian horseman – an interpretation, corrected with the first archaeological excavations (**Fig. 14**).

The excavations were led by Ivan Tsarov from 1987 until 1990. The foundations of the second pillar were discovered along with a square building, parts of architectural details and parts of marble statues of a lion and the Thracian horseman. The excavations were preceded by a geophysical survey made by Patrick Strange of Nottingham University. I. Tsarov interpreted the pillars as parts of a funeral and cult complex – heroon, in which the remains of deified local nobles were interred.

In the 90-es of the 20th c. an intensive Bulgarian-British field survey and geophysical research was done by A. Poulter and M. Boyd. A lot of information has been collected for the function and the planning of the site (**Fig. 18–21**).

The most detailed research after the primary publication of excavations was made by archaeologists Milena Raycheva and Daniel Delchev (**Fig. 23, Fig. 24**). According to them the Lesicheri pillar can be defined as a funeral monument. They list many similar monuments with the most comparable being Dikilitaş in Iznik, Turkey.

The site is an immovable cultural property of national importance, registered in the State Gazette as number 23 in the 69th edition in 1927 as “The tower nearby the village of Yalari”. It is also registered as number 65 in the 78th edition in 1968 as “ruins of an ancient pillar”. Then its location is given in the region of Lesicheri, “Markov stalb” place name, 2 km south. Nowadays the majestic monument is one of the main landmarks in the cultural and historical heritage of Pavlikeni municipality and it deserves proper socialization and preservation for the future generations (**Fig. 25–31, Ill. 1–4**).

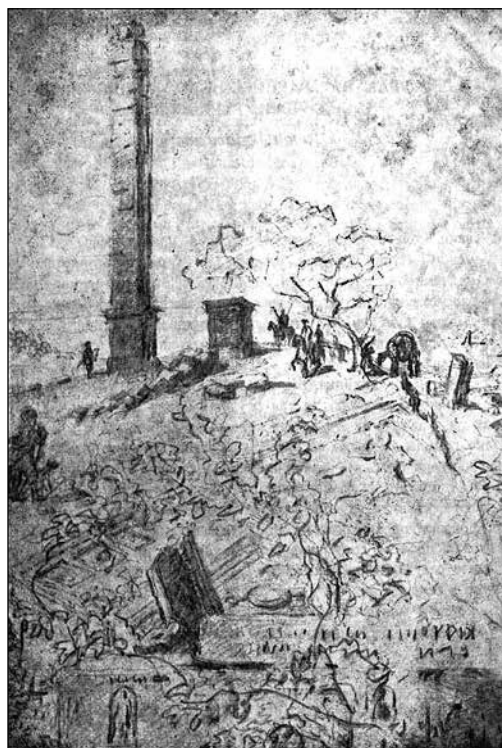

Обр. 1. Карта с разположението на обекта в най-близкия му контекст (К. Чакъров).
Fig. 1. Map with the location of the site and its closest archaeological context (K. Chakarov).

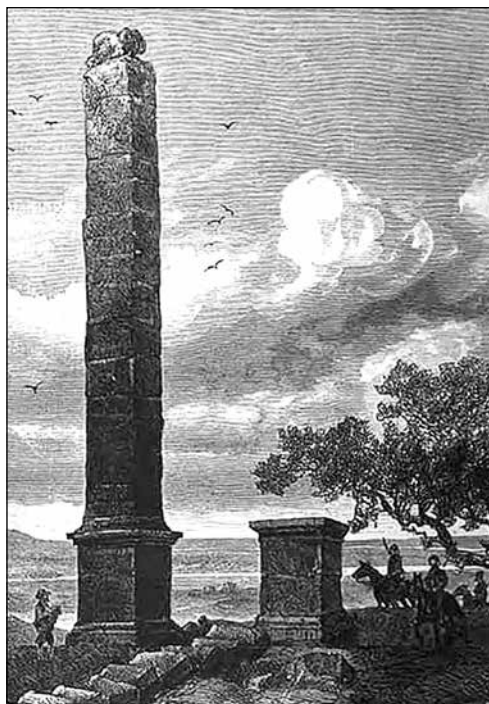

Обр. 2. Въздушна снимка на стълба от 2020 г. (Е. Френчев).
Fig. 2. Aerial view of the site since 2020 (E. Frenchev).

Обр. 3. Скица на Ф. Каниц, 1871 г. (по Т. Герасимов).
Fig. 3. Sketch of F. Kanitz since 1871 (after T. Gerasimov).

Обр. 4. Гравюра на Ф. Каниц, 1871 г. (по Ф. Каниц).
Fig. 4. Engraving of F. Kanitz since 1871 (after Kanitz).

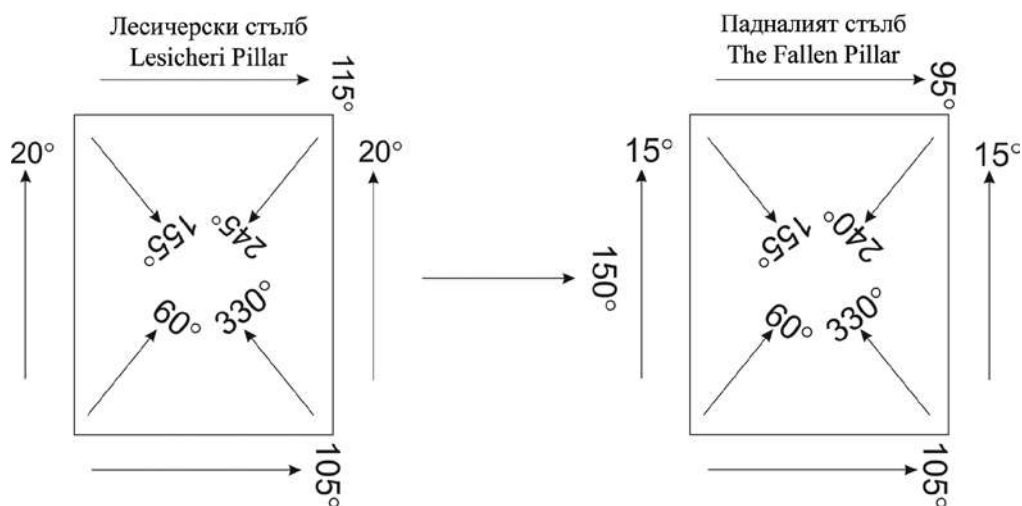
Обр. 5. Гравюра на Ф. Каниц, 1871 г. (по Ф. Каниц).
Fig. 5. Engraving of F. Kanitz since 1871 (after Kanitz).

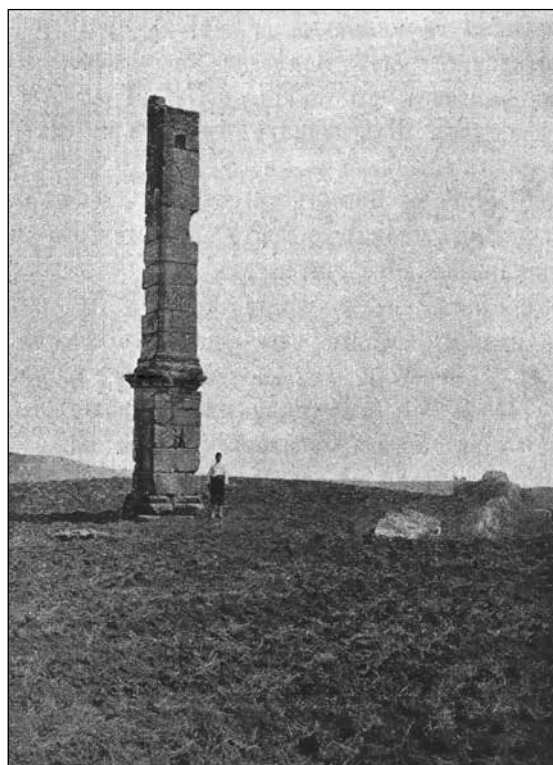
Обр. 6. Акварел на Ф. Каниц от края на XIX в. (по Ф. Каниц).
Fig. 6. Water color of F. Kanitz since the end of 19th c. (after F. Kanitz).

Обр. 7. Снимка от изток към стълба и останалите руини, 2019 г. (К. Чакъров).
Fig. 7. View from the East to the pillar ant the other ruins, 2019 (K. Chakarov).

Обр. 8. Схема с разположението на двата стълба (К. Чакъров).
Fig. 8. Scheme of the orientation of the two pillars (K. Chakarov).

Обр. 9. Стълбовете през 1891 г. (по Х. Шкорпил, К. Шкорпил).
Fig. 9. Picture of the pillars since 1891 (after H. Škorpil, K. Škorpil).

Обр. 10. Снимка на стълбовете, К. Шкорпил (по К. Шкорпил).

Fig. 10. Picture of the pillars by K. Shkorpil (after K. K. Škorpil).

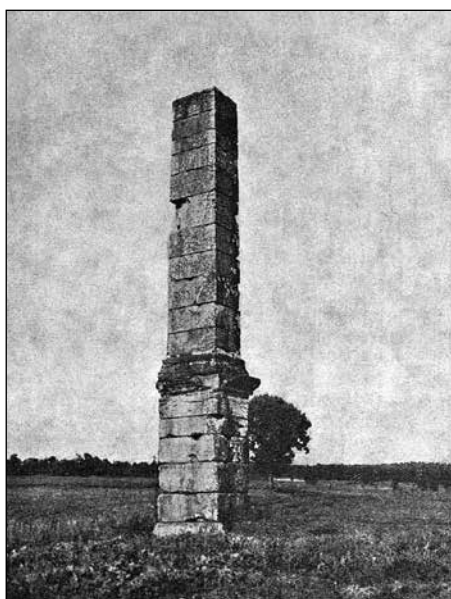

Обр. 11. Снимка на цар Борис III, Сирко Станчев (с каскет) и офицер
пред стълба, 23 (?) март 1931 г. (собственост на К. Антонов).

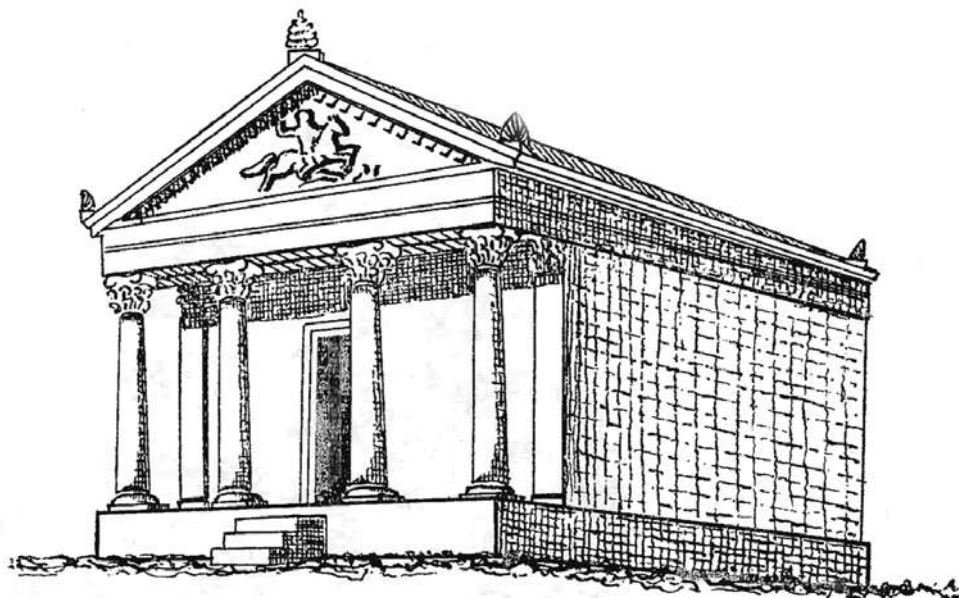
Fig. 11. Picture of Tsar Boris the 3rd, Sirko Stanchev (with the cap) and officer
in front of the pillar 23 (?) March 1931 (owner K. Antonov).

Обр. 12. Снимка на цар Борис III, Сирко Станчев (с каскет) и офицер
 пред стълба, 23 (?) март 1931 г. (собственост на К. Антонов).
Fig. 12. Picture of Tsar Boris the 3rd, Sirko Stanchev (with the cap) and officer
 in front of the pillar 23 (?) March 1931 (owner K. Antonov).

Обр. 13. Снимка на стълба, публикувана през 1939 г. (по В. Бешевлиев).
Fig. 13. Picture of the pillar published in 1939 (after V. Beshevliev).

Обр. 14. Графична реконструкция на сградата до стълбовете (по Т. Герасимов).
Fig. 14. Graphical reconstruction of the close to the pillars building since 1961
 (after T. Gerasimov).

Обр. 15. Касетирана таванска плоча-фронтон, 2020 г. (снимка К. Чакъров).
Fig. 15. The cassette ceiling-pediment, 2020 (picture K. Chakarov).

Обр. 16. Мраморна статуя на тракийския конник от разкопките на И. Църов, в РИМ – Велико Търново (снимка К. Чакъров).

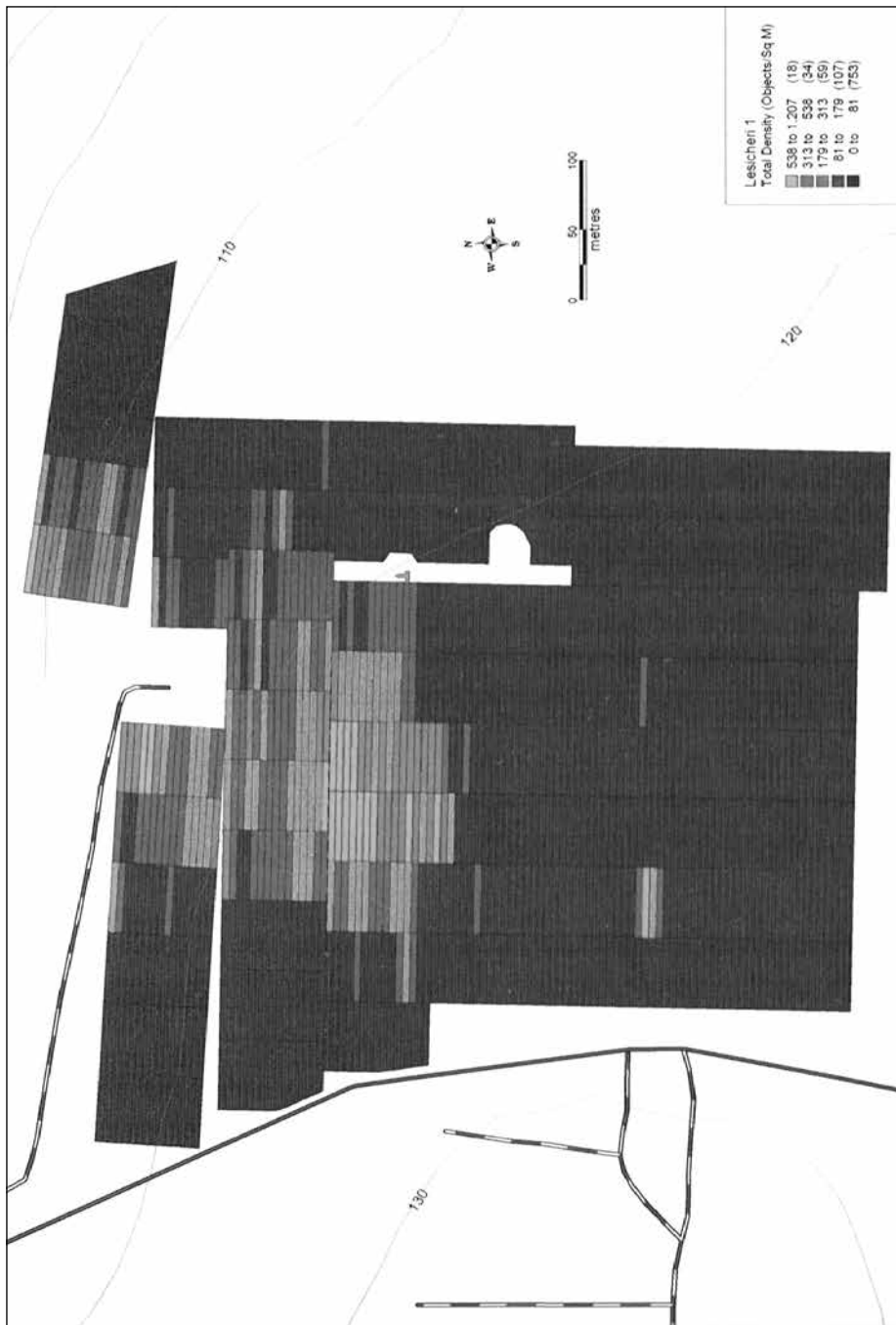
Fig. 16. Marble statue of the Thracian Rider god from the excavations of I. Tsarov; kept at Regional museum of History – Veliko Tarnovo (picture K. Chakarov).

Обр. 17. Мраморен лъв от разкопките на И. Църов, в РИМ – Велико Търново (снимка К. Чакъров).

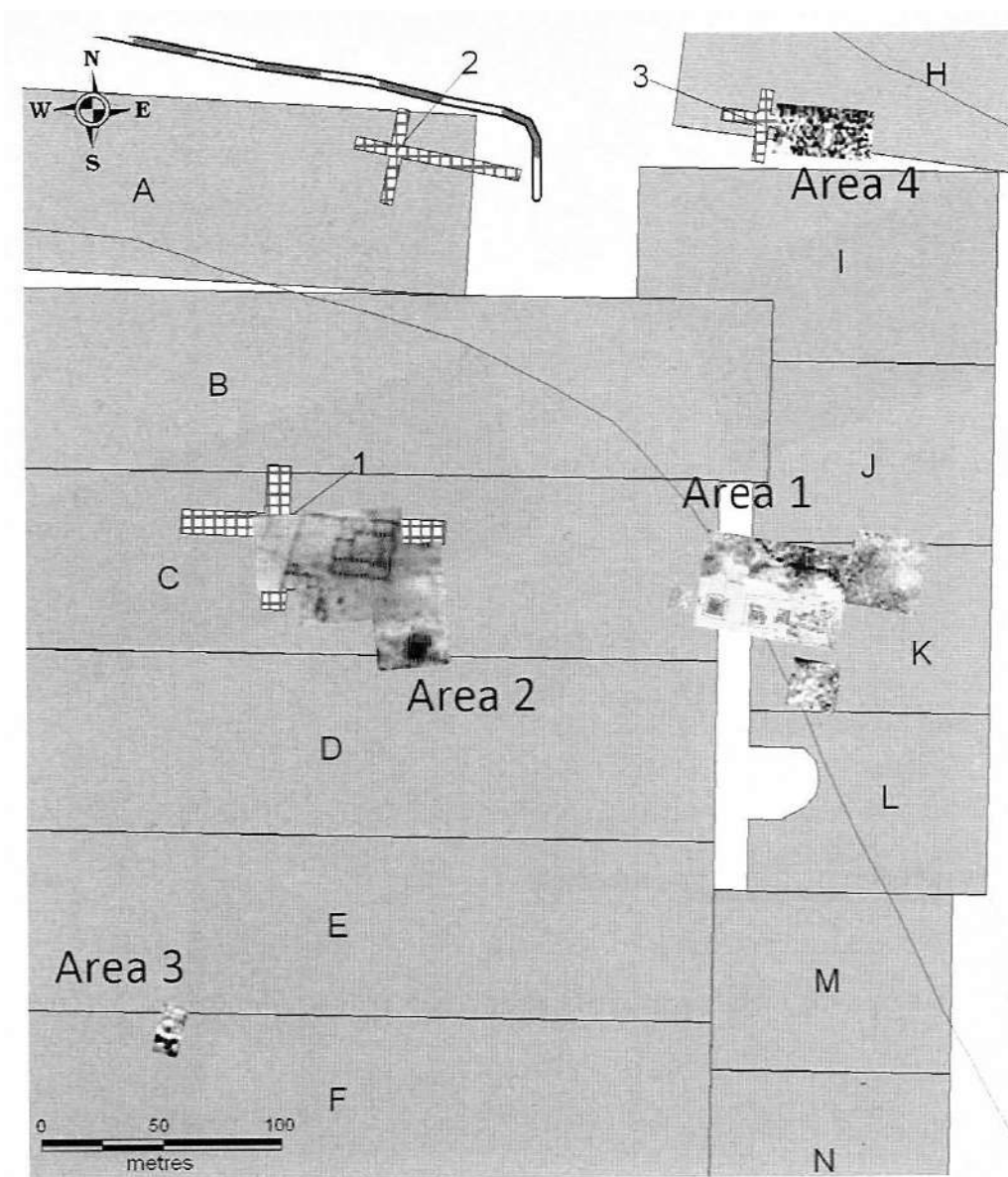
Fig. 17. Marble lion statue from the excavations of I. Tsarov; kept at Regional museum of History – Veliko Tarnovo (picture K. Chakarov).

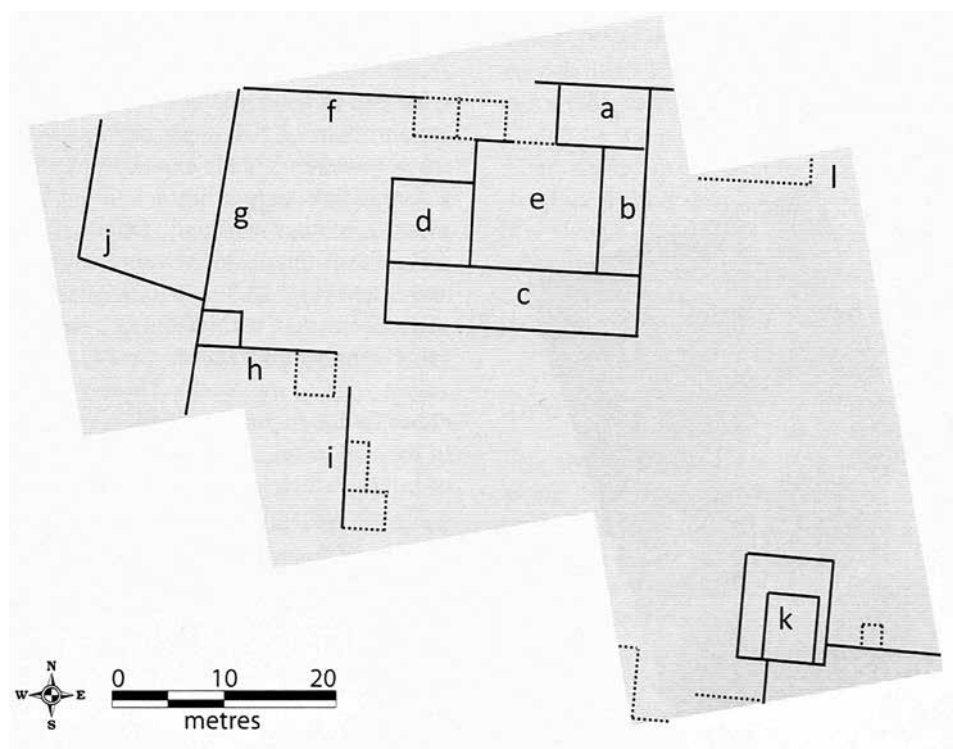
Обр. 18. План на обект Лесичери 1 (по А. Ролтер).

Fig. 18. Plan of Lesicneri 1 site (after A. Poulter).

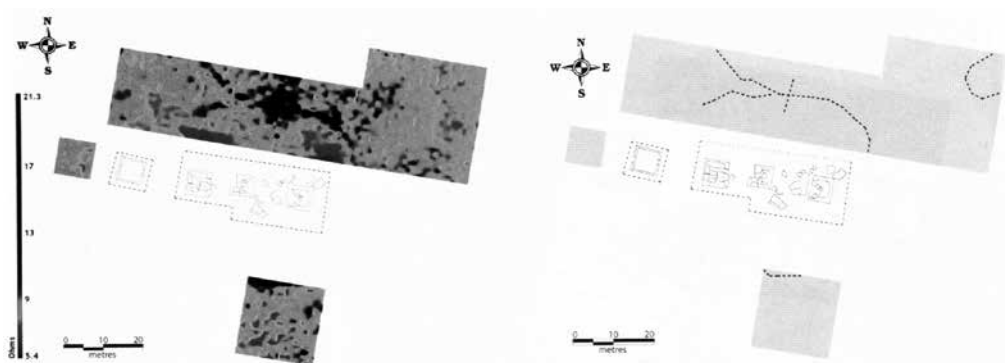
Обр. 19. План на секторите с геофизика на обект Лесичери 1
(no M. Boyd).

Fig. 19. Plan of the geophysical areas of Lesicheri 1 site
(after M. Boyd).

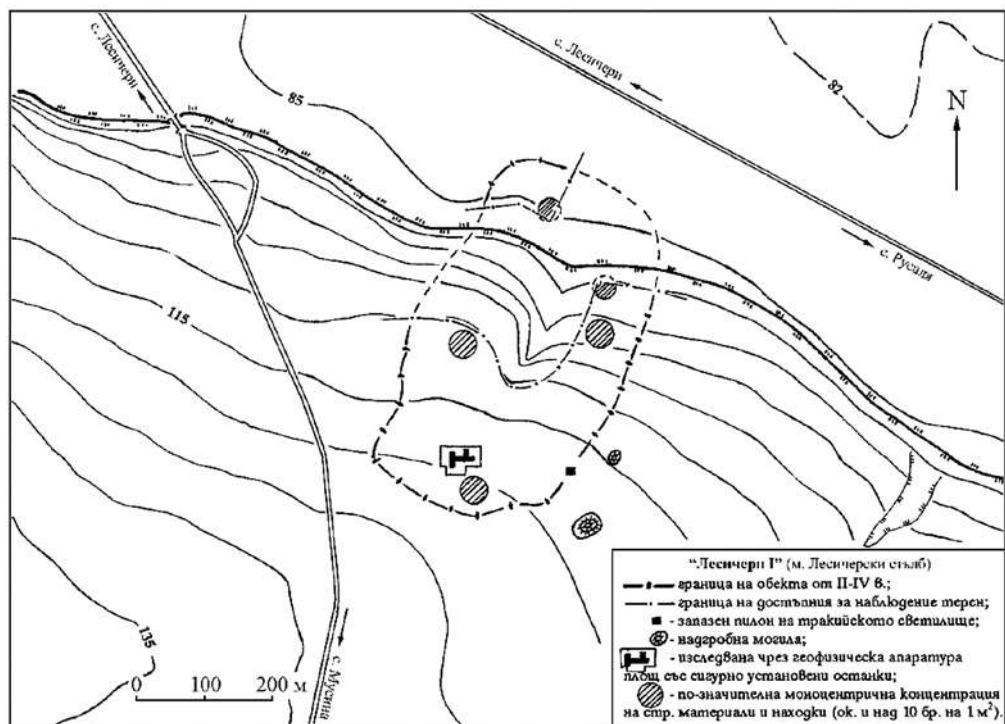
Обр. 20. Възстановка на плана на сектор 2 от обект Лесичери 1 (по М. Boyd).

Fig. 20. Reconstruction of the plan of area 2 of Lesicheri 2 area (after M. Boyd).

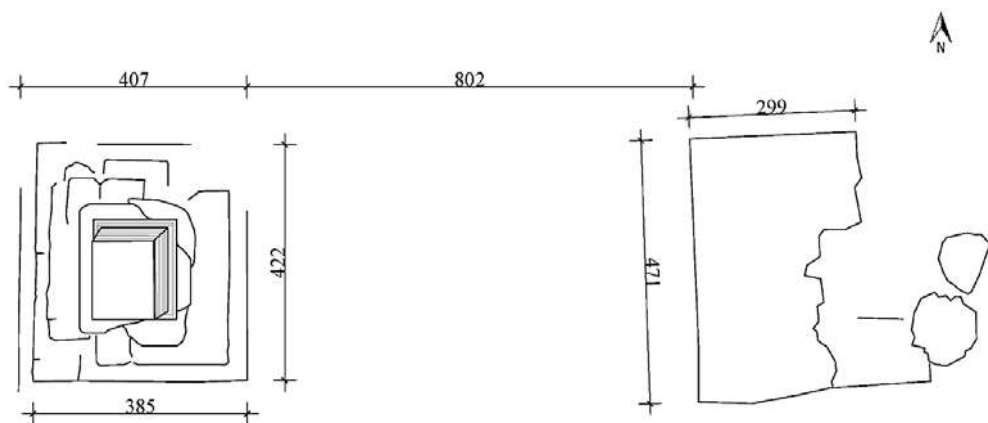
Обр. 21. План на геофизическото проучване на непосредствената околност на стълба и възстановка (по М. Boyd).

Fig. 21. Plan of the geophysical survey in the close surroundings of the pillar and reconstruction (after M. Boyd).

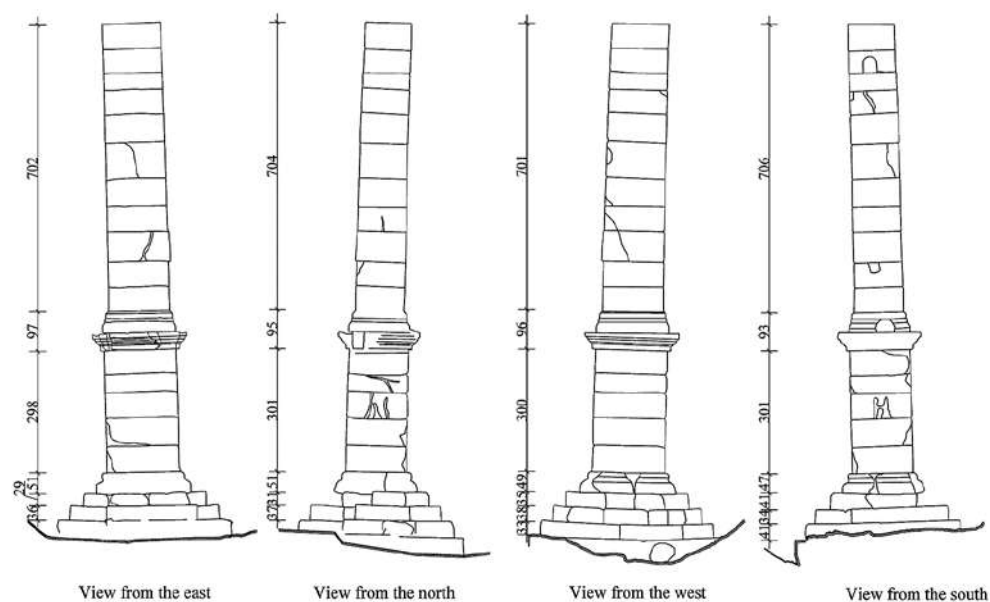
Обр. 22. План на обект Лесичери I (по В. Динчев).

Fig. 22. Plan of Lesicheri I site (after V. Dinchev).

Обр. 23. План на стълбовете, арх. М. Каменова
(по Raycheva, Delchev 2018).

Fig. 23. Plan of the pillars by arch. M. Kamenova
(after M. Raycheva, D. Delchev).

Обр. 24. Профили на запазения стълб с автор арх. М. Каменова
(по М. Raycheva, D. Delchev).

Fig. 24. Side views of the standing pillar by arch. M. Kamenova
(after M. Raycheva, D. Delchev).

Обр. 25. Стълбът и голямата надгробна могила от запад (снимка К. Чакъров).

Fig. 25. The pillar and the big tumulus from the West (photo K. Chakarov).

Обр. 26. Стълбът от югозапад – близък план (снимка К. Чакъров).
Fig. 26. The pillar from the Southwest – close view (photo K. Chakarov).

Обр. 27. Детайлът с нишата (снимка К. Чакъров).
Fig. 27. The element with the niche (photo K. Chakarov).

Обр. 28. Основите на стълба от юг (снимка К. Чакъров).
Fig. 28. The foundations of the pillar from the South (photo K. Chakarov).

Обр. 29. Основите на стълба от север (снимка К. Чакъров).
Fig. 29. The foundations of the pillar from the North (photo K. Chakarov).

Обр. 30. Основите на втория стълб от запад (снимка К. Чакъров).
Fig. 30. The foundations of the second pillar from the West (photo K. Chakarov).

Обр. 31. Руините на площадката и квадратната сграда от северозапад (снимка К. Чакъров).
Fig. 31. The stone built platform and the ruins of the building east of the fallen pillar – picture from the Northwest (photo K. Chakarov).

НЕКРОПОЛ В СЕВЕРНОТО ПОДГРАДИЕ НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД

Евгени Дерменджиев, Михаела Томанова

Некрополът е разположен в УПИ XIV, квартал 223 по Подобен устройствен план на Велико Търново, в северната част на квартал „Асенов“ и остава от северната страна на ул. „Ксифорска“, преминаваща в подножието на западния край на южния склон на Арбанашкото плато (**Обр. 1**). Теренът е с наклон на юг – към десния бряг на река Янтра, която тече на около 60 м от него. Координатите на обекта са: 43°05'22.38"И, 25°39'07.16"С; 43°05'22.35"И, 25°39'07.69"С; 43°05'21.84"И, 25°39'07.15"С; 43°05'21.82"И, 25°39'07.64", а надморската височина на нивото на терена е от 136,61 м до 136,91 м.

Некрополът беше локализиран през есента на 2016 г. по време на изкопни работи за строеж на паркоместа във връзка с осъществяване на строителен проект от фирма „Макс 4М“ ООД – София, когато в Северния профил на изкопа се открили 4 скелета и боклучна яма, а в Източния профил са били пресечени още 3 скелета (**Обр. 2, Обр. 4, Обр. 7**). В изкопаната пръст се намериха няколко фрагмента кухненска и сграфито керамика от XIII–XIV в. Наличният подемен материал тогава позволи да се предположи, че това е нов и неизвестен до сега некропол на население, обитавало квартал в Северното подградие на столичния Търновград¹.

Спасителните разкопки на този некропол се проведеха от 10.09.2018 г. до 17.10.2018 г. (Дерменджиев, Томанова 2019, 486–489)². Проучената площ от 120 м² обхваща изцяло или частично 9 квадрата от план-квадратната мрежа на обекта, като най-голямата достигната дълбочина е 1,90 м (**Обр. 2**). В тази площ е включен само теренът, върху който собственикът на имота ще строи ресторант-барбекю (**Обр. 3**)³.

Стратиграфия

Наклонът на терена е от север на юг към реката и с лека денivelация от изток на запад. Основните стратиграфски пластове на обекта имат следния ред (**Обр. 4, Обр. 5, Обр. 6, Обр. 7**):

1. Тревни чимове, с дебелина до 5 см.

2. Насип от XX в. (сиво-кафява пръст), с дебелина от 0,10 м в северния край до 1,20 м в южния край.
3. Средновековен пласт от XIII–XIV в. (кафява пръст), с дебелина до 1,50 м в южния край.
4. Стерилен терен (жълта глинеста пръст).

В северната половина на изкопа се достигна стерилната пръст още на 0,20 м под повърхността, защото теренът е бил подравняван в средата на XX в. във връзка със строителството на масивна двуетажна сграда на Детска градина и оформянето на нейния двор (**Обр. 5**). В южна посока дебелината на средновековния културен пласт се увеличава плавно, като достига дълбочина 1,50 м (**Обр. 6**).

Некропол

В проучената част от некропола се откриха 36 гроба и 2 боклучни ями от XIII–XIV в. (столичният период на Търновград) и 3 гроба, които може да се датират в Османската епоха (XVII–XVIII в.) (**Обр. 8, Обр. 9, Обр. 10, Табл. 1**). Некрополът е светски, за което свидетелстват открития инвентар и наличието на детски гробове. Засега неговите граници и общата площ не могат да се определят.

Гробове

Гроб №1 (Обр. 11, Обр. 18) – първичен; **пол** – жена; **възраст** – Adultus, 30 – 40 г. до 45 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – 1,75 м х 0,60 м, вкопана на 0,15 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни⁴; **положение на ръцете** – двете ръце са поставени на корема, като дясната ръка е по-високо от лявата ръка; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 136,51 м.

Гроб №2 (Обр. 11, Обр. 18) – първичен; **пол** – неопределен, дете; **възраст** – Infans I, около 6 месеца – 1 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – няма данни, вкопана на 0,15 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – двете ръце са поставени на корема, като дясната ръка е под лявата ръка; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 136,57 м.

Гроб №5 (Обр. 11, Обр. 18) – първичен; **пол** – неопределен, дете; **възраст** – Infans I, около 6 месеца – 1 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – няма данни, вкопана на 0,50 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – лявата ръка е поставена на гърдите, за положението на дясната ръка няма данни; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 136,05 м. Поради това, че гробната яма не се очертаваше в пласта, скелетът беше частично прекопан.

Гроб №6 (Обр. 11, Обр. 18) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Senilis, 60–65 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – 1,90 м х 0,60 м, вкопана на 0,70 м в стерилния терен; **ковчег** – 2 гвоздеа (**Ил. 2.10**) в източния край на гробната яма; **положение на ръцете** – двете ръце са поставени успоредно на корема, като дясната ръка е по-нагоре от лявата ръка; **инвентар** – 1 малко медно копче (**Ил. 1.1**) отдясно върху лопатката и до ребрата; **вторични кости** – няма; **ниво** – 135,64 м.

Гроб №7 (Обр. 12, Обр. 19) – първичен; **пол** – жена; **възраст** – Adultus, от 18 г. до 20–25 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – 1,80 м х 1,25 м, вкопана на 0,40 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **ограждане** – с 5 средни по размер камъка по дължината на южната страна на гробната яма; **положение на ръцете** – ръцете са скръстени на корема; **инвентар** – 1 голямо медно копче (**Ил. 1.2**) отляво върху лявата ключица и до ребрата; **вторични кости** – в насипа на гробната яма; **ниво** – 135,36 м. Костите на скелета са били вторично разбъркани, като черепът е отделен от гръбначния стълб, има ребра върху шийните прешлени, долната челюст е поставена обърната върху лявата ключица, липсват костите на китките и пръстите (с изключение на 2–3 бр.). Ямата на гроб №7 е двойно по-широка от необходимото – 1,25 м. Скелетът се намира в южната половина на ямата, а в северната половина има само насип, който на дълбочина до 0,40 м под нивото на скелета се състои от кафява пръст, смесена с много въгленчета, обгорели дребни камъни и мазилки, и в него се откриха 1 билонова монета на император Йоан II Комнин (1118–1143 г.) от 1-во билоново сечене (**Ил. 2.1**) и 1 медна монета на император Алексий III Ангел (1195–1203 г.) (**Ил. 2.2**). Дъното не е равно, а е вдлъбнато в двата края и изпъкнало в средата (ниво 135,32 м в средата и ниво 135,12 м в двата края). Изглежда е изкопана обща яма за 2 гроба, но е направено само 1 погребение.

Гроб №8 (Обр. 12, Обр. 19) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Maturus, 50–60 г. до 65 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – 1,90 м х 0,60 м, вкопана на 0,40 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – ръцете са скръстени на таза; **инвентар** – няма; **вторични кости** – от гроб №24; **ниво** – 135,56 м. Десният крак е сгънат в коляното и лежи върху левия крак, който е изпънат. Върху черепа са поставени 2 големи каменни плочи, а върху долната челюст – 1 камък. Възможно е плочите да са ограждали гробната яма от запад и юг, а впоследствие да са паднали върху черепа. При изкопаването на гробната яма е извадена горната половина на скелета от гроб №24, като на място са останали костите на предмишницата на лявата ръка.

Гроб №9 (Обр. 12, Обр. 19) – първичен; **пол** – жена; **възраст** – Adultus, 25–30 г. до 35 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – 1,55 м х 0,55 м, вкопана на 0,50 м в стерилния терен;

ковчег – няма данни; **положение на ръцете** – дясната ръка е поставена на корема, лявата ръка е поставена над лакътя на дясната ръка; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 135,17 м. Краката са свити в коленете и извити надясно.

Гроб № 10 (Обр. 12, Обр. 19) – първичен; **пол** – жена; **възраст** – Adultus, 18–20 г. до 25 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – за дължината няма данни, ширина 0,65 м, вкопана на 0,20 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **ограждане** – с 1 камък от север при лявата бедрена кост и с 1 камък от юг при таза; **положение на ръцете** – ръцете са скръстени на корема; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 135,11 м. Долната половина на скелета остана в неразкопан терен.

Гроб № 11 (Обр. 13, Обр. 19) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Maturus, 40–45 г. до 55 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – няма данни, вкопана на 0,35 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – двете ръце са скръстени на корема; **инвентар** – 1 малко медно посребрено копче (Ил. 1.3) върху гръдната кост; **вторични кости** – няма; **ниво** – 135,17 м.

Гроб № 12 (Обр. 13, Обр. 20) – първичен; **пол** – жена?; **възраст** – Maturus, 40–50 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – 1,60 м х 0,60 м, вкопана на 0,15 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – ръцете са скръстени на корема; **инвентар** – 1 голямо медно копче (Ил. 1.4) върху гръбначните прешлени над ръцете; **вторични кости** – в насипа на гробната яма; **ниво** – 135,04 м. Над черепа е поставен надгробен камък (Ил. 1.14) без надпис и украса.

Гроб № 13 (Обр. 13, Обр. 20) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Maturus, 45–50 г. до 55 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – 1,70 м х 0,70 м, вкопана на 0,25 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **ограждане** – 1 каменна плоча и 2 малки камъка са поставени по дължината на северната страна на гробната яма; **положение на ръцете** – дясната ръка е поставена на таза, лявата ръка е поставена на корема; **инвентар** – няма; **вторични кости** – от гроб № 25, нахвърляни в гробната яма; **ниво** – 134,86 м. При вкопаването на гробната яма са били извадени почти целия скелет и долната половина на черепа от гроб № 25.

Гроб № 14 (Обр. 13, Обр. 20) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Adultus, 20–25 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – 2,10 м х 0,55 м, вкопана на 0,30 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – дясната ръка е поставена ниско долу на гърдите, лявата ръка е поставена високо горе на гърдите; **инвентар** – няма; **вторични кости** – зад черепа; **ниво** – 134,87 м.

Гроб № 15 (Обр. 13, Обр. 20) – първичен; **пол** – неопределен, дете; **възраст** – Infans I, около 6 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната**

яма – няма данни, вкопана на 0,25 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни за положението на дясната ръка, лявата ръка е поставена високо горе на гърдите; **инвентар** – няма данни; **вторични кости** – няма данни; **ниво** – 134,80 м. Запазена е дясната половина на черепа и на скелета. Останалата част е извадена от багер при направата на изкопа за паркоместа. Гроб № 15 застъпва долната част на лявата подбедрица и лявото ходило на скелета от гроб № 16.

Гроб № 16 (Обр. 14, Обр. 20) – първичен; **пол** – мъж?; **възраст** – Maturus, 45–50 г. до 60 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – 1,85 м х 0,65 м, вкопана на 0,20 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **ограждане** – зад черепа е поставена изправена на ребро голяма каменна плоча с дължина 0,58 м, височина 0,38 м и дебелина 0,12 м; **положение на ръцете** – дясната ръка е изпъната като костите на предкичката и пръстите са върху таза, лявата ръка е поставена на таза; **инвентар** – няма; **вторични кости** – части от черепи на 3 индивида в насипа на гробната яма (1. неопределен пол, Maturus, 40–50 г. до 60 г.; 2. мъж, Adultus, 20–25 г.; 3. мъж, Juvenis, 18–20 г.); **ниво** – 134,53 м. Лявата подбедрица и лявото ходило остават под гроб № 15.

Гроб № 17 (Обр. 14, Обр. 20) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Adultus, 35–40 г. до 45 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – няма данни, вкопана на 0,32 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – дясната ръка е поставена на корема, лявата ръка е поставена на гърдите; **инвентар** – няма данни; **вторични кости** – няма данни; **ниво** – 134,37 м. Върху левия лакът има 1 голям камък. Запазена е само лявата половина на скелета, без черепа, защото е пресечен от багер при направата на изкопа за паркоместа.

Гроб № 18 (Обр. 14, Обр. 21) – вторичен; **пол** – мъж; **възраст** – Adultus, 30–40 г.; **ориентация** – няма данни; **размери на гробната яма** – няма данни, вкопана на 0,10 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни; **инвентар** – няма данни; **вторични кости** – няма данни; **ниво** – 135,03 м. Запазени са таз, част от лявата бедрена кост, фрагменти от череп и ребра, защото костите са изкопани от багер при направата на изкопа за паркоместа. Костите от този гроб са били вторично погребани в ямата на гроб № 26.

Гроб № 19 (Обр. 14, Обр. 21) – първичен; **пол** – жена; **възраст** – Adultus, 20–30 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – за дължината няма данни, ширина 0,55 м, вкопана на 0,70 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни; **инвентар** – няма данни; **вторични кости** – череп до дясната подбедрица (мъж, Maturus, 45–50 г. до 60 г.); **ниво** – 134,27 м. Запазена е само долната половина на скелета, защото е пресечен от багер при направата на изкопа за паркоместа.

Гроб №21 (Обр. 14, Обр. 21) – първичен; **пол** – неопределен, юноша; **възраст** – Juvenis, 16–18 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – няма данни, вкопана на 0,15 м в стерилния терен; **ковчег** – 5 гвоздеа (**Ил. 2.10**) и останки от дъски от дъното; **положение на ръцете** – дясната ръка е поставена на корема, лявата ръка е поставена високо на гърдите; **инвентар** – няма; **вторични кости** – от гроб №22; **ниво** – 135,68 м. При вкопаването на гробната яма е извадена лявата подбедрица на скелета от гроб №22 и поставена до лявата подбедрица на скелета в гроб №21.

Гроб №22 (Обр. 15, Обр. 21) – първичен; **пол** – мъж?; **възраст** – Adultus, 25–30 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – 1,65 м х 0,55 м, вкопана на 0,20 м в стерилния терен; **ковчег** – 2 железни гвоздеа (**Ил. 2.10**); **положение на ръцете** – ръцете са скръстени на корема; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 135,58 м. Костите на двете длани и пръстите липсват. Лявата подбедрица е извадена при вкопаването на гроб №21. Върху черепа и дясната половина на гръдния кош са поставени 1 голяма каменна плоча и 3 по-малки плочести камъка.

Гроб №23 (Обр. 15, Обр. 21) – първичен; **пол** – мъж?; **възраст** – Adultus, над 20 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – няма данни; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни; **инвентар** – няма данни; **вторични кости** – няма данни; **ниво** – 134,90 м. Запазени са само дясната бедрена кост, подбедриците и костите на ходилата. Не се установи защо липсва горната половина на скелета, тъй-като няма следи от по-късно вкопаване (гробна или боклучна яма). Може да се предположи, че костите са извадени умишлено и не са върнати в първоначалната гробна яма.

Гроб №24 (Обр. 15, Обр. 21) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Adultus, 30 – 40 г. до 45 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – няма данни; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни; **инвентар** – няма данни; **вторични кости** – няма данни; **ниво** – 135,73 м. Горната половина на скелета е извадена при вкопаването на ямата на гроб №8, като на място са останали само костите на предмишницата на лявата ръка. Извадените кости са били върнати обратно в ямата на гроб №24, която е била разкопана, като черепът е поставен върху подбедриците, ребрата и гръбначните прешлени – върху таза, а лопатката – върху лявото бедро.

Гроб №25 (Обр. 15, Обр. 22) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Maturus, 40–50 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – няма данни, гробната яма е на нивото на стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни; **инвентар** – фрагменти от 1 медно копче (разтрошено и не е инвентирано) около шийните прешлени, част от тухла без надпис или изображения (**Ил. 1.5**) под черепа; **вторични кости** – няма данни; **ниво** – 134,88 м. Запазена е само горната част на черепа, малко от шийните прешлени, част от дясната половина на ребрата и дясната лопатка. Скелетът и долната

половина на черепа са били извадени при вкопаването на ямата на гроб № 13 и гроб № 30, и нахвърляни в техните гробни ями.

Гроб № 26 (Обр. 14, Обр. 22) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Adultus, над 20 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – няма данни, вкопана на 0,10 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни; **инвентар** – няма данни; **вторични кости** – от гроб № 18; **ниво** – 135,01 м. Запазени са само костите на лявото ходило с част от подбедриците, защото скелетът е изкопан от багер при направата на изкопа за паркоместа.

Гроб № 27 (Обр. 15, Обр. 22) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Senilis, 60–65 г. до 70 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – 1,70 м х 0,50 м, вкопана на 0,75 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **ограждане** – 1 голям скален отломък над западния край на гробната яма; **положение на ръцете** – дясната ръка е изпъната и поставена върху таза, лявата ръка е поставена на корема; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 135,79 м. Дясната бедрена кост е изместена към лявото коляно, костите на предмишницата на дясната ръка са обърнати обратно, липсват костите на китките и пръстите на двете ръце (с изключение на 2–3 бр.), подбедриците са били завързани. В насипа на гробната яма се откри 1 медна монета – Латинска имитация, малък модул, тип ? (след 1230 г.) (Ил. 2.3).

Гроб № 28 (Обр. 16, Обр. 22) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Maturus, 50–60 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – 1,90 м х 0,70 м х 0,50 м, вкопана на 0,50 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **ограждане** – по 2 камъка (голям и малък) са поставени от север и юг на подбедриците; **положение на ръцете** – ръцете са поставени на корема, дясната ръка е по-високо от лявата ръка; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 136,02 м. Дясната бедрена кост е поставена върху лявото коляно, липсват костите на китките и пръстите на двете ръце (с изключение на 2–3 бр.), лявата ключица е между горната и долната челюст.

Гроб № 29 (Обр. 16, Обр. 22) – първичен; **пол** – неопределен, дете; **възраст** – Infans I, 0 месеца; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – няма данни; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 136,36 м. Костите са много тънки, крехки и изтлели, поради което на място е запазено съвсем малко от скелета, а долните крайници бяха разтрошени при престъргването.

Гроб № 30 (Обр. 16, Обр. 22) – първичен; **пол** – неопределен, дете; **възраст** – Infans II, 7–8 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – 1,30 м х 0,45 м, вкопана на 0,40 м в стерилния терен; **ковчег** – 1 железен гвоздей (Ил. 2.10) и останки от надлъжните дъски; **положение на ръцете** – ръцете са скръстени на корема; **инвентар** – 1 малко медно копче (Ил. 1.6) при лявата ключица; **вторични кости** – от гроб № 25;

ниво – 134,89 м. Черепът е строшен със скален отломък. При вкопаването на гробната яма е пресечен скелетът от гроб №25, като извадените кости са нахвърляни безразборно в насипа на ямата. Гроб №30 застъпва долната част на подбедриците на скелета от гроб №33.

Гроб №31 (Обр. 16, Обр. 22) – първичен; **пол** – жена; **възраст** – Adultus, 18–20 г. до 25 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – 1,85 м х 0,45 м, вкопана на 0,35 м в стерилния терен; **ковчег** – 1 железен гвоздей (**Ил. 2.10**); **положение на ръцете** – дясната ръка е поставена на лявото рамо, лявата ръка е поставена на корема; **инвентар** – 1 малко медно копче (**Ил. 1.7**) върху прешлените в средата на гръбнака и други 2 малки медни копчета (**Ил. 1.8, 9**) върху гърдите, от лявата страна на гръбначните прешлени; **вторични кости** – няма; **ниво** – 135,09 м. Липсват костите на китките и пръстите на двете ръце, липсва дясната страна на черепа. Гробната яма е застъпена от гроб №32.

Гроб №32 (Обр. 16, Обр. 22) – първичен; **пол** – неопределен, дете; **възраст** – Infans I, 1½ – 2 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – няма данни; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – ръцете са поставени на корема; **инвентар** – 1 голямо светлосиньо стъклено мънисто (**Ил. 1.10**) до костите на дясната предкичка; **вторични кости** – няма; **ниво** – 135,24 м. Вкопан отчасти в ямата на гроб №31.

Гроб №33 (Обр. 16, Обр. 22) – първичен; **пол** – жена; **възраст** – Maturus, 40–50 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – 1,70 м х 0,40 м, вкопана на 0,15 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – ръцете са поставени на корема, като дясната ръка е поставена по-високо от лявата ръка; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 134,74 м. Подбедриците и костите на ходилата остават под ямата на гроб №30. Липсват костите на предкичките и пръстите на двете ръце. В насипа на гробната яма се откри 1 медна монета на император Андроник III Палеолог (1328–1341 г.) (**Ил. 2.4**), орязана в края на XIV в.

Гроб №34 (Обр. 17, Обр. 23) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Maturus, 40–50 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – няма данни, вкопана на 0,40 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни; **инвентар** – няма данни; **вторични кости** – няма данни; **ниво** – 135,02 м. От скелета са останали на място само дясното бедро, подбедриците и костите на ходилата и пръстите, защото останалите кости са извадени при вкопаването на ямата на гроб №35.

Гроб №35 (Обр. 17, Обр. 23) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Maturus, 40–50 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – 2,10 м х 0,70 м, вкопана на 0,50 м в стерилния терен; **ковчег** – 1 железен гвоздей (**Ил. 2.10**) и останки от дъски от дъното и лявата страна; **ограждане** – 1 скален отломък е поставен при дясното ходило; **положение на ръцете** – ръцете са поставени на корема; **инвентар** – 1 деформирано медно позлатено копче (**Ил. 1.11**) върху гръдната кост и глинена стомничка с рисувана

украса (**Ил. 1.12**) върху лявото бедро; **вторични кости** – от гроб №34; **ниво** – 134,92 м. При вкопаване на ямата на гроб №35 почти изцяло е изваден скелетът от гроб №34, като част от костите са нахвърляни в насипа на гробната яма.

Гроб №36 (Обр. 17, Обр. 23) – първичен; **пол** – жена; **възраст** – Maturus, 50–60 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – 1,70 м х 0,55 м х 0,40 м, вкопана на 0,95 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **ограждане** – 1 скален отломък е поставен от север при ходилата; **положение на ръцете** – дясната ръка е поставена на корема, лявата ръка е поставена на лявото рамо; **инвентар** – няма; **вторични кости** – от долните крайници на скелета от гроб №37; **ниво** – 134,86 м. При вкопаването на гробната яма са извадени подбедриците и костите на ходилата и пръстите на скелета от гроб №37. Над черепа е поставена надгробна плоча (**Ил. 1.15**) без надпис и украса.

Гроб №37 (Обр. 17, Обр. 23) – първичен; **пол** – жена; **възраст** – Adultus, 35–40 г. до 45 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – за дължината няма данни, ширина 0,55 м, вкопана на 0,75 м в стерилния терен; **ковчег** – 2 железни гвоздеа (**Ил. 2.10**); **положение на ръцете** – ръцете са поставени на корема, като лявата ръка е по-високо от дясната ръка; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 135,61 м. Непосредствено върху черепа и гърдите е поставена голяма каменна плоча с размери: 0,70 м х 0,50 м х 2,5 см. Плочата е затисната с 4 големи скални къса и няколко по-малки скални отломъка. Подбедриците и костите на ходилата и пръстите са извадени при вкопаването на ямата на гроб №36. Горната част на едната подбедрица и няколко от костите на пръстите на краката се намериха в насипа на ямата на гроб №37, които са върнати там след разкопаване на гроба.

Гроб №38 (Обр. 17, Обр. 23) – първичен; **пол** – неопределен, дете (момче?); **възраст** – Infans II, около 7 г.; **ориентация** – запад-югозапад – изток-североизток; **размери на гробната яма** – няма данни, вкопана на 0,30 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – ръцете са скръстени на корема; **инвентар** – 1 желязно ножче (**Ил. 1.13**) до дясното коляно; **вторични кости** – няма; **ниво** – 136,37 м. В насипа на гробната яма са поставени 3 големи буци бял хоросан (едната е от север до черепа), направен от почти чиста вар.

Гроб №39 (Обр. 17, Обр. 23) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Adultus, 25–30 г. до 35 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – 1,90 м х 0,60 м, вкопана на 0,65 м в стерилния терен; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – дясната ръка е поставена на дясното рамо, лявата ръка е поставена на лявото рамо; **инвентар** – 1 малко медно копче (разтрошено и не е инвентирано) до лявата ключица върху гръбначните прешлени, 1 медна монета на император Михаил VIII Палеолог (1261–1282 г.) (**Ил. 2.5**), сечена след 1272 г., върху най-долното ребро отляво; **вторични кости** – няма; **ниво** – 135,25 м. Върху черепа е поставен 1 скален отломък.

Табл. 1. Данни за гробовете от некропола.
Table. 1. Data about the graves in the necropolis.

гроб №	полагане	пол	възраст	ориентация	ковчег	ограждане	положение на ръцете	инвентар	вторични кости	датировка
1	първично	жена	30 – 45 г.	ЗЮЗ – ИСИ	няма данни	няма	поставени на корема	няма	няма	последна четвърт на XII – XIV в.
2	първично	дете	6 месеца – 1 г.	ЗЮЗ – ИСИ	няма данни	няма	поставени на корема	няма	няма	последна четвърт на XII – XIV в.
3	първично	неопределен	20 – 30 г.	З – И	няма данни	няма	скръстени на корема	няма	няма	XVII – XVIII в.
4	първично	жена	50 – 65 г.	З – И	5 гвоздеа	няма	дясната е изпъната, лявата е на таза	1 желязна катарам	няма	XVII – XVIII в.
5	първично	дете	6 месеца – 1 г.	ЗСЗ – ИЮИ	няма данни	няма	лявата ръка е на Гърдите	няма	няма	последна четвърт на XII – XIV в.
6	първично	мъж	60 – 65 г.	З – И	2 гвоздеа	няма	поставени на корема	1 медно копче	няма	последна четвърт на XII – XIV в.
7	първично	жена	18 – 25 г.	ЗСЗ – ИЮИ	няма данни	5 камъка от юг	скръстени на корема	1 медно копче	има	последна четвърт на XII – XIV в.
8	първично	мъж	50 – 65 г.	ЗСЗ – ИЮИ	няма данни	няма	скръстени на таза	няма	от гроб №24	последна четвърт на XII – XIV в.
9	първично	жена	25 – 35 г.	ЗЮЗ – ИСИ	няма данни	няма	дясната е на корема, лявата е над лакътя на дясната ръка	няма	няма	последна четвърт на XII – XIV в.
10	първично	жена	18 – 25 г.	ЗЮЗ – ИСИ	няма данни	1 камък от север 1 камък от юг	скръстени на корема	няма	няма	последна четвърт на XII – XIV в.
11	първично	мъж	40 – 55 г.	З – И	няма данни	няма	скръстени на корема	1 медно копче	няма	последна четвърт на XII – XIV в.
12	първично	жена?	40 – 50 г.	ЗЮЗ – ИСИ	няма данни	няма	скръстени на корема	1 медно копче, надгробен камък	има	последна четвърт на XII – XIV в.
13	първично	мъж	45 – 55 г.	ЗСЗ – ИЮИ	няма данни	3 камъка от север	дясната е на таза, лявата е на корема	няма	от гроб №25	последна четвърт на XII – XIV в.

14	първично	мъж	20 – 25 г.	ЗЮЗ – ИСИ	няма данни	няма	дясната е ниско на гърдите, лявата е високо горе на гърдите	няма	има	последна четвърт на XIII – XIV в.
15	първично	дете	около 6 г.	З – И	няма данни	няма данни	лявата е високо горе на гърдите	няма данни	няма данни	последна четвърт на XIII – XIV в.
16	първично	мъж?	45 – 60 г.	ЗСЗ – ИЮИ	няма данни	голяма каменна плоча от запад	дясната е изпъната, лявата е на таза	няма	3 черепа	последна четвърт на XIII – XIV в.
17	първично	мъж	35 – 45 г.	З – И	няма данни	няма данни	дясната е на корема, лявата е на гърдите	няма данни	няма данни	последна четвърт на XIII – XIV в.
18	вторично	мъж	30 – 40 г.	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	последна четвърт на XIII – XIV в.
19	първично	жена	50 – 60 г.	З – И	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	има	последна четвърт на XIII – XIV в.
20	първично	мъж	30 – 45 г.	ЗСЗ – ИЮИ	няма данни	няма данни	лявата е на корема	няма данни	няма данни	XVII – XVIII в.
21	първично	нео-пре-делен	16 – 18 г.	З – И	5 гвоздеа и останки от дъски	няма	дясната е на корема, лявата е високо горе на гърдите	няма	от гроб №22	последна четвърт на XIII – XIV в.
22	първично	мъж?	25 – 30 г.	ЗЮЗ – ИСИ	2 гвоздеа	няма	скръстени на корема	няма	няма	последна четвърт на XIII – XIV в.
23	първично	мъж?	над 20 г.	ЗСЗ – ИЮИ	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	последна четвърт на XIII – XIV в.
24	първично	мъж	30 – 40 г.	ЗЮЗ – ИСИ	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	последна четвърт на XIII – XIV в.
25	първично	мъж	40 – 50 г.	З – И	няма данни	няма данни	няма данни	1 медно копче, част от тухла	няма данни	последна четвърт на XIII – XIV в.
26	първично	мъж	над 20 г.	ЗСЗ – ИЮИ	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	от гроб №18	последна четвърт на XIII – XIV в.

27	първично	мъж	60 – 70 г.	3 – II	няма данни	1 скален отломък от запад	дясната е изпъната, лявата е на корама	няма	няма	няма четвърт на XIII – XIV в.
28	първично	мъж	50 – 60 г.	3Ю3 – ИСИ	няма данни	2 камъка от север и юг	поставени на корама	няма	няма	последна четвърт на XIII – XIV в.
29	първично	дете	0 месеца	3 – II	няма данни	няма данни	няма данни	няма	няма	последна четвърт на XIII – XIV в.
гроб №	полагане	пол	възраст	ориентация	ковчег	ограждане	положение на ръцете	инвентар	вторични кости	датировка
30	първично	дете	7 – 8 г.	ЗСЗ – ИЮИ	1 гвоздей, останки от дъски	няма	скръстени на корама	1 медно копче	от гроб №25	последна четвърт на XIII – XIV в.
31	първично	жена	18 – 25 г.	3 – II	1 гвоздей	няма	дясната е на лявото рамо, лявата е на корама	3 медни копчета	няма	последна четвърт на XIII – XIV в.
32	първично	дете	1½ – 2 г.	3 – II	няма данни	няма	поставени на корама	1 стъклено мънисто	няма	последна четвърт на XIII – XIV в.
33	първично	жена	40 – 50 г.	3 – II	няма данни	няма	поставени на корама	няма	няма	последна четвърт на XIII – XIV в.
34	първично	мъж	40 – 50 г.	ЗСЗ – ИЮИ	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	няма данни	последна четвърт на XIII – XIV в.
35	първично	мъж	40 – 50 г.	3Ю3 – ИСИ	1 гвоздей, останки от дъски	1 скален отломък от юг	поставени на корама	1 медно позлатено копче, 1 глинена стомничка	от гроб №34	последна четвърт на XIII – XIV в.
36	първично	жена	50 – 60 г.	ЗСЗ – ИЮИ	няма данни	1 скален отломък от север	дясната е на корама, лявата е на лявото рамо	няма, надгробен камък	от гроб №37	последна четвърт на XIII – XIV в.
37	първично	жена	35 – 45 г.	3 – II	2 гвоздея	няма	поставени на корама	няма	няма	последна четвърт на XIII – XIV в.
38	първично	дете	около 7 г.	3Ю3 – ИСИ	няма данни	няма	скръстени на корама	1 желязно ножче	няма	последна четвърт на XIII – XIV в.
39	първично	мъж	25 – 35 г.	3 – II	няма данни	няма	скръстени на корама	1 медно копче, 1 медна монета на император Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282 г.)	няма	последна четвърт на XIII – XIV в.

Боклучни ями

В северния и югозападния край на проучената част от некропола се откриха 2 боклучни ями (**Обр. 8**).

Яма №1 (Обр. 24.1) – боклучна; **форма** – цилиндрична, с равно дъно, леко извито към стените; **диаметър** – 1,30 м; **запазена дълбочина** – 0,51 м в стерилния терен; **насип** – кафява пръст, смесена с много скални отломъци и ломени камъни, съвсем малко фрагменти кухненска керамика и животински кости; **находки** – 1 сграфито паница (**Ил. 3.1**); **ниво** – на горния край 136,60 м, на дъното 136,09 м. От ямата е запазена част от долната половина, защото останалото е изкопано при подравняването на двора на Детската градина в средата на XX в. В ямата се откриха 2 фрагмента сграфито керамика, 29 фрагмента кухненска керамика, 5 животински кости.

Яма №2 (Обр. 24.2) – боклучна; **форма** – елипсовидно напречно сечение с ориентация север – юг, с равно дъно, леко заоблено към стените; **размери** – приблизително 1 м х 2 м, **дълбочина** – около 1,70 м; **насип** – кафява пръст, смесена с много средновековна керамика и животински кости; на 0,50 м над дъното има дебел до 0,25 м пласт от фрагментирани керемиди и тухли; на дълбочина 0,50 м под устието се проследява пласт с дебелина 0,15 м от много дребни камъчета, който стои като запечатка; **находки** – 3 медни монети: Латинска имитация, малък модул, тип ? (до 1220–1230 г.) (**Ил. 3.5**), монета на деспот Йоан II Орсини (1323–1335 г.) (**Ил. 3.6**) и монета на Златната орда, анонимна (20–30-те години на XIV в.) (**Ил. 3.7**), срязана през 60–70-те години на XIV в.; **ниво** – на устието 135,89 м, на дъното 134,19 м.

От ямата се проучи само северната половина, защото останалата част е изкопана с багер при направата на паркоместа. В нейния насип се откриха общо 8 фрагмента сграфито керамика, 11 фрагмента глазирана керамика, 225 фрагмента кухненска керамика, 81 парчета от керемиди, 47 парчета от тухли, 1 фрагмент от бигорно блокче, 95 животински кости.

Находки

Погребален инвентар

1. **Копче (Ил. 1.1)**, медно, посребрено, сферично, кухо, с петлик. Диам. 0,91 см, вис. 1,4 см. От гроб №6 (мъж). Върху дясната лопатка, до ребрата.
2. **Копче (Ил. 1.2)**, медно, сферично, кухо, с петлик. Диам. 1,35 см, вис. 1,96 см. От гроб №7 (жена). Върху лявата ключица.
3. **Копче (Ил. 1.3)**, медно, посребрено, сферично, кухо, леко сплеснато, с петлик. Диам. 0,7 см, вис. 1,05 см. От гроб №11 (мъж). Върху гръдната кост.

4. **Копче (Ил. 1.4)**, медно, сферично, кухо, с петлик. Реставрирано. Диам. 1,44 см, вис. 1,6 см. От гроб № 12 (жена?). Върху прешлените, в средата на гръбнака, над ръцете.
5. **Тухла (Ил. 1.5)**, глинена, трапецовидна, със светлокафяв цвят, част, без надпис или изображения. Дълж. 28 см, шир. 12 см и 16 см, деб. 4,5 см. От гроб № 25 (мъж). Под черепа.
6. **Копче (Ил. 1.6)**, медно, сферично, кухо, с петлик. Диам. 0,55 см, вис. 0,9 см. От гроб № 30 (дете). При лявата ключица.
7. **Копче (Ил. 1.7)**, медно, сферично, кухо, с петлик. Диам. 0,8 см, вис. 1,2 см. От гроб № 31 (жена). Върху прешлените в средата на гръбнака.
8. **Копче (Ил. 1.8)**, медно, сферично, кухо, с петлик. Диам. 0,92 – 0,94 см, вис. 1,48 см. От гроб № 31 (жена). Върху гърдите, от лявата страна на гръбначните прешлени.
9. **Копче (Ил. 1.9)**, медно, сферично, кухо, с петлик. Диам. 0,82 см, вис. 1,21 см. От гроб № 31 (жена). Върху гърдите, от лявата страна на гръбначните прешлени.
10. **Мънисто (Ил. 1.10)**, стъклено, елипсовидно, леко заострено в двата края, с 8 широки надлъжни ребра, със светлосин цвят. Диам. 1,2 – 1,3 см, дълж. 1,61 см. От гроб № 32 (дете). До костите на дясната длан.
11. **Копче (Ил. 1.11)**, медно, позлатено, сферично, кухо, с петлик, деформирано, начупено, липсва част от сферата. Шир. 0,9 см, вис. 1,4 см. От гроб № 35 (мъж). Върху гръдната кост.
12. **Стомничка (Ил. 1.12)**, глинена, яйцевидна, с висока профилирана шийка и високо цилиндрично равно дъно, с 1 дръжка с кръгло сечение. Украсена с рисувани с бяла боя наклонени и вертикални линии, пресечени с 3 хоризонтални концентрични окръжности. Шийката отвън е покрита с безцветна глазура, а горната част на дръжката и вътрешността на устието – с масленозелена глазура. Чучурът липсва. Разм. на устието 3,5 см х 4 см, диам. на дъното 4,9 см, вис. 14,3 см. От гроб № 35 (мъж). Върху лявата бедрена кост.
13. **Ножче (Ил. 1.13)**, желязно, издължено, едностранно заточено, с дълъг шип. Дълж. 13,6 см, шир. 1,25 см, деб. 0,31 см. От гроб № 38 (дете). До дясното коляно.
14. **Копче**, медно, сферично, кухо, с петлик, разтрошено. От гроб № 25 (мъж). Около шийните прешлени.
15. **Копче**, медно, сферично, кухо, с петлик, разтрошено. От гроб № 39 (мъж). До лявата ключица, върху гръбначните прешлени.

Гроб № 12 и гроб № 36 са маркирани с надгробни камъни:

1. **Камък (Ил. 1.14)**, надгробен, триъгълен, заострен в долната част, без надпис и украса. Вис. 0,53 м, шир. 0,29 м, деб. 0,20 м (горно ниво – 136,06 м). От гроб № 12 (жена?). Зад черепа, на височина 0,50 м над скелета.

2. **Плоча (Ил. 1.15)**, надгробна, каменна, трапецовидна, заоблена отгоре, заострена в долната част, без надпис и украса. Вис. 0,50 м, шир. 0,40 м, деб. 0,10 м (горно ниво – 136,30 м). От гроб № 36 (жена). Зад черепа, на височина 1 м над дъното на гробната яма.

Находки от насипите в гробните ями

1. **Монета (Ил. 2.1)**, билонова, корубеста, на император Йоан II Комнин (1118–1143 г.), 1-во билоново сечение. Разм. 2,85 см х 2,9 см, тегло 3,79 гр. От ямата на гроб № 7.
2. **Монета (Ил. 2.2)**, медна, корубеста, на император Алексий III Ангел (1195–1203 г.). Разм. 2,22 см х 2,39 см, тегло 3,11 гр. От ямата на гроб № 7.
3. **Монета (Ил. 2.3)**, медна, корубеста, орязана, Латинска имитация, малък модул, тип ? (след 1230 г.). Разм. 1,7 см х 1,6 см, тегло 0,90 гр. От ямата на гроб № 27.
4. **Монета (Ил. 2.4)**, медна, корубеста, на император Андроник III Палеолог (1328–1341 г.), орязана в края на XIV в. Разм. 1,21 см х 1,23 см, тегло 0,44 гр. От ямата на гроб № 33.
5. **Монета (Ил. 2.5)**, медна, корубеста, орязана, огъната, на император Михаил VIII Палеолог (1261–1282 г.), сечена след 1272 г. Разм. 2,27 см х 2,1 см, тегло 1,17 гр. От гроб № 39. Върху най-долното ребро отляво.
6. **Ключ (Ил. 2.6)**, железен, издължен, плосък, с 1 зъбче в предния край, другото зъбче е отчупено, и завит на халка заден край. Дълж. 9,7 см, шир. 0,8 см, деб. 0,3 см. От насипа над гроб № 12.
7. **Тринога (Ил. 2.7)**, глинена, цилиндрична, с голям отвор в средата и 2 триъгълни крачета, третото краче липсва. Диамет. 3,5 см, вис. 4,2 см. От ямата на гроб № 19.
8. **Розетка (Ил. 2.8)** от декоративна фасадна украса, глинена, цилиндрична, с голямо надлъжно каналче в средата, леко разширена в долния край и отчупен горен край с листенцата, с полепнал бял хоросан. Диамет. 3,5 см, вис. 8,8 см. Над ямата на гроб № 19.
9. **Дръжка от паничка (Ил. 2.9)** от декоративна фасадна украса, глинена, цилиндрична, с надлъжно каналче в средата, леко разширена в долния край, покрита с бледоохрова глазура, половинка. Диамет. 3,8 см, вис. 4,7 см. От ямата на гроб № 34.

10. **Гвозден (Ил. 2.10)**, железни, четириръбни, с полусферични глави. Дълж. 2,5–9 см, диам. 2–2,5 см. От гробове №№ 6, 21, 22, 30, 31, 35, 37.

Находки от пълнежа на боклучните ями

1. **Паница (Ил. 3.1)**, глинена, сграфито, конусовидна, с ниско кръгло столче, половинка. Покрита с бледожълта глазура със зелени и кафяви петна. Украсена по устието с 2 реда вълнообразни линии, а в средата с голяма шестолъчна розета с издължени трапецовидни рамена, запълнени с геометрична и растителна украса, на дъното има спирала. Дълж. 19 см, шир. 10,5 см, вис. 7 см. От яма № 1.
2. **Шило (Ил. 3.2)**, желязно, с издължена, двойно конусовидна форма, заострено в двата края. Дълж. 3,21 см, диам. 0,3 см. От яма № 2.
3. **Шина (Ил. 3.3)**, желязна, цилиндрична, къса, завършваща в двата края с по 1 малък диск с полусферична глава. Дълж. 3 см, диам. 0,95 см и 0,87 см, диам. на оста 0,4 см. От яма № 2.
4. **Дръжка от паничка (Ил. 3.4)** от декоративна фасадна украса, глинена, цилиндрична, с надлъжно каналче в средата, леко разширена в долния край, със следи от бял хоросан, фрагмент. Диам. 3,2 см, вис. 2,9 см. От яма № 2.
5. **Монета (Ил. 3.5)**, медна, корубеста, Латинска имитация, малък модул, тип ? (до 1220–1230 г.). Разм. 2,3 см х 1,88 см, тегло 1,62 гр. От яма № 2.
6. **Монета (Ил. 3.6)**, медна, плоска, на деспот Йоан II Орсини (1323–1335 г.). Разм. 1,63 см х 1,68 см, тегло 1,11 гр. От яма № 2.
7. **Монета (Ил. 3.7)**, медна, плоска, половинка, на Златната орда, анонимна (20–30-те години на XIV в.), срязана през 60–70-те години на XIV в. Разм. 1,72 см х 0,94 см, тегло 0,36 гр. От яма № 2.

Находки от средновековния пласт

1. **Гърне (Ил. 4.1)**, глинено, яйцевидно, с равно дъно, украсено с наклонени излъскани ивици, опушено от предната страна. Натрошено на много фрагменти, липсва горната половина с устието и дръжката. Залепено. Диам. на дъното 11 см, вис. 20,5 см.
2. **Дръжка (Ил. 4.2)**, глинена, с елипсовидно сечение и светлокафяв цвят, част, с врязан знак (+). Дълж. 4,1 см, шир. 2 см, деб. 1,1 см.
3. **Тринога (Ил. 4.3)**, глинена, цилиндрична, с голям отвор в средата и 1 триъгълно краче, другите 2 крачета липсват. Диам. 3,7 см, вис. 3 см.
4. **Връх на стрела (Ил. 4.4)**, железен, пирамидален, четиристранен, с къс шип. Дълж. 2,05 см, шир. 0,6 см, деб. 0,6 см. Тегло 1,43 гр.
5. **Връх на стрела (Ил. 4.5)**, железен, трапецовиден, плосък, с пръстенче в задния край и дълъг шип. Дълж. 7,55 см, шир. 1,9 см, деб. 0,65 см. Тегло 8,54 гр.

6. **Шило (Ил. 4.6)**, желязно, с издължена, двойно конусовидна форма, заострено в двата края. Дълж. 3,1 см, диам. 0,25 см.
7. **Игла (Ил. 4.7)**, желязна, издължена, заострена, с четириъгълно сечение, ухото липсва, изкривена. Дълж. 7,2 см, шир. 0,3 см, деб. 0,3 см.
8. **Подкова (Ил. 4.8)**, желязна, издължена, леко дъговидна, с дебел шип в задния край, фрагмент. Дълж. 6,55 см, шир. 2,1 см, деб. 1,1 см.
9. **Тежест (Ил. 4.9)**, оловна, с форма на пресечен конус, с надлъжен отвор, половинка. Диам. 1,6 см, вис. 1,15 см. Тегло 10,94 гр.
10. **Плочка (Ил. 4.10)**, оловна, безформена, нагъната, фрагмент. Дълж. 5 см, шир. 3,4 см, деб. 1,5 см.

Намерените в гробните ями, в боклучните ями и в средновековния пласт находки от желязо, мед, олово, стъкло и глина са обичайни за времето на Второто българско царство (края на XII в. – края на XIV в.) и като такива се откриват на всички обекти в столичния Търновград (Николова 1974, 205, 216–218, 283–286, 311–312, Обр. 10д, Обр. 34г, д, Обр. 98ж, Обр. 122е; Долмова-Лукановска 2007, 25–26, Табл. XXVI-Б, Табл. XXVII.1, 176, Табл. VIII.9, Табл. X.11, 262–266, Табл. XVI.5, 7, 8, 9, Табл. XXII.18,19; Рабовянов 2015, 166–168, 183, 187–189, 207–208, 216–220, Табл. 5.57, Табл. 3.32, Табл. 30.608, Табл. 37.734, Табл. 47.1040–1124, Табл. 50.1319, Табл. 51.1324, Табл. 59).

Фрагментите битова и строителна керамика също се отнасят към периода XIII–XIV в.: кухненска керамика – 1554 бр., глазирана керамика – 109 бр., сграфито керамика – 93 бр., керемиди – 168 бр., тухли – 57 бр., каквито има и по другите обекти в столичния Търновград (Георгиева 1974, 165, Обр. 1–97; Долмова-Лукановска 2007, 23–25, Табл. XVI–XXIV, 144–157, Табл. III–IV, 251–259, Табл. V–XI; Рабовянов 2015, 255–290, Табл. 85–159). Животинските кости са 483 бр.

Погребален обред

Погребаните във всички представени средновековни гробове от некропола в Северното подградие на столичния Търновград са положени по християнския обред – трупополагане в изпънато положение, с глава на запад и крака на изток; с ръце, поставени или скръстени на гърдите или корема в различни положения; някои от тях са в дървени ковчези и имат погребален инвентар (**Обр. 9, Обр. 10, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13, Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17**). Не се установиха данни за сериозни отклонения от традиционния начин на погребване.

Ориентация

Основната ориентация запад – изток при изкопаване на гробните ями е стандартна за християнския обред (**Обр. 8**). Различията от тази посока би трябвало

да са в зависимост от сезона, през който е извършено погребението, или да е според ориентацията на гробищната църква, чието местоположение засега не е известно. Ориентация запад – изток имат 14 гроба (№№ 6, 11, 15, 17, 19, 21, 25, 27, 29, 31, 32, 33, 37, 39), от които 6 са на мъже, 4 на жени, 3 на деца, 1 неопределен; в посока запад-северозапад – изток-югоизток са изкопани 10 гроба (№№ 5, 7, 8, 13, 16, 23, 26, 30, 34, 36), от които 6 са на мъже, 2 на жени и 2 на деца; а запад-югозапад – изток-североизток са ориентирани 11 гроба (№№ 1, 2, 9, 10, 12, 14, 22, 24, 28, 35, 38), от които 5 са на мъже, 4 на жени и 2 на деца. Вижда се, че времето на изкопаване на гробовете е разпределено почти равномерно през цялата година.

Форма на гробните ями и дълбочина на вкопаване от средновековен терен

Формата на гробните ями е издължена, правоъгълна или трапецовидна, при някои със заоблени ъгли, и с равно дъно, съобразена с ръста на погребените (Обр. 18, Обр. 19, Обр. 20, Обр. 21, Обр. 22, Обр. 23).

Дълбочината на вкопаване на гробните ями от нивото на средновековния терен не може да се установи със сигурност (Обр. 4, Обр. 5, Обр. 6, Обр. 7). Единствено при гроб № 12 и гроб № 36, които са маркирани с надгробни камъни (Обр. 13, Обр. 17), тази дълбочина е била съответно около 0,70 м и 1,15 м. Самият средновековен пласт има доста голяма дебелина, но в него не се открояват отделни слоеве, натрупани по различно време, а в северния край на изкопа горната част на пласта е отнемана при подравняването на двора на Детската градина в средата на XX в. (Обр. 5, Обр. 6). Поради това не може да се определи кои от гробовете са били вкопани от по-ниско ниво и кои – малко по-късно, от по-висок терен. Като цяло дълбочината е в рамките на около 1 м (Обр. 10), но гробовете на най-малките деца (№№ 2, 5, 29) са значително по-плитки в сравнение с тези на възрастните (Обр. 9).

Необичайно е положението при ямата на гроб № 7, която е двойно по-широка от необходимото – 1,25 м (Обр. 12, Обр. 19). Скелетът се намира в южната половина на ямата, а в северната половина има само насип. По всичко изглежда, че е била изкопана обща яма за 2 гроба, но по неизвестни причини е направено само 1 погребение.

Специална или нетрадиционна обработка на гробната яма

При разкопките на некропола не се получиха данни за някаква специална или нетрадиционна обработка на гробните ями.

Полагане (първично и вторично)

Първичните гробове са общо 35, от тях 28 гроба са на възрастни индивиди, 1 гроб на юноша (№21), има 4 детски гроба (№№ 15, 30, 32, 38) и други 3 гроба на съвсем малки деца (№№ 2, 5, 29) (**Обр. 8**). Единствено гроб №18 е вторичен, но костите са били препогребани в ямата на гроб №26⁵.

Няма самостоятелни гробове с положени в тях препогребани вторични кости. Но за сметка на това в 12 гроба (№№ 7, 8, 12, 13, 14, 16, 19, 21, 26, 30, 35, 36) се откриха препогребани или нахвърляни кости от по-ранни гробове. Такива разхвърляни кости има и в пласта около самите гробове. Общо 6 гроба (№№ 22, 23, 24, 25, 34, 37) са пресечени от по-късно вкопани средновековни гробни ями (**Обр. 8**). При изкопаването на боклучните ями не са засегнати гробове.

Значителният брой на случаите на препогребани кости показва интензивно функциониране на тази част от некропола. Това може да се дължи на близо разположена църква или на преизползване на семейни парцели.

Наличие на ковчег

За 7 от гробовете (5 на възрастни, 1 на юноша и 1 на дете) има сигурни данни за използването на ковчези, защото се откриха останки от дъски (гробове №№ 21, 30, 35) (**Обр. 21, Обр. 22, Обр. 23**) и железни гвоздеи (гробове №№ 6, 21, 22, 30, 31, 35, 37) (**Ил. 2.10**). Възможно е и в други гробове да е имало ковчези, но да не са се запазили следи от тях, ако дъските са били скрепявани само чрез сглобки или с дървени клинове.

В 8 гроба (№№ 7, 10, 13, 16, 27, 28, 35, 36) се откриха по няколко камъка и плочи от ограждане на погребания или от подпиране на дъски, оформящи своеобразен ковчег.

Положение на ръцете

В повечето случаи положението на ръцете на погребаните е според традицията на християнския ритуал (скръстени или поставени на корема), като прави впечатление фактът, че няма регистрирани сигурни случаи на поставяне или скръстване и на двете ръце на гърдите. За сметка на това има единични, по-различни случаи, които обаче се срещат и в другите столични некрополи, и не трябва да се разглеждат като някакви необичайни отклонения (**Обр. 18, Обр. 19, Обр. 20, Обр. 21, Обр. 22, Обр. 23**):

1. Ръцете са поставени на корема – гроб № 1 (жена), гроб № 2 (дете), гроб № 6 (мъж), гроб № 28 (мъж), гроб № 32 (дете), гроб № 33 (жена), гроб № 35 (мъж), гроб № 37 (жена).

2. Ръцете са скръстени на корема – гроб № 7 (жена), гроб № 10 (жена), гроб № 11 (мъж), гроб № 12 (жена?), гроб № 22 (мъж?), гроб № 30 (дете), гроб № 38 (дете).
3. Ръцете са скръстени на таза – гроб № 8 (мъж).
4. Дясната ръка е на корема, лявата ръка е на гърдите – гроб № 17 (мъж), гроб № 21 (неопределен).
5. Дясната ръка е на корема, лявата ръка е над лакътя на дясната ръка – гроб № 9 (жена).
6. Дясната ръка е на корема, лявата ръка е на лявото рамо – гроб № 36 (жена).
7. Дясната ръка е на таза, лявата ръка е на корема – гроб № 13 (мъж), гроб № 27 (мъж).
8. Дясната ръка е ниско на гърдите, лявата ръка е високо горе на гърдите – гроб № 14 (мъж).
9. Дясната ръка е на лявото рамо, лявата ръка е на корема – гроб № 31 (жена).
10. Дясната ръка е на дясното рамо, лявата ръка е на лявото рамо – гроб № 39 (мъж).
11. Дясната ръка е изпъната и костите на предкиката и пръстите са върху таза, лявата ръка е на таза – гроб № 16 (мъж?).
12. Няма данни за положението на дясната ръка, лявата ръка е високо горе на гърдите – гроб № 15 (дете).
13. Няма данни за положението на дясната ръка, лявата ръка е на корема – гроб № 5 (дете).
14. Няма данни – гроб № 18 (мъж), гроб № 19 (жена), гроб № 23 (мъж?), гроб № 24 (мъж), гроб № 25 (мъж), гроб № 26 (мъж), гроб № 29 (дете), гроб № 34 (мъж).

В разположението на гробовете с различно положение на ръцете в рамките на проучената част от некропола не се установява никаква закономерност или правило (**Обр. 19, Обр. 20, Обр. 22, Обр. 23**).

Инвентар

В 11 гроба, от които 9 на възрастни (6 мъже и 3 жени) и 2 на деца, се откри малко инвентар: общо 11 медни копчета – в гроб № 6 (мъж), гроб № 7 (жена), гроб № 11 (мъж), гроб № 12 (жена?), гроб № 25 (мъж), гроб № 30 (дете), гроб № 31 (жена), гроб № 35 (мъж), гроб № 39 (мъж) (**Ил. 1.1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11**); 1 стъклено мънисто в гроб № 32 (дете) (**Ил. 1.10**); 1 фрагмент от тухла без надпис или изображения под черепа в гроб № 25 (мъж) (**Ил. 1.5**); 1 глинена стомничка в гроб № 35 (мъж) (**Ил. 1.12**); 1 желязно ножче в гроб № 38 (дете) (**Ил. 1.13**). В насипите на гробните ями са попаднали 1 медна монета от XII в. и 4 медни монети от XIII–XIV в. (гробове № № 7, 28, 33, 39) (**Ил. 2, 1, 2, 3, 4, 5**).

Предметите са доста еднообразни, не особено ценни и не впечатляват с качествена изработка или с използвания материал (мед, желязо, стъкло, глина). В повечето случаи това са стандартните копчета от дрехи, но има и погребални дарове – каничка, ножче, мънисто.

Надгробна маркировка

Единствено при гроб № 12 (жена) и гроб № 36 (жена) се установи наличието на камъни, които са били трайна маркировка на нивото на терена (**Обр. 13, Обр. 17**). Надгробните камъни, грубо оформени и без надписи или украса (**Ил. 1.14, 15**), са били поставени в западния край на ямите, над главите на погребаните.

Двете надгробия и изкопаването на гробните ями в редове показва, че на нивото на терена те са били обозначени с големи камъни или дървени кръстове, които не са се запазили (**Обр. 8**).

Семейни гробове

Без специални изследвания не е възможно да се определи наличието на семейни гробове. Засега единствено за разположените един до друг и почти на едно и също ниво гроб № 11 (мъж на 40–55 г.), гроб № 31 (жена на 18–25 г.) и гроб № 32 (дете на 1 ½ – 2 г.) (**Обр. 8, Обр. 13, Обр. 16**) може да се направи подобно предположение, но сигурни доказателства за това няма.

Специфични положения на тялото

Не се откриха гробове, в които да има погребани индивиди по начини, различаващи се от традиционното полагане. Само в гроб № 8 (мъж) и гроб № 9 (жена) скелетите са в неестествено положение – краката са свити в коленете (**Обр. 12**), което е резултат от болестно състояние на индивидите приживе (Русева 2020, 109–111), а не е преднамерено полагане след смъртта.

Действия върху тялото след погребението

В 14 гроба се установиха действия, за които може да се каже, че са свързани с ритуална намеса с предпазен характер след извършване на погребението. Черепите и горната част на гръдния кош в 4 гроба: гроб № 8 (мъж), гроб № 22 (мъж?), гроб № 37 (жена), гроб № 39 (мъж) са затиснати с по няколко големи каменни плочи и камъни (**Обр. 12, Обр. 15, Обр. 17**). Върху левия лакът на скелета в гроб № 17 (мъж) е положен голям камък (**Обр. 14**). Изглежда, че черепът в гроб № 30 (дете) нарочно е строшен със скален отломък (**Обр. 16**). В гроб № 7 (жена) костите са били вторично разбъркани – черепът е отделен от гръбначния

стълб, има ребра върху шийните прешлени, долната челюст е поставена обърната върху лявата ключица (**Обр. 12**). В гроб №24 (мъж) черепът е поставен върху подбедриците, ребрата и прешлените – върху таза, лопатката е върху лявото бедро (**Обр. 15**). В гроб №27 (мъж) дясната бедрена кост е изместена към лявото коляно, костите на предмишницата на дясната ръка са обърнати на обратно, подбедриците са били завързани (**Обр. 15**). При скелетите от 6 гроба: гроб №7 (жена), гроб №22 (мъж?), гроб №27 (мъж), гроб №28 (мъж), гроб №31 (жена), гроб №33 (жена) липсват костите на двете длани и пръстите (**Обр. 12, Обр. 15, Обр. 16**)⁶. При гроб №23 (мъж?) може да се предположи, че костите от горната половина на скелета са извадени умишлено и не са върнати в първоначалната гробна яма (**Обр. 15**).

Пол и възраст

В проучената част от средновековния некропол има 18 гроба на мъже (№№6, 8, 11, 13, 14, 16?, 17, 18, 22?, 23?, 24, 25, 26, 27, 28, 34, 35, 39), 10 гроба на жени (№№1, 7, 9, 10, 12?, 19, 31, 33, 36, 37), 7 гроба на деца (№№2, 5, 15, 29, 30, 32, 38) и 1 гроб е неопределен (№21).

Възрастта на погребаните се разпределя по следния начин: 4 индивида на 0–2 г. (гробове №№2, 5, 29, 32); 3 индивида на 6–8 г. (гробове №№15, 30, 38); 1 индивид на 16–18 г. (гроб №21); 15 индивида на 20 – 40 г. (гробове №№1, 7, 9, 10, 14, 17, 18, 19, 22, 23?, 24, 26?, 31, 37, 39), от тях 8 са мъже и 7 са жени; 11 индивида на 40–60 г. (гробове №№8, 11, 12, 13, 16, 25, 28, 33, 34, 35, 36), от тях 8 са мъже и 3 са жени; 2 индивида на над 60 г. (гробове №№6, 27) – мъже.

Болести и болестни състояния

Установените патологични изменения и следи от различни болести по костите са описани и анализирани от В. Русева (Русева 2020, 107–116).

Социално положение

Данните от проучените гробове, независимо от малкия им брой, позволяват да се направят най-общи изводи за обществения статут в Търновград на погребаните в този квартален некропол на неговото Северно подградие. Малкото беден погребален инвентар, липсата на представителни находки, предмети от благородни метали и останки от златосърмен текстил показва, че това население не е от богатите столични прослойки. Отсъстват и инструменти, пособия или оръжие в гробовете, които да насочват към определено занятие.

За всекидневния домашен бит свидетелстват железният ключ (**Ил. 2.6**), железните шила (**Ил. 3.2, Ил. 4.6**), желязната игла (**Ил. 4.7**) и оловната тежест за рибарска мрежа? (**Ил. 4.9**), намерени в средновековния пласт около

гробовете, а малките железни върхове на стрели (**Ил. 4.4, 5**) явно са били използвани за лов.

По всичко личи, че тези хора са били от най-обикновените граждани на Търнов, живеещи в крайните и изглежда бедни квартали (Ангелов 1964, 12) на неукрепеното Северно подградие на столицата.

Граници и планировка

Граници

Границите на некропола засега не могат да се уточнят. Със сигурност той се разпростира в рамките на УПИ XIV, кв. 223 по ПУП на Велико Търново, както и в съседните от изток и може би от север парцели, а най-вероятно и на терените от южната страна на улица „Ксилифорска“, към брега на реката (**Обр. 2, Обр. 3**). При изкопните работи за строежа на паркоместата са били унищожени още няколко десетки гроба.

Планировка

Малката ширина и ограничената площ на проучената част от некропола не позволяват да се направят сигурни и точни изводи за неговата планировка. Засега обаче могат условно да се разграничат няколко реда с посока запад – изток и юг-югозапад – север-североизток, в които има от 2 до 4 гроба (**Обр. 8**). Гроб №1 и гроб №2 заемат най-северния 1-ви ред, който единствен е ориентиран юг-югозапад – север-североизток; във 2-ри ред остават гроб №28 и гроб №27; после е 3-ти ред с гроб №39, гроб №8 и гроб №24; 4-ят ред включва гроб №37, гроб №36 и гроб №7; в 5-ия ред са гроб №31 и гроб №9; в 6-и ред са гроб №11 и гроб №10; в 7-и ред изглежда попадат гроб №33, гроб №30 и гроб №12; в най-южния 8-и ред остават гроб №17, гроб №16, гроб №15 и гроб №14.

Между редовете в посока от север на юг се очертават пътеки с различна ширина както следва: 1,80 м, 3,40 м, 0,80 м, 0,60 м, 0,40 м, 1 м. В някои междуредия има единични гробове, които е възможно да оформят и други редове с гробове в неразкопаните терени на изток и запад, или просто са били вкопани в самите пътеки (**Обр. 10**). Между някои от гробовете в отделните редове има известно разстояние, но има и такива, които прекопават или застъпват по-ранни гробни ями (**Обр. 8**). Засега не е възможно да се определи точното време на появата на отделните гробове, за да се установи как и в каква последователност са били оформяни редовете.

Гробовете с погребален инвентар не са групирани на определено място, а са разпръснати по цялата проучена площ на некропола. Същото важи и за гробовете, оградени с камъни и тези, в които се откриха гвоздеи и дъски от

ковчези. Явно тези характеристики не са били от значение при избора на гробно място.

В проучената част от некропола се откриха 2 боклучни ями, които са били изкопани преди появата на гробовете (**Обр. 8, Обр. 24**). Предвид на това, че в близост до тях не се намериха останки и следи от други археологически структури, с които те да са свързани, е видно, че ямите са функционирали синхронно с гробовете и са част от планировката на некропола. В тях са били изхвърляни отпадъци от почистването на гробовете и околния терен. Затова в пълнежа им има съвсем малък брой битови предмети – сграфито паница, желязно шило и желязна шина (**Ил. 3.1, 2, 3**). При вкопаването на боклучните ями не са пресечени по-ранни гробове.

Ямите са изкопани от северната и западната страна на проучената част от некропола (**Обр. 8**). Те са били запълвани постепенно, но в тях няма вкопани по-късни гробове. Поради това може да се каже, че боклучните ями са били използвани до края на съществуването на некропола.

Датировка

В насипите на ямите на 3 гроба (№ № 7, 27, 33) се откриха 4 монети: 1 билонна монета на император Йоан II Комнин (1118–1143 г.) от 1-во билонново сечение (**Ил. 2.1**) и 1 медна монета на император Алексий III Ангел (1195–1203 г.) (**Ил. 2.2**) в гроб № 7; 1 медна монета – Латинска имитация, малък модул, тип ? (след 1230 г.) (**Ил. 2.3**) в гроб № 27; 1 медна монета на император Андроник III Палеолог (1328–1341 г.), орязана в края на XIV в. (**Ил. 2.4**) в гроб № 33. Върху скелета в гроб № 39 се намери 1 медна монета на император Михаил VIII Палеолог (1261–1282 г.), сечена след 1272 г. (**Ил. 2.5**). Стомничката (**Ил. 1.12**) от гроб № 35 може да се датира най-общо в XIII – XIV в. (Нурков, Писарев 1979, 47, Обр. 17а; Рабовянов 2015, 258, 264–265, Табл. 89, Табл. 90, Табл. 105а). Стъкленото мънисто (**Ил. 1.10**) от гроб № 32 е от Римската епоха (I–III в.) (Gencheva 2012, 31, kat. N 66, Fig. 66). Явно това римско мънисто е било случайно намерено някъде и вторично използвано като накит (гривна), защото се откри до костите на китката на ръката на погребаното малко дете.

Така, на пръв поглед, намерените досега монети и предмети от гробния инвентар дават основание да се предложи датировка на проучените 36 гроба от некропола в по-широките граници от първата половина или средата на XIII в. до края на XIV в.

Извън тази датировка остават монетите от втората четвърт на XII в. и от края на XII в. – самото начало на XIII в., намерени в насипа, запълващ използваната северна половина от ямата на гроб № 7. Възможно е те да са се намирили вече на повърхността на терена при изкопаването на гробната яма и да са попаднали там с пръстта при нейното запълване⁷. Но ако тези монети са

били специално хвърлени в момента на засипването на ямата, то тогава самият гроб остава в началото на XIII в. Подобно е положението и с Латинската имитация, намерена в горната част на насипа на гроб №27. Видно е обаче, че тези два гроба трудно може да се отделят като местоположение от останалите гробове, защото се вписват съвсем естествено в общата планировка на този сектор от некропола, поради което явно не трябва да са много по-ранни от тях.

От некропола е проучена само малка част и датиращите находки в гробовете не са много. Данните, макар и косвени, за съществуването на църква в близкия район показват, че представените гробове се намират на известно разстояние от нея и следователно трябва да са малко по-късни от времето на първоначалното създаване на некропола. Поради това може да се предложи предварителна датировка за целия некропол в по-широките граници от първата половина или средата на XIII в. до края на XIV в., а конкретно за представените гробове – от последната четвърт на XIII в. до края на XIV в.

Изкопаването на боклучна яма №1 се отнася най-общо към втората половина на XIII в. – първата половина на XIV в. според вида на откритата в нея сграфито паница (**Ил. 3.1**) (Рабовянов 2015, 453–454, Табло 94 №1865, Табло 115А, Табло 116В, Табло 117Б, Табло 118А, Табло 121А). Фрагментите от тази паница се намираха на около 0,30 м над дъното на ямата, което показва, че тя е функционирала и през втората половина на XIV в.

Боклучна яма №2 се датира в XIV в. с 3 медни монети: Латинска имитация, малък модул, тип ? (до 1220–1230 г.) (**Ил. 3.5**); 1 монета на деспот Йоан II Орсини (1323–1335 г.) (**Ил. 3.6**) и 1 монета на Златната орда, анонимна (20–30-те години на XIV в.), срязана през 60–70-те години на XIV в. (**Ил. 3.7**).

Квартална църква

В яма №2 се откриха 57 парчета от средновековни тухли, 81 парчета от средновековни керемиди (**Ил. 5.1**), фрагмент от бигорно блокче (**Ил. 5.2**) и фрагмент от покривна оловна плочка (**Ил. 4.10**). В пръстта над гроб №19 се намери глинена розетка от фасадна украса с полепнал по нея бял хоросан (**Ил. 2.8**), а 2 фрагмента от такава паничка (или розетка) произхождат от насипа на гроб №34 (**Ил. 2.9**) и от яма №2 (**Ил. 3.4**). Още 87 парчета от средновековни керемиди (**Ил. 5.1**) се откриха в съвременния и основно в средновековния пласт около гробовете. Тези находки подсказват, че някъде наоколо трябва да има и средновековна църква. В случая може да се предположи, че те са от кварталната църква, край която е създаден този некропол. Не се намериха обаче буци хоросан и фрагменти от стенописи.

За локализирането на тази църква могат да се посочат някои наблюдения. Преди няколко години беше направено подравняване на терена на 30 м западно от некропола, но тогава не са били открити масивни архитектурни останки или

насипи от строителни разрушения. В северна посока теренът е доста стръмен и поради това е малко вероятно там да се построи църква. На юг остава река Янтра, която отстои на около 60 м от крайните проучени гробове от некропола. Към настоящия момент няма данни, че при прокараването на съвременната улица и при подравняването на терена край реката са били регистрирани следи от стари каменни строежи. Така засега изтокът остава единствената приемлива посока. При това положение църквата би трябвало да се намира не много далеч от най-източните гробове в некропола и е възможно да се окаже в границите на съседния имот.

Производствена дейност

Желязната шлака, общо 27 бр. (**Ил. 5.4**), 2-те глинени триноги за изпичане на сграфито керамика (**Ил. 2.7**, **Ил. 4.3**) и фрагментите от отухлена мазилка (**Ил. 5.3**) в средновековния пласт около гробовете, от насипа в гроб № 7 и в яма № 2, показват че в близост до некропола трябва да е било разположено производство на желязо и развивана грънчарска дейност. Такива триноги са широко използвани в грънчарския занаят в столичния Търновград и се откриват в работилниците и в близост до тях (Николова, Робов 2005, 25, 27, Обр. 25–26; Долмова-Лукановска 2007, 264, Табл. XVII.4, 5, 6, Табл. XVIII-Б).

За тази част от западния край на южното подножие на Арбанашкото плато, от северната страна на река Янтра, по нейния десен бряг, където се намира представения некропол, има данни за археологически материали от столичния период на Търновград (Ангелов 1964, 12). Масивни сгради, вкопани или временни постройки и производствени съоръжения обаче засега не са документирани.

Некрополи в столичните подградия на Търновград

Проучените 36 гроба принадлежат на квартален некропол в Северното подградие на столичния Търновград, което е било разположено в южното подножие на югозападния край на Арбанашкото плато. Макар и неголяма по площ, разкопаната част от този столичен некропол (**Обр. 25.1**) позволява да се направи сравнение с някои от другите некрополи в търновските подградия. На тези терени до сега са проучени (изцяло или частично) 12 некропола (**Обр. 25**): в подградието в западното подножие на хълма Момина крепост – некропол южно от църква № 1 (**Обр. 25.2**), некропол край църква № 1 (**Обр. 25.3**) и некропол край църква № 2 (**Обр. 25.4**); некропол в северозападното подножие на столичната цитадела на хълма Трапезица (**Обр. 25.5**)⁸; в подградието в източното подножие на цитаделата на хълма Трапезица – некропол край църква

„Св. Димитър“ (**Обр. 25.6**); в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец – некропол край църква „Св. Петър и Павел“ (**Обр. 25.7**), некропол край църква „Св. Иван Рилски“ (**Обр. 25.8**), некропол край църква „Успение Богородично“ (**Обр. 25.9**), некропол край църква „Св. 40 мъченици“ (**Обр. 25.10**), некропол край църквата южно от манастира „Св. 40 мъченици“ (**Обр. 25.11**), некропол в южния край на западното подножие на столичната цитадела на хълма Царевец (**Обр. 25.12**); в Югоизточното подградие – некропол край църквата „Св. Богородица“ (**Обр. 25.13**).

Най-близо до представения некропол в Северното подградие като разположение, брой на проучените гробове и инвентар стоят некрополите край църкви №1 и №2 в подградието в западното подножие на хълма Момина крепост, некропола край църквата „Успение Богородично“, некропола край църквата „Св. Богородица“ и отчасти некропола край църквата „Св. Димитър“⁹.

Некропол край църква №1 в подградието в западното подножие на хълма Момина крепост (Обр. 25.3)

Този некропол се намира в западното подножие на хълма Момина крепост, в близост до десния бряг на река Янтра и на приблизително 750 м по права линия в посока югоизток от представения некропол. От него са проучени 36 гроба с инвентар от дребни украшения и глинени съдчета, разположени край църква №1, които обаче не са публикувани (Николова 1973, 102). Според откритите материали и монети църквата, а и некрополът край нея, могат да се датират от средата на XIII в. до края на XIV в. (Николова, Ангелов 1964, 23–27).

Некропол край църква №2 в подградието в западното подножие на хълма Момина крепост (Обр. 25.4)

Църква №2 с нейния некропол отстоят недалеч на север от църква №1. Некрополът е изцяло проучен и в него има общо 28 гроба, от които 2 са детски, а 1 гроб е вторичен (Робов 2003, 268–272). Във вътрешността на църквата се намират 7 гроба. Инвентар е открит в 7 гроба – 1 тухла под черепа, 6 медни копчета, 1 меден пръстен, 4 медни обеци. В 3 гроба има медни монети – 2 монети от първата половина на XIII в. и 1 монета на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.). Само 2 от гробовете с инвентар са във вътрешността на църквата. В 1 гроб зад черепа е поставена голяма каменна плоча. При 4 гроба има данни за ковчези. Вторично разместване на костите е установено в 2 гроба. В 2 гроба са препогребани кости.

Сравнително бедния погребален инвентар, откритите в близост полувкопани жилища, находки и данни за железарско и грънчарско производство (Николова, Ангелов 1968, 57–65; Робов 1994, 142–144) показват ниското социално положение на жителите на тази част от Източното подградие на

столицата (Робов 2003, 270). Датировката на църква № 2 и некропола край нея е в границите на XIII–XIV в.¹⁰.

***Некропол край църква „Св. Димитър“ в подградието
в източното подножие на цитаделата на хълма Трапезица
(Обр. 25.6)***

Некрополът се намира в североизточния край на източното подножие на столичната цитадела на хълма Трапезица, на 345 м по права линия в посока запад-югозапад от представения некропол. Той е изцяло проучен и в него има малко над 500 гроба от XIII–XIX в., разположени край църквата „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 95–96, 99–109). Общо 6 гроба са открити в наоса и притвора на църквата, като 4 от тях са проучени още през 1906 г. (Москов 2009, 86–90), а другите – в северната и южна галерия и в двора около нея.

Данните за откритите гробове в публикацията на този некропол (Николова, Робов 2005, 95–96, 99–109) са представени по такъв начин, че не е възможно да бъдат използвани с конкретна научна цел: няма общ графичен план на некропола; липсват снимки и рисунки на отделните гробове и скелети; не е направен каталог на всичките 497 гроба, проучени в периода 1971–1984 г.; гробовете не са разграничени по хронологически показател – не са посочени кои гробове са от столичния период на града, кои са от Османската епоха и Възраждането, нито къде са разположени; не са илюстрирани находките и монетите, открити в отделните гробове; в предложения текст най-общо и като статистика са представени без разграничение заедно гробове от началото на XIII в. до края на XIX в.

Така всъщност не става ясно колко точно са средновековните гробове, къде се намират, какъв е погребалният инвентар и как точно се датират (Николова, Робов 2005, 95–96, 99–109). Наличните данни от публикацията показват следното: в притвора на църквата „Св. Димитър“ има 2 гроба (№№ 1, 4) с инвентар – 1 меден пръстен и 1 медна обеца, 3 медни копчета, глинено съдче и златосърмен такстил, 2 медни обеци, 1 меден пръстен; гроб № 73 остава затиснат под стилобата на Северната галерия, а гроб № 53 е под стилобата на Южната галерия (Николова, Робов 2005, 100, 104–105); в очертанията на Южната галерия са открити 8 гроба (№№ 17, 19, 22, 25, 28, 32, 35, 36) (Николова, Робов 2005, 102–103); в гроб № 25 е намерена монета на цар Иван Шишман (1371–1395 г.); още 5 гроба има в Северната галерия (№№ 46, 47, 50, 51, 74), а гроб № 76 е от запад на църквата (Николова, Робов 2005, 104–106). Общо намереният в тези гробове инвентар се състои от 2 медни копчета, 1 сребърен пръстен, 1 тухла, 1 глинен съд, останки и следи от сърмен и златосърмен текстил (Николова, Робов 2005, 104–106). Препогребани кости от по-ранни гробове са открити при гробове №№ 17, 19, 32, а при гроб № 47 е имало неномериран скелет.

Освен тези средновековни гробове, разположени в непосредствена близост до църквата, са проучени още 441 гроба в двора на манастира, за които не е посочено от кое време датират (Николова, Робов 2005, 106–108). Отбелязано е само, че в 15 гроба е имало монети от XIII в., в други 5 гроба – монети от XIV в., а в гроб №495 са открити 3 монети от първата половина на XIII в. (Николова, Робов 2005, 107).

Така, според приведените данни от публикацията, средновековният некропол на църквата „Св. Димитър“ има 38 сигурни гроба в двора и още 6 гроба в наоса и притвора, които се датират най-общо в XIII–XIV в. (Николова, Робов 2005, 108).

Некропол край църква „Успение Богородично“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (Обр. 25.9)

Некрополът се намира в средата на западното подножие на столичната цитадела на хълма Царевец, на 20 м от левия бряг на реката и на 440 м по права линия в посока югоизток от представения некропол. От него са проучени общо 24 гроба южно от църквата „Успение Богородично“, които не са публикувани (Тотев, Караилиев, Дерменджиев 2008, 699–701). Те са разположени в 5 реда с посока запад – изток, с леко отклонение в южна посока. Очертани са 2 нива на погребване с разлика в дълбочините между тях от 0,40 м.

От проучени гробове 3 са детски, а 4 са вторични, като костите са препогребани в самостоятелни ями. Липсват застъпени или пресечени гробни ями, което показва, че некрополът има ясна планировка, с маркирани на нивото на терена гробове. Всички погребани са били положени в дървени ковчези, обковани с гвоздеи, а гробните ями са допълнително оградени с ломени камъни, каменни плочи и тухли.

В почти всички гробове е открит инвентар: медни посребрени копчета, части от медни обеци, медни пръстени и сграфито съдове. Открити са и над 30 монети от XIII–XIV в. От некропола е проучена само малка част от южната му половина. Неговата датировка е в XIV в.

Некропол край църквата „Св. Богородица“ в Югоизточното подградие (Обр. 25.13)

Некрополът се намира на терасата югоизточно от столичната цитадела на хълма Царевец и на 1270 м по права линия в посока юг-югоизток от представения некропол. В притвора на църквата са проучени 4 гроба, които имат богат инвентар: 1 златен пръстен с аметист, 2 златни наушника, 1 сребърно копче, златосърмен текстил (в гробницата), 1 златна обеча (гроб №8), 38 позлатени копчета, златосърмен текстил (гроб №13), 1 тухла с евангелски текст (гроб

№9) (Вачев, Петракиев 2015, 656; Вачев, Петракиев 2016б, 425–426; Чокоев 2016, 441–445).

От юг и изток на църквата са открити 14 средновековни гроба, като при 2 от тях е установено ограждане с камъни и тухли, а в 5 гроба – останки от ковчези (Вачев, Петракиев 2016а, 734). Инвентарът е малко – медни копчета в 2 гроба, сграфито паница в 1 гроб и останки от текстил в друг гроб. Медни монети има в 2 гроба – 4 бр. Латински имитации, малък модул, тип А, сечени в периода 1225–1230 г. и 1 бр. Латинска имитация, малък модул, тип А–Н, сечена в периода 1220–1250 г. От север и изток са проучени още средновековни гробове, чийто точен брой не е посочен, при някои от които има гвоздеи от ковчези, ограждане с камъни, инвентар от медни предмети (обеци, копчета, пръстени, халки, 1 монета от VI в. и 6 монети от XIII–XIV в., метализиран текстил), установени са и действия за обезвреждане на мъртвите. (Вачев Петракиев 2017, 555–557). Като цяло некрополът се датира в XIII в. (Вачев, Петракиев 2016а, 736), но има и 2 гроба от XIV в. (Вачев 2018, 300–301).

От представените кратки данни за тези 5 столични некропола в подградията (3 от тях не са публикувани) (**Обр. 25. 3, 4, 6, 9, 13**) се вижда, че става въпрос за гробове (само за тези, които са извън църквите) на най-обикновени жители на прилежащите квартали. Тяхното социално положение в обществото не е било особено високо (Робов 2003, 270), за което свидетелстват малкият брой находки – погребални дарове, елементи на облеклото и аксесоари, както и обикновените материали, от които те са направени – желязо, мед, глина.

Прежитието на това столично население явно е било свързано основно с производството на желязо и грънчарство (Николова, Ангелов 1968, 57–65; Робов 1994, 142–144; Дерменджиев 2017, 84–87). В непосредствена близост до тези некрополи са проучени полувкопани жилища, ями и пещи, открити са железни крици и бракувана продукция (Николова, Ангелов 1963, 35–40; Дерменджиев 2017, 66–87).

При разкопките на некропола в Северното подградие се намериха 27 бр. желязна шлака (**Ил. 5.4**), 2 глинени триноги за изпичане на сграфито керамика (**Ил. 2.7, Ил. 4.3**) и 2 фрагмента от отухлена мазилка (**Ил. 5.3**), които дават основание да се приеме, че занаятието на някои от погребаните в него също може да е било свързано със железарство и грънчарство.

Независимо от това, че в тези столични квартали на търновските подградия е живяло обикновено градско население, техните църкви са имали немалки размери, били са построени с хоросанова спойка, сводовете направени от бигор, фасадите украсени с тухлени пояси и глинени декоративни елементи, покривите покрити с керемиди, а вътрешността им стенописана (Николова, Ангелов 1964, 20–23; Робов 1994, 144–145; Николова, Робов 2005, 40–67; Вачев, Петракиев 2016б, 424–425). Това дава допълнително основание да се предположи, че и некрополът в Северното подградие също се е развивал около

квартална църква, за което косвено свидетелстват откритите 168 парчета от керемиди (Ил. 5.1), 57 парчета от тухли, 3 елемента от декоративна фасадна украса (Ил. 2.8, Ил. 2.9, Ил. 3.4), фрагментите от бигорно блокче (Ил. 5.2) и покривна оловна плочка (Ил. 4.10), попаднали на територията на некропола след някакво нейно преустройство.

Следстоличен некропол

Други 3 гроба (№№ 3, 4, 20) явно са по-късни и може би оформят следстоличен некропол, защото остават на ниво с 0,50–1 м по-високо от средновековните гробове (Обр. 8).

Гроб №3 (Обр. 11, Обр. 18) – първичен; **пол** – неопределен; **възраст** – Adultus, 20–30 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – няма данни; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – двете ръце са скръстени на корема; **инвентар** – няма; **вторични кости** – няма; **ниво** – 136,51 м. След подравняването на двора скелетът се оказал на 0,10 м под повърхността, при което предната част на черепа е била извадена при обработката на терена, а костите са станали извънредно крехки и чупливи под влияние на атмосферните условия.

Гроб №4 (Обр. 11, Обр. 18) – първичен; **пол** – жена; **възраст** – Maturus, 50–60 г. до 65 г.; **ориентация** – запад – изток; **размери на гробната яма** – няма данни; **ковчег** – 5 железни гвоздеа; **положение на ръцете** – дясната ръка е изпъната, лявата ръка е поставена на таза; **инвентар** – 1 желязна катарамa (кръгла халка с прикрепен за нея къс и широк шип, силно корозирала, дълж. 5,7 см, шир. 3 см), под прешлените при таза; **вторични кости** – няма; **ниво** – 136,22 м. При подравняването на двора скелетът е останал доста близо до повърхността.

Гроб №20 (Обр. 14, Обр. 21) – първичен; **пол** – мъж; **възраст** – Adultus, 30 – 40 г. до 45 г.; **ориентация** – запад-северозапад – изток-югоизток; **размери на гробната яма** – няма данни, вкопана на 0,50 м в средновековния пласт; **ковчег** – няма данни; **положение на ръцете** – няма данни за положението на дясната ръка, лявата ръка е поставена на корема; **инвентар** – няма данни; **вторични кости** – няма данни; **ниво** – 134,70 м. Запазени са костите на лявата ръка, лявата част на гръдния кош, тазът и част от лявата бедрена кост, защото скелетът е пресечен от багер при направата на изкопа за паркоместа. Липсата на костите на долните крайници е резултат от друго вкопаване.

На проучената площ на обекта обаче няма културен пласт, който да се датира в Османската епоха (Обр. 4, Обр. 5, Обр. 6, Обр. 7), а керамика или находки от това време не се откриха. Гробовете от този следстоличен некропол са много малко и са разположени на значително разстояние един от друг (Обр. 8). Причина за това е подравняването на терена в средата на XX в. Тъй-като тези гробове са вкопани от по-високо ниво, другите скелети явно са били извадени

при строежа на сградата на Детската градина и нивелирането на двора край нея, при което пръстта в северната половина на парцела е изкопана на дълбочина над 1 м. След това тази пръст е била насипана в южния и западен край на двора, за да се подравни отчасти наклона на склона към реката (**Обр. 4, Обр. 6, Обр. 7**). Именно в този насип се откриха много разпилени човешки кости от извадените скелети, които са принадлежали на средновековни и следстолични гробове.

Този следстоличен некропол не е отбелязан в публикациите на В. Берон и К. Шкорпил от края на XIX в. Поради това може да се предположи, че той е съществувал в границите най-късно на XVII–XVIII в. По точно датиране на гробовете засега не е възможно да се направи.

* * *

Склонът в югозападното подножие на Арбанашкото плато преди създаването на столичния търновски некропол през XIII–XIV в. не е бил обитаван (**Обр. 1**). Не се откриха никакви следи, останки и материали от по-ранни исторически епохи. След края на XIV в. некрополът вече не е използван, а неговата територия не е била застроена. Появата на гробове най-късно през XVII–XVIII в. показва функционирането на нов квартален некропол, използван от населението на Асенова махала. През XIX в. теренът отново е изоставен, чак до средата на XX в., когато там е построена Детска градина.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Обектът е регистриран на 10.11.2016 г. в Автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“ с картон № 10004006.
- ² Графичната документация, почистването и консервацията на находките направи Михела Томанова от Регионален исторически музей – В. Търново, геодезичното заснемане осъществи инж. Иван Григоров, антропологичният анализ на костите е дело на доц. д-р Виктория Русева от Института по експериментална морфология, патология и антропология с музей при БАН, въздушните фотографии снима Илиян Петракиев от Регионален исторически музей – В. Търново, монетите определи проф. Константин Дочев от Националният археологически институт с музей при БАН, Филиал В. Търново. В разкопките участваха Симеон Бояджиев, докторант; Симеон Тодоров, магистър; Иван Панайотов, студент; Цветан Банков, студент и Съби Събев, студент, от Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“ и Калоян Дерменджиев, студент в Технически университет – Варна.
- ³ Разкопките се проведеха с любезното съдействие и помощта на г-н Петър Минов, представител на собственика на имота.
- ⁴ Посочката „няма данни“, която се отнася за наличието на ковчег, инвентар и вторични кости показва, че цялостта на гроба е била нарушена по някакъв начин преди археологическото проучване и поради това не може да е сигурно дали тяхната липса в настоящия момент е резултат от тези действия или наистина те са отсъствали като цяло при изкопаването на гробната яма и полагането на починалия в нея.

- ⁵ Това беше установено по-късно, след като гроб № 18 вече беше влязъл в общата номерация на некропола със самостоятелен номер.
- ⁶ Костите не са извадени при разчистването на скелетите или изгубени при прибирането и измиването на скелетите. По костите на предкитките няма следи от отрязване *post mortem* (Русева 2020, 110, 113–115).
- ⁷ Монетата на император Алексей III Ангел (1195–1203 г.) се откри на 0,50 м по-високо от монетата на император Йоан II Комнин (1118–1143 г.), която беше на дъното на ямата, и на 0,30 м над нивото на скелета в гроб № 7.
- ⁸ Изказано е предположение, че в този некропол са били погребани евреи от голяма юдейска общност, обитавала Търновград през втората половина на XIV в. (Чокоев, Тотев 1993, 96–99, 105). Цитираните исторически сведения и направените въз основа на тях разсъждения са напълно логични. Обаче археологическите данни и посочените доказателства за идентифицирането на гробовете като еврейски не са убедителни, най-малкото са двусмислени, защото са документирани и при християнски гробове, и като цяло се нуждаят от още факти и особено паралели в тази посока. Поради това засега този некропол остава християнски, без да може да се уточни със сигурност неговата етническа принадлежност.
- ⁹ В другите некрополи има или голям брой гробове (край църквата „Св. Петър и Павел“, край църквата „Св. Иван Рилски“, край църквата „Св. 40 мъченици“), много от които са с богат инвентар от златни и сребърни накити, и останки от златосърмен текстил (некрополът в северозападното подножие на цитаделата на хълма Трапезица), или съвсем малко гробове (некрополът южно от църква № 1 в подградието в западното подножие на хълма Момина крепост, некрополът при църквата южно от манастира „Св. 40 мъченици“ и некрополът в подградието в южния край на западното подножие на цитаделата на хълма Царевец).
- ¹⁰ Предложението за възникване на некропола и строежа на църква № 2 в предстоличния период на Търнов (втората половина на XII в.) не е подкрепено със солидни доказателства (Робов 1994, 145), защото се основава само на 1 монета на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), сечена след 1170 г., и открита в един от гробовете. От края на XII в. има само още 1 медна монета на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), която обаче е вторично орязана и с непосочено местонамиране, а следващите по време 47 бр. медни монети са от първата половина на XIII в. (Дочев 1994, 126–131).

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1964: Н. Ангелов. Средновековният град Търново според изворите от XII–XIV в. и досегашните археологически разкопки. – Известия на Окръжния музей – В. Търново, II, 1964, 1–17.

Вачев 2018: Х. Вачев. Опит за идентификация на погребания в Гроб № 72 от Богородичния манастир в местността „Френкхисар“ в средновековната столица Търновград. – В: Приноси към българската археология. В памет на Ирина Щерева. В. Григоров, П. Димитров, М. Златков, Е. Коматарова-Балинова (Съст.). Т. 8, София, 2018, 297–302.

Вачев, Петракиев 2015: Х. Вачев, И. Петракиев. Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква“ в квартал „Френк хисар“ на столичния Търновград. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 653–656.

Вачев, Петракиев 2016а: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френкхисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 734–736.

Вачев, Петракиев 2016б: Х. Вачев, И. Петракиев. За манастирите, посветени на Св. Богородица в Търновград и тяхната локализация. (Предварително съобщение). – В: Великите Асеновци. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2016, 421–428.

Вачев, Петракиев 2017: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френкхисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2016, 555–557.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 2). К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (Ред.). София, 1974, 7–186.

Дерменджиев 2017: Е. Дерменджиев. Югоизточно подградие на столичния Търновград или „Френкхисар“ – квартал на западноевропейски търговци. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 63–132.

Дерменджиев, Томанова 2019: Е. Дерменджиев, М. Томанова. Спасително археологическо проучване на обект „Некропол в квартал „Асенов“ във Велико Търново (УПИ XIV, кв. 223 по ПУП на Велико Търново)“. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 486–489.

Долмова-Лукановска 2007: М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при Трета порта на Главния вход, Източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. В. Търново, 2007.

Дочев 1994: К. Дочев. Монетни находки от хълма Момина крепост във Велико Търново. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, IX, 1994, 125–132.

Москов 2009: М. Москов. Разкопките в черковите „Св. Димитрий“ и „Св. Четиридесет“ в Търново. – В: Моско Москов. Избрани страници за Великотърновския край. В. Търново, 2009, 82–111.

Николова, Ангелов 1963: Я. Николова, Н. Ангелов. Средновековен квартал на хълма Момина крепост във В. Търново. – Археология, V, 1963, 1, 34–41.

Николова, Ангелов 1964: Я. Николова, Н. Ангелов. Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново. – Известия на Окръжния музей – В. Търново, II, 1964, 19–28.

Николова, Ангелов 1968: Я. Николова, Н. Ангелов. Две нови жилища в подножието на хълма „Момина крепост“ във Велико Търново. – Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново, IV, 1968, 57–65.

Николова 1973: Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII–XIV век. – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, VIII, 2, Факултет по история, 1970–1971, 1973, 64–129.

Николова 1974: Я. Николова. Домашният бит и въоръжението от двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 2). К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов (Ред.). София, 1974, 187–392.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Нурков, Писарев 1979: Х. Нурков, А. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. – Годишник на музеите от Северна България, V, 1979, 42–49.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Т. 1. Средновековният град. В. Търново, 2015.

Робов 1994: М. Робов. Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, IX, 1994, 141–146.

Робов 2003: М. Робов. Средновековен некропол в западното подножие на хълма „Момина крепост“ във Велико Търново. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Г. Чохаджиева, С. Атанасова (Съст.). В. Търново, 2003, 266–272.

Русева 2020: В. Русева. Демографски характеристики, физическо развитие и патологични изменения на популацията, представена в некропола в Северното подградие на столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXV, 2020, 99–120, 279–282.

Тотев, Караилиев, Дерменджиев 2008: К. Тотев, П. Караилиев, Е. Дерменджиев. Разкопки на „Средновековен некропол край църквата „Успение Богородично“ във Велико Търново“. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 698–701.

Чокоев 2016: И. Чокоев. За наличието на кадифе в Търново през XIV в. (текстил от разкопки на средновековната църква в местността Френкхисар). – В: Великите Асеновци. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2016, 441–445.

Тотев, Чокоев 1993: К. Тотев, И. Чокоев. Еврейският квартал в Търновград през XIV в. – опит за локализация. – Исторически преглед, 1993, 4–5, 95–106.

Gencheva 2012: E. Gencheva. The every day life of the roman legionary on the Lower Danube. XXII International Limes Congress. The Catalogue of the exhibition. Rousse, 2012.

THE NECROPOLIS IN THE NORTHERN SUBURB OF THE METROPOLIS TARNOVGRAD

Evgeni Dermendzhiev, Mihaela Tomanova

(Abstract)

The necropolis is localized at the northern part of the Assenovs' quarter in Veliko Tarnovo (**Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3**). So far no written or material evidence has been found about this necropolis.

Stratigraphy (Fig. 4, Fig. 5, Fig. 6, Fig. 7). The following layers were identified: grass turf, embankment from the 20th century, medieval layer from the 13th – 14th c., sterile ground.

Graves (Fig. 8, Fig. 9, Fig. 10). The studied 36 graves belong to a local necropolis in the Northern suburb of the metropolis Tarnovgrad. The boundaries of the necropolis cannot be identified. This is a secular necropolis. These are primary graves, only one grave is a secondary grave. Adult people were buried (18 graves of men and 10 graves of women, the buried person in one of the graves is unidentifiable), however, there 7 graves where children were buried (**Fig. 11, Fig. 12, Fig. 13, Fig. 14, Fig. 15, Fig. 16, Fig. 17**). The distribution of the buried by age is as follows: 0–2 yrs. – 4 individuals; 6–8 yrs. – 3 individuals; 16–18 yrs. – 1 individual; 20 – 40 yrs. – 15 individuals; 40–60 yrs. – 11 individuals; 60+ yrs. – 2 individuals.

All the buried bodies were laid according to the Christian ritual – bodies straight lying on their backs, head to the west and arms placed or crossed on the chest or belly in various positions (**Fig. 18, Fig. 19, Fig. 20, Fig. 21, Fig. 22, Fig. 23**). Only in 2 graves the skeletons were found in an unusual position – legs bent at the knees due to illness (**Fig. 12**). The skulls in 4 graves are pressed down with large slabs and stones (**Fig. 15, Fig. 16, Fig. 17**).

It is not possible to measure the depth of the burial pits against the medieval surface. Only in grave № 12 and grave № 36, which are marked with tomb stones free of any decoration or inscriptions, could be measured – 0.70 m and 1.15 m accordingly (**Fig. 12, Fig. 17**). Re-buried bones from earlier graves were found in 12 graves. Later medieval burial pits were dug across 6 graves.

Iron nails (**III. 2.10**) and remains from coffin planks were found in 7 graves. There is very little inventory in the graves – 11 copper buttons, 1 glass bead, 1 fragment of a brick with no inscription, 1 earthenware small pitcher, 1 iron pocket knife (**III. 1**), 5 copper coins: from the first half of the 12th c., from the late 12th c. – the early 13th c., from the first half of the 13th c., from the third quarter of the 13th c. and from the second quarter of the 14th c. (**III. 2.1, 2, 3, 4, 5**).

Judging by the found coins and inventory (**III. 1, III. 2, III. 3**) the unearthed part of the necropolis can be dated generally from the mid-13th c. to the end of the 14th c.

Trash pits (Fig. 24). The trash pits are dug partly into sterile ground and have flat bottoms. Pit № 1 is cylindrical, 1,30 m in diameter and 0,65 m deep. Pit № 2 is elliptical in cross-section, measuring 1 m x 2 m and 1,70 m deep. The pits were used simultaneously with the necropolis and were filled with waste from cleaning the graves and the surrounding terrain.

The found 57 brick fragments and 168 tile fragments (**III. 5.1**), the small tufa block fragment (**III. 5.2**), a piece of a lead roof tile (**III. 4.10**), the clay bowls and rosettes from a façade decoration (**III. 2.8, 9, III. 3.4**), suggest that there must have been a local church in the vicinity, around which the necropolis developed. Nonetheless no chunks of mortar or fragments of frescoes were found.

The iron slag (**III. 5.4**), the clay tripods for firing sgraffito ceramics (**III. 2.7, III. 4.3**) and the fragments of fired plaster (**III. 5.3**) indicate that there must have been a workshop near the necropolis (iron-smithery and pottery).

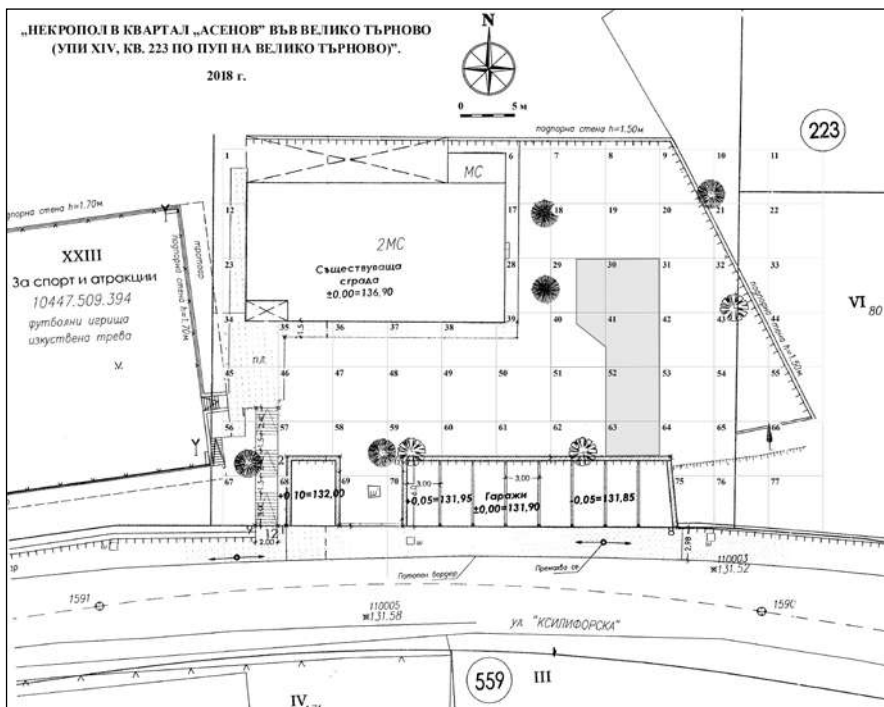
There are other 3 graves №№ 3, 4.20 that are later because they 0,50–1 m higher than the medieval buckles. However, there is no cultural layer that is dated to the Ottoman period, and no ceramics or other finds from that period were localized. For the time being this post-metropolitan necropolis could be dated to the 17th – 18th c. at the latest.

The slope in the foot of the Arbanassi plateau had not been inhabited before the necropolis developed in the 13th – 14th centuries (**Fig. 1**). No traces, remains or materials from earlier periods were found. After the end of the 14th c. the necropolis was no longer used, and its territory was not inhabited. The fact that there are graves from the Ottoman period suggests that the population from the Assenovs' quarter used a new local necropolis. In the 19th c. the terrain was abandoned again, and only in the mid-20th c. a kindergarten was built there.

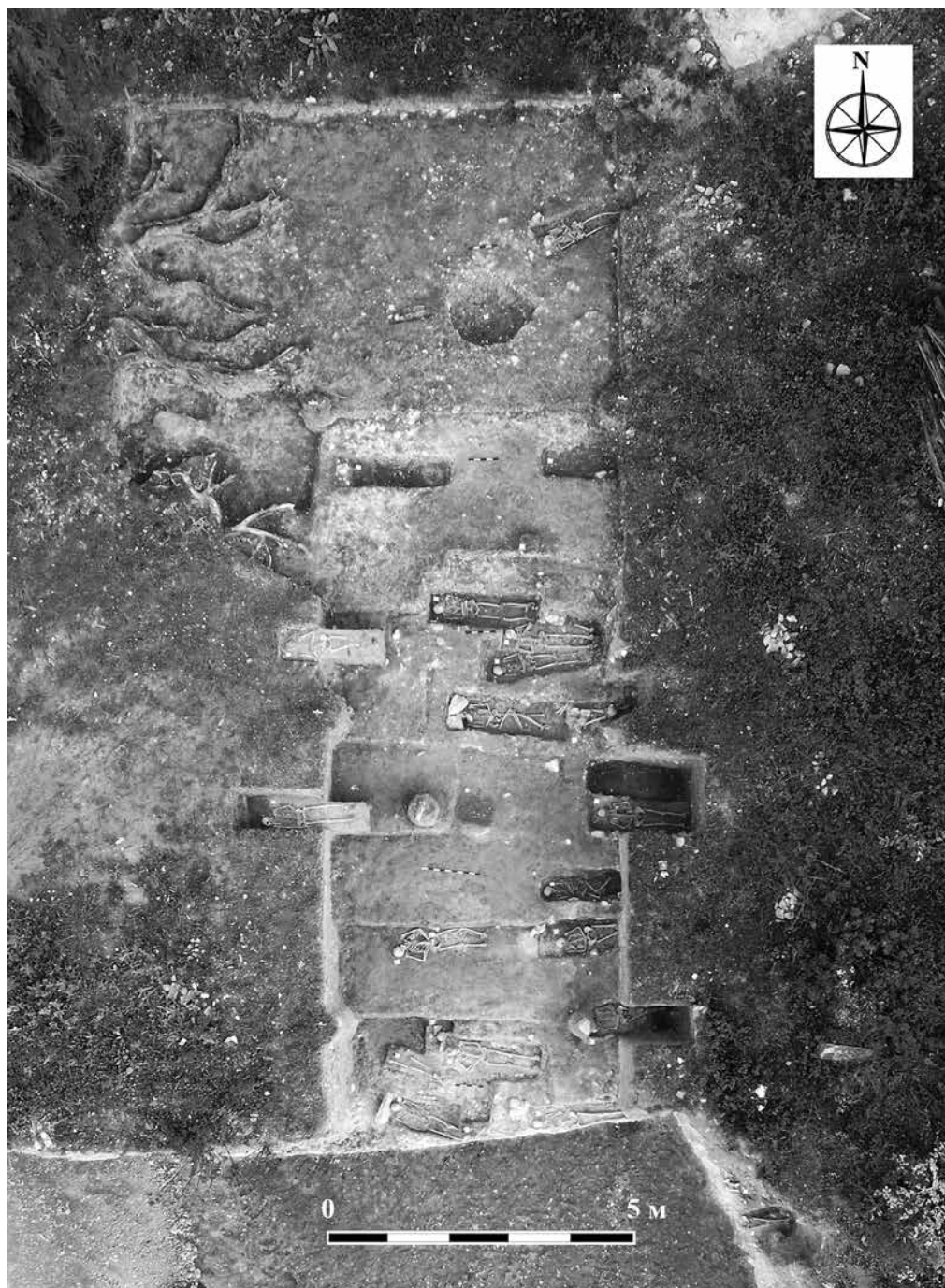
Обр. 1. Местоположение на некропола.

Fig. 1. Location of the necropolis.

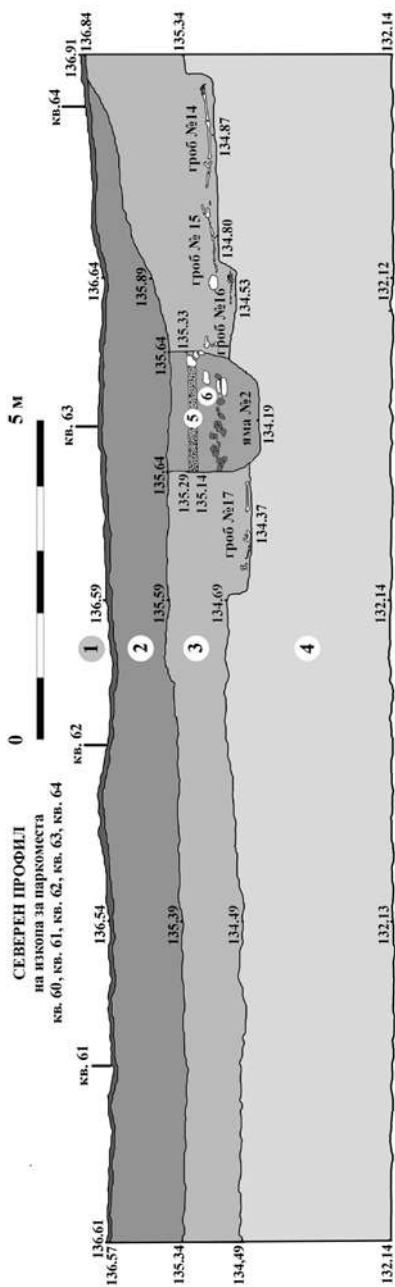

Обр. 2. План-квадратна мрежа на обекта.

Fig. 2. *The site grid.*

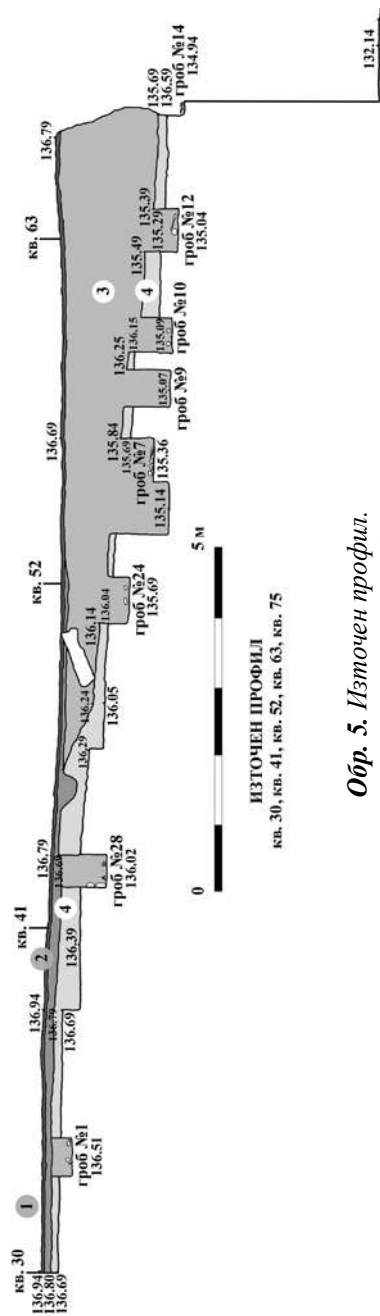

Обр. 3. Общ вид на некропола – поглед отгоре (снимка И. Петракиев).
Fig. 3. General view of the necropolis – from above (photo I. Petrakiev).

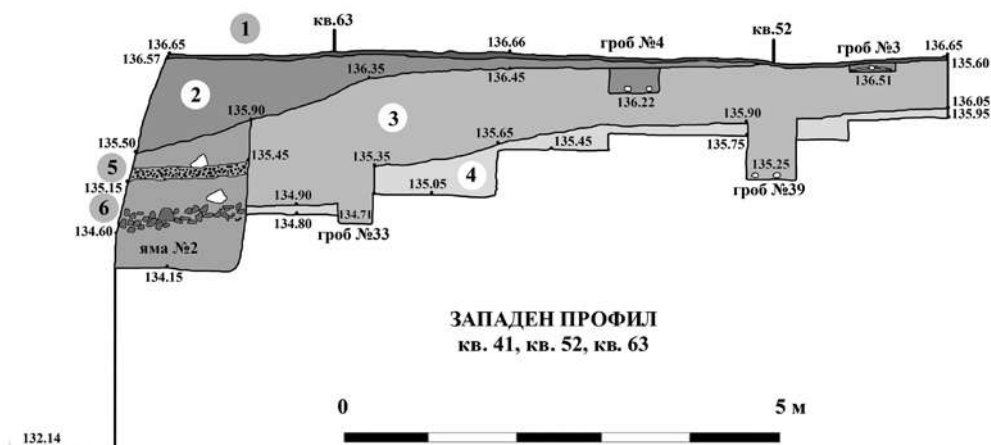
Обр. 4. Северен профил. 1. Тревен чим. 2. Сиво-кафява прът – съвременен насип. 3. Кафява прът – средновековен пласт от XIII – XIV в. 4. Жълта глинеста прът – стерилен терен. 5. Слой дребни камъчета – запечатка в боклучна яма №2 от XIV в. 6. Слой с парчета от тухли и керемиди в пълнежа на боклучна яма №2 от XIV в.

Fig. 4. North profile. 1. Grass turf. 2. Gray-brown soil – modern embankment. 3. Brown soil – medieval layer the 13th – 14th cc. 4. Yellow clay soil – sterile terrain. 5. A layer of small stones – a seal in trash pit №2 from the 14th c. 6. A layer of fragments of bricks and tiles in the fill of trash pit №2 from the 14th c.

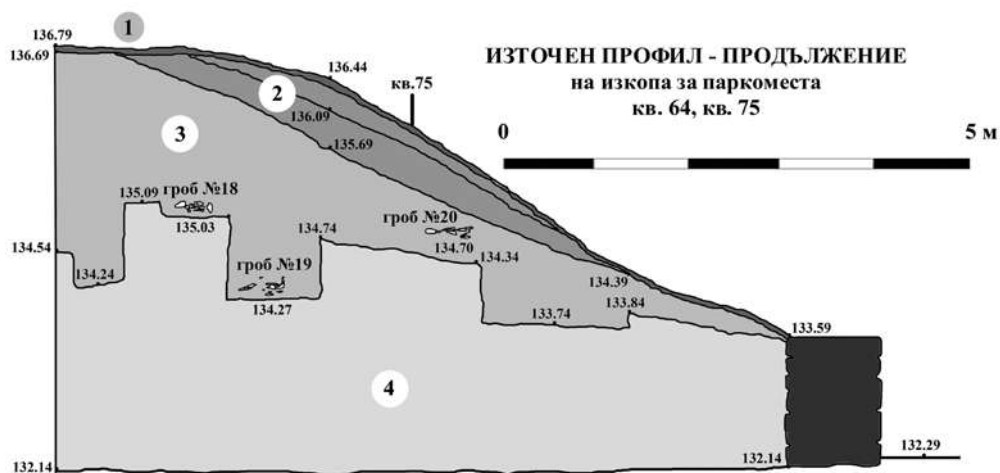

Обр. 5. Източен профил.
Fig. 5. The eastern profile.

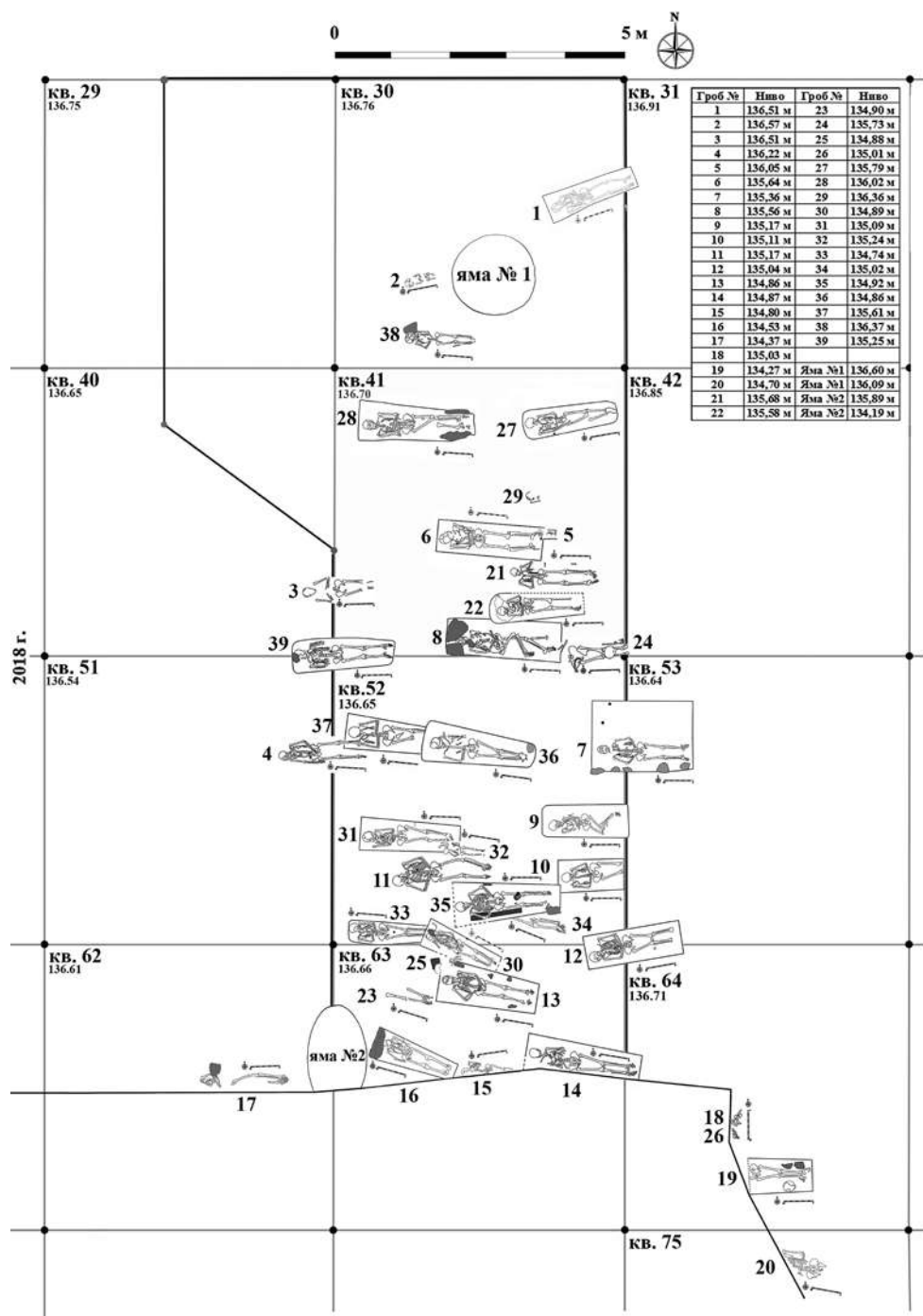

Обр. 6. Западен профил.
Fig. 6. The western profile.

Обр. 7. Източен профил – продължение.
Fig. 7. The eastern profile – continuation.

Обр. 8. Общ план на некропола.
Fig. 8. A general plan of the necropolis.

Обр. 9. Гробовете №№ 3, 5, 6, 8, 21, 22 и 24 – поглед от изток.
Fig. 9. Graves №№ 3, 5, 6, 8, 21, 22, 24 – view from the east.

Обр. 10. Гробовете №№ 10, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 35 и ямата на гроб № 12 с надгробния камък – поглед от запад.
Fig. 10. Graves №№ 10, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 35 and the pit of grave № 12 with the tomb stone – view from the west.

гроб № 1

гроб № 2

гроб № 3

гроб № 4

гроб № 5

гроб № 6

*Обр. 11. Гробове от № 1 до № 6 – снимки.
Fig. 11. Graves №№ 1–6 (photos).*

гроб № 7

гроб № 7

гроб № 8

гроб № 9

гроб № 10

Обр. 12. Гробове от № 7 до № 10 – снимки.

Fig. 12. Graves №№ 7–10 (photos).

гроб № 11

гроб № 12

гроб № 12

гроб № 13

гроб № 14

гроб № 15

Обр. 13. Гробове от № 11 до № 15 – снимки.

Fig. 13. Graves №№ 11–15 (photos).

гроб № 16

гроб № 17

гроб № 18 и гроб № 26

гроб № 19

гроб № 20

гроб № 21

Обр. 14. Гробове от № 16 до № 21 и гроб № 26 – снимки.

Fig. 14. Graves №№ 16–21 and grave № 26 (photos).

гроб № 22

гроб № 22

гроб № 23

гроб № 24

гроб № 25

гроб № 27

*Обр. 15. Гробове от № 22 до № 27 – снимки.
Fig. 15. Graves №№ 22–27 (photos).*

гроб № 28

гроб № 29

гроб № 30

гроб № 31

гроб № 32

гроб № 33

Обр. 16. Гробове от № 28 до № 33 – снимки.

Fig. 16. Graves №№ 28–33 (photos).

гроб № 34

гроб № 35

гроб № 36

гроб № 37

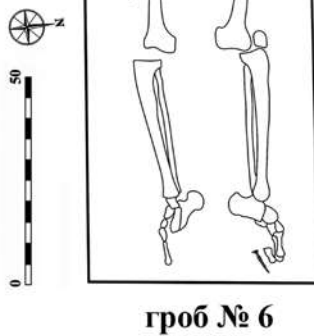
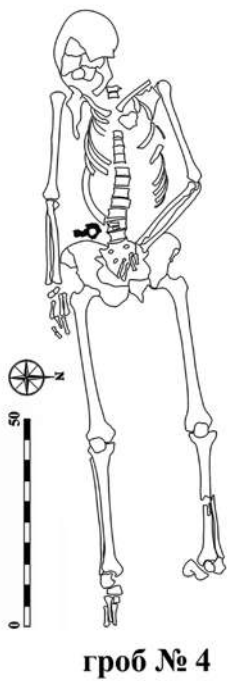
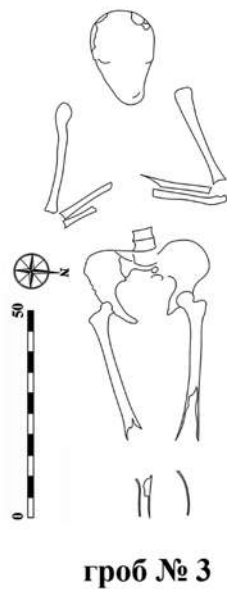
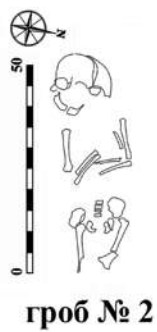
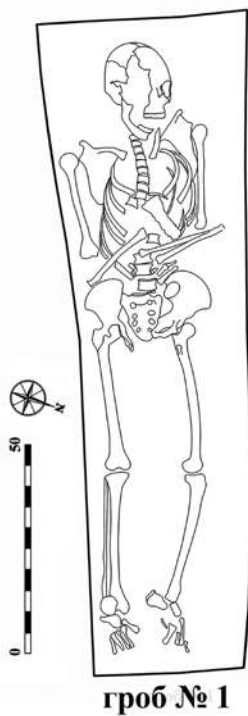
гроб № 38

гроб № 39

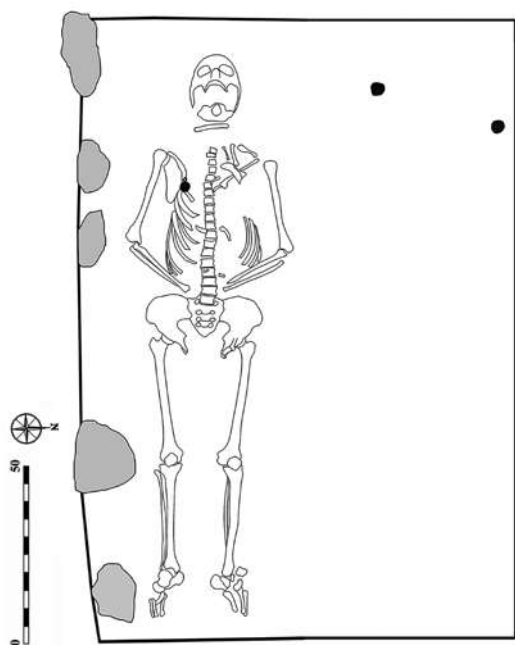
Обр. 17. Гробове от № 34 до № 39 – снимки.

Fig. 17. Graves №№ 34–39 (photos).

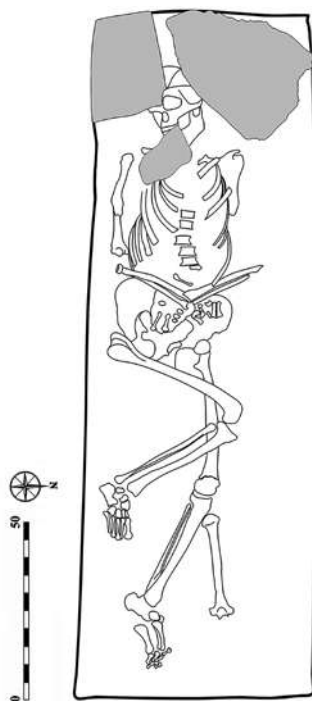

Обр. 18. Гробове от № 1 до № 6 – рисунки.

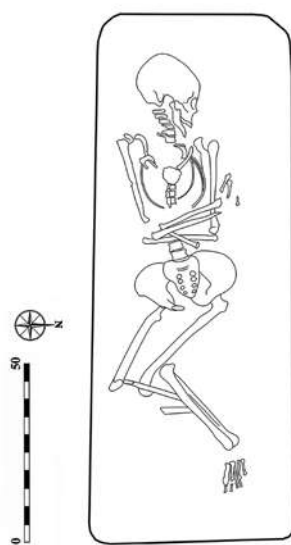
Fig. 18. Graves №№ 1–6 (drawings).

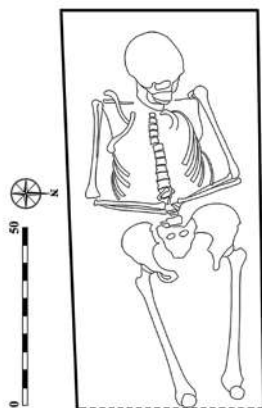
гроб № 7

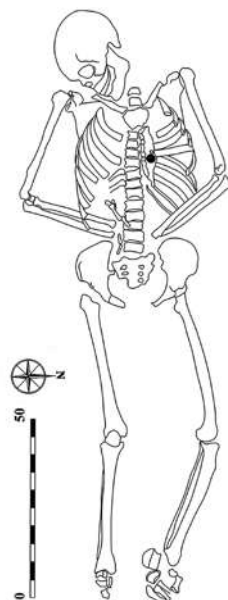
гроб № 8

гроб № 9

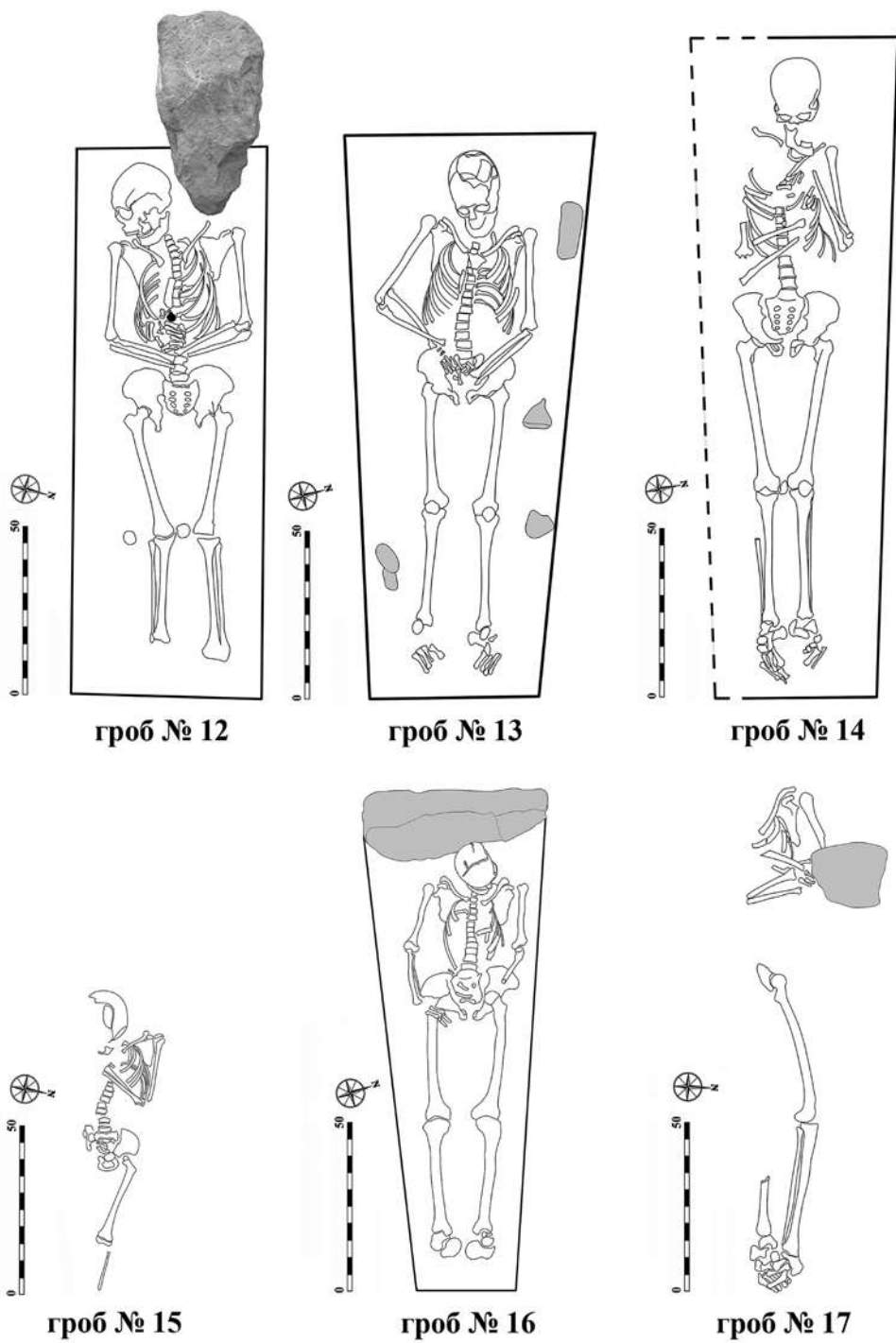

гроб № 10

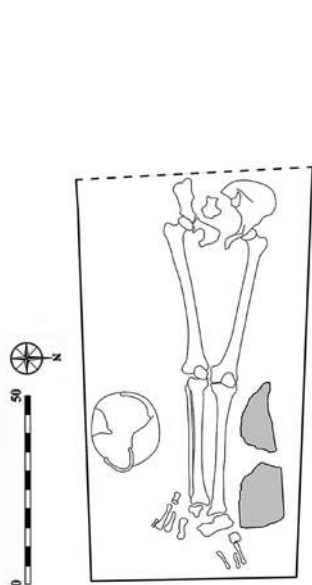
гроб № 11

Обр. 19. Гробове от № 7 до № 11 – рисунки.
Fig. 19. Graves №№ 7–11 (drawings).

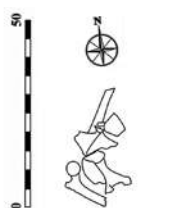

Обр. 20. Гробове от № 12 до № 17 – рисунки.

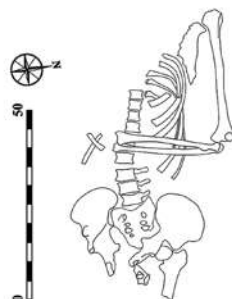
Fig. 20. Graves №№ 12–17 (drawings).

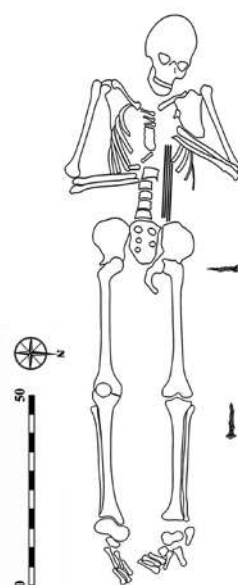
гроб № 19

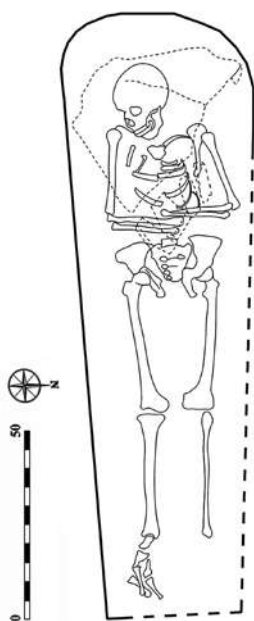
гроб № 18

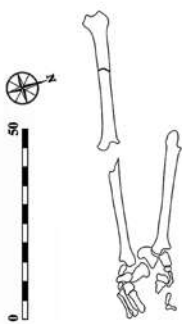
гроб № 20

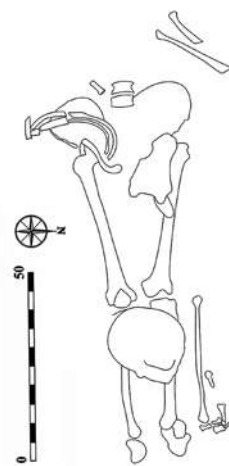
гроб № 21

гроб № 22

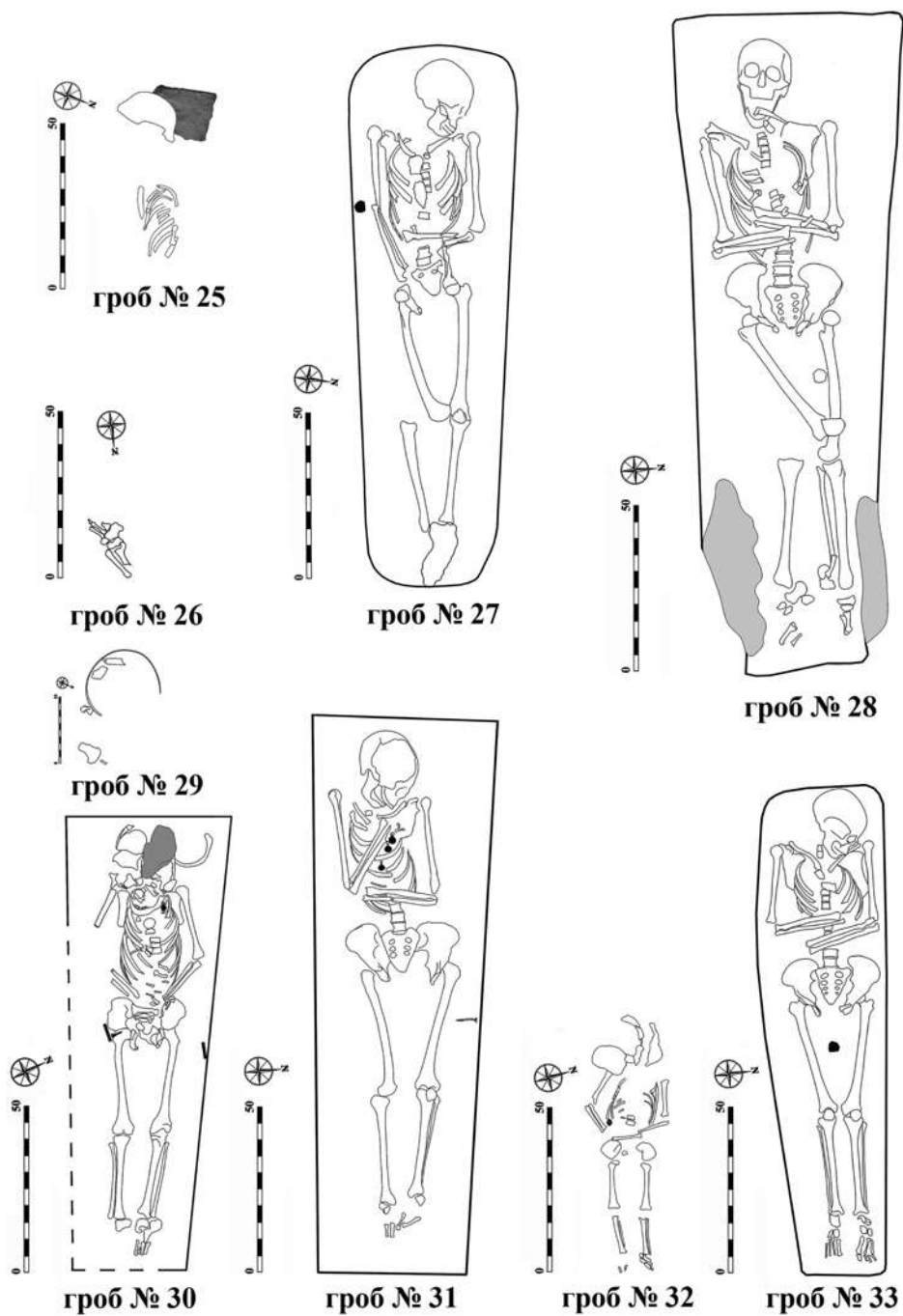

гроб № 23

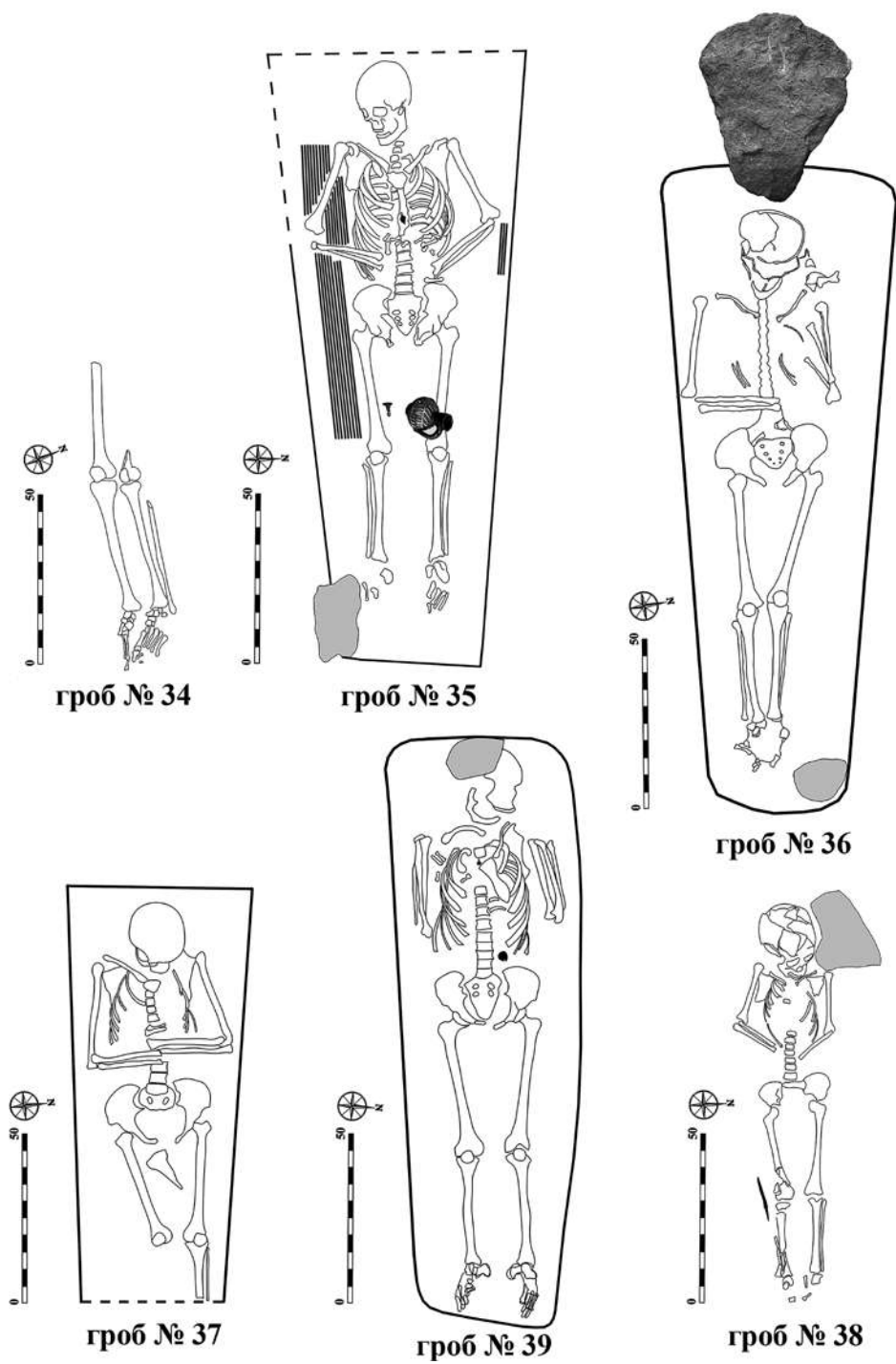
гроб № 24

Обр. 21. Гробове от № 18 до № 24 – рисунки.
Fig. 21. Graves №№ 18–24 (drawings).

Обр. 22. Гробове от № 25 до № 33 – рисунки.

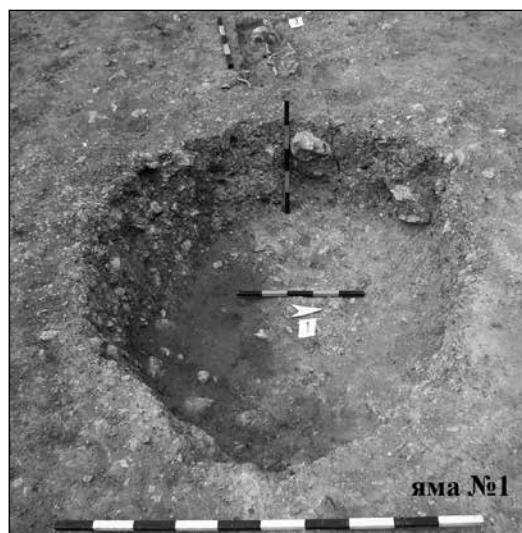
Fig. 22. Graves №№ 25–33 (drawings).

Обр. 23. Гробове от № 34 до № 39 – рисунки.

Fig. 23. Graves №№ 34–39 (drawings).

Обр. 24. Боклучна яма №1 и боклучна яма №2.

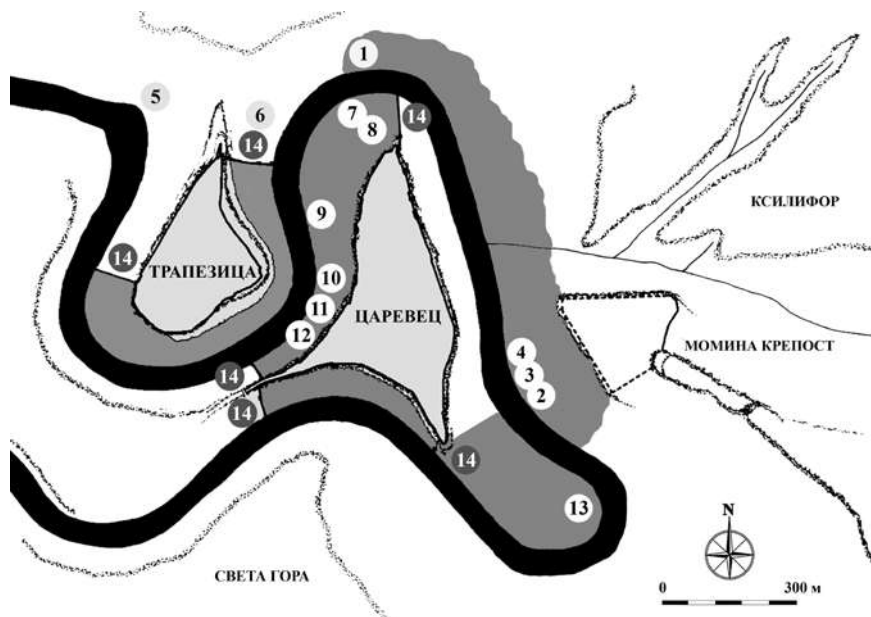
1. Яма №1 – поглед от изток.

2. Яма №2 – поглед от юг.

Fig. 24. Trash pit №1 and trash pit №2.

1. Pit №1 – view from the east.

2. Pit №2 – view from the south.

Обр. 25. Общ план на Търновград с разположението на некрополите в столичните подградия през XIII–XIV в. 1. Некропол в Северното подградие. Некрополи в подградието в западното подножие на хълма Момина крепост. 2. Некропол южно от църква № 1. 3. Некропол край църква № 1. 4. Некропол край църква № 2. 5. Некропол в северозападното подножие на столичната цитадела на хълма Трапезица. 6. Некропол край църквата „Св. Димитър“ в подградието в източното подножие на столичната цитадела на хълма Трапезица. Некрополи в подградието в западното подножие на столичната цитадела на хълма Царевец. 7. Некропол край църквата „Св. Петър и Павел“. 8. Некропол край църквата „Св. Иван Рилски“. 9. Некропол край църквата „Успение Богородично“. 10. Некропол край църквата „Св. 40 мъченици“. 11. Некропол край църквата южно от манастира „Св. 40 мъченици“. 12. Некропол в южния край на подградието. 13. Некропол край църквата „Св. Богородица“ в Югоизточното подградие. 14. Напечни крепостни стени на столичните подградия.

Fig. 25. A general plan of Tarnovgrad with the location of the necropolises in the metropolitan suburbs from the 13th – 14th centuries. 1. A necropolis in the Northern suburb. Necropolises in the suburb at the western foot of the Momina Krepost Hill. 2. Necropolis south of church № 1. 3. Necropolis near church № 1. 4. Necropolis near church № 2. 5. Necropolis in the north-western foot of the metropolitan citadel on the Hill of Trapezitsa. 6. Necropolis near the Church of St. Dimitar in the eastern foot of the metropolitan citadel on the Hill of Trapezitsa. Necropolises in the western foot of the metropolitan citadel on the Hill of Tsarevets. 7. Necropolis near the Church of St. St. Peter and Paul. 8. Necropolis near the Church of St. Ivan of Rila. 9. Necropolis near the Church of the Assumption of the Virgin. 10. Necropolis near the Church of the Holy 40 Martyrs. 11. Necropolis near the church south of the Monastery of the Holy 40 Martyrs. 12. Necropolis in the southern end of the suburb. 13. Necropolis near the Church of the Holy Mother of God in the South-eastern suburb. 14. Transverse fortress walls of the suburbs.

ДЕМОГРАФСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ, ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ПАТОЛОГИЧНИ ИЗМЕНЕНИЯ НА ПОПУЛАЦИЯТА, ПРЕДСТАВЕНА В СРЕДНОВЕКОВНИЯ НЕКРОПОЛ В СЕВЕРНОТО ПОДГРАДИЕ НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД

Виктория Русева, Люба Маноилова

През 2018 г. беше проучена част от средновековен некропол в Северното подградие на столичния Търновград, разположен в северната периферия на съвременния квартал „Асенов“ във Велико Търново (Дерменджиев, Томанова 2019, 486–489). В него са разкрити 36 гроба от XIII–XIV в. и 3 гроба от XVII–XVIII в. (Дерменджиев, Томанова 2020, 41–98). В Института по експериментална морфология, патология и антропология с музей при БАН за антропологично изследване от този некропол постъпи материал от всичките 39 гробни комплекса, повечето от които съдържат кости от по един индивид. Но в два случая се откриват и препогребани костни останки – в гроб № 16 има кости от поне три индивида, а в гроб № 19 – фрагменти от череп от още един индивид, които ясно се идентифицират съответно по дублирани анатомични части и изяснена разлика в половата и възрастовата идентификация.

Използвани методи за определяне на пол и възраст на скелетната серия

При определяне на възрастта при настъпване на смъртта на подрастващите индивиди (Таблица 1) с приоритет са използвани данните от развитието на съзъбието, оценено по методите на А. Зубов (Зубов 1968), сравнени с таблицата на D. Ubelaker (Ubelaker 1989). Белегът се проследи при повечето от подрастващите, или 83,33 % от изследваните. Развитието на останалите кости на краниалния и посткраниалния скелет се оцени по методите на G. Fazekas, F. Kóza (Fazekas, Kóza 1978) и M. Maresch (Maresch 1970). Само по резултатите от това изследване се определи възрастта при две деца (33,33 %).

При израсналите индивиди определянето на възрастта при настъпване на смъртта се извърши комплексно, по наличните фрагменти (Таблица 2). В най-много от случаите (77,14 %) възрастта се определи по степен на облитерация

на черепните шевове, оценена по скалите на Olivier-Simpson (Алексеев-Дебеч 1964) и в някои случаи на Meindl-Lovejoy (Schwartz 1995). Проследи се релеф на симфизната повърхност на пубисната кост, оценен по скалата на Todd (Schwartz 1995) и релеф на *facies auricularia* на тазовите кости, оценен по таблицата на C. Lovejoy, R. Meindl, T. Pryzbeck, R. Mensforth (Lovejoy et al. 1985). Комплексно по данни от облитерацията на черепните шевове и релефът на симфизната повърхност на пубисната и аурикуларната повърхност на илиачните кости или по трите белега заедно възрастта се определи в 57,14% от случаите. Само за един индивид възрастта се установи по изтриване на зъбния емайл (*abrasio*) на първи-трети молари, по скалата на Brothwell (Bass 1971). Полът на индивидите се определи комплексно, според белезите на фрагментите от краниалния и посткраниалния скелет (Таблица 3), по методите, описани от G. Acsadi и J. Nemeskeri (Acsadi, Nemeskeri 1970), по белезите на полов диморфизъм на черепните кости, обобщени от Ferenbach et al. (Ferenbach et al. 1980), Buikstra и D. Ubelaker (Walker et al. 2004).

За определяне на пола допълнително са използвани и някои размери на дългите кости на крайниците, взети по стандартизираната методика на Martin-Saller (Martin-Saller 1959). За определяне на пола се използва сагитален диаметър на главата на раменната кост по таблицата на Dwight-Krongman, диаметър на главата на бедрената кост по таблиците на Pearson и Thiemme, бикондиларна ширина на раменната и бедрените кости по таблицата на Thiemme (Bass 1971), диаметър на главата на лъчевата кост по R. Kühl (Kühl 1985) и дължината на ключицата по Thiemme (Bass 1971) и В. Алексеев (Алексеев 1966). Палеодемографският анализ е извършен по методите на Acsadi-Nemeskeri (Acsadi, Nemeskeri 1970) според резултатите от полово-възрастовото определяне.

Таблица 1. Използвани белези за определяне на възрастта при подрастващите.
Table 1. Traits used to determine the age of adolescents.

Комплекс определящи белези	N	%
Развитие на съзъбието и размери на дълги кости на крайниците	2	33,33
Развитие на съзъбието	3	50,00
Размери на дълги кости на крайниците	2	33,33
Общо:	7	

Таблица 2. Използвани белези за определяне на възрастта при израсналите.

* – случай на неопределен полово индивид с определена в по-широки граници възраст.

Table 2. Traits used to determine the age of adults.

* – a case of a sex-undetermined individual whose age is determined in a wider range.

Комплекс определящи белези		N	%	N	%	N	%
Облитерация на черепните шевове	Релеф на симфизна повърхност на пубисна и аурикуларна на илиачна кости	3	13,64	1	9,09	5*	14,29
	Релеф на симфизна повърхност на пубисна кост	1	4,55	1	9,09	2	5,71
	Релеф на аурикуларна повърхност на илиачна кост	7	31,82	2	18,18	9	25,71
	Релеф на симфизна повърхност на пубисна и аурикуларна на илиачна кости и развитие на посткраниалния скелет	1	4,55	2	18,18	3	8,57
	Релеф на аурикуларна повърхност на илиачна кост и развитие на посткраниалния скелет		0,00	1	9,09	1	2,86
	Общо:	12	54,55	7	63,64	20	57,14
Развитие на посткраниалния скелет		2	9,09	1	9,09	3	8,57
Облитерация на черепните шевове		3	13,64		0,00	4*	11,43
Релеф на симфизна повърхност на пубисна и аурикуларна на илиачна кости и развитие на посткраниалния скелет		1	4,55	2	18,18	3	8,57
Релеф на аурикуларна повърхност на илиачна кост		2	9,09	1	9,09	3	8,57
Развитие на посткраниалния скелет		2	9,09		0,00	2	5,71
Общо възрастово определени:		22		11		35	

Таблица 3. Използвани белези за определяне на пола при израсналите.
Table 3. Traits used to determine the sex of adults.

	Комплекс определящи белези	Мъже		Жени		Общо	
		N	%	N	%	N	%
Водещи признаци на тазови кости	Реконструиран тазов пояс, череп и долна челюст, размери, масивност и развитие на релефа на кости на крайници	5	22,73	1	9,09	6	18,18
	Реконструиран тазов пояс, череп, размери, масивност и развитие на релефа на кости на крайници	0	0,00	1	9,09	1	3,03
	Фрагменти от тазов пояс, череп и долна челюст, размери, масивност и развитие на релефа на кости на крайници	5	22,73	5	45,45	10	30,30
	Фрагменти от тазов пояс, фрагменти от череп, размери, масивност и развитие на релефа на кости на крайници	3	13,64	0	0,00	3	9,09
	Фрагменти от тазов пояс, размери, масивност и развитие на релефа на кости на крайници	1	4,55	2	18,18	3	9,09
	Общо:	14	63,64	9	81,82	23	69,70
Водещи признаци на череп	Фрагменти от череп и кръстцова кост	1	4,55	0	0,00	1	3,03
	Фрагменти от череп и долна челюст, размери, масивност и развитие на релефа на кости на крайници	0	0,00	1	9,09	1	3,03
	Фрагменти от череп, размери, масивност и развитие на релефа на кости на крайници	1	4,55	1	9,09	2	6,06
	Фрагменти от череп	3	13,64	0	0,00	3	9,09
	Общо:	5	22,73	2	18,18	7	21,21
Размери, масивност и развитие на релефа на кости на крайници		3	13,64	0	0,00	3	9,09
Общо:		22	100	11		32	

Таблица 4. Полово-възрастово разпределение на индивидите. М – мъже; F – жени; 15* – един индивид не е определен полово; %* – относителен дял от всички установени индивиди, с включени индивиди, определени общо като израснали.

Table 4. Sex-age distribution of individuals. M – men; F – women; 15* – one individual is sex undetermined; %* – relative share of all identified individuals, including individuals defined generally as adults.

	Inf I	Inf II	Juv	Ad			Mat			Sen			20+			Tt	Tt*
				M	F	Tt	M	F	Tt	M	F	Tt	M	F	Tt		
N	5	2	1	9	6	15	9	5	14/15*	2	-	2	2	-	2	39	42
%	12,82	5,13	2,56	23,08	15,38	38,46	23,08	12,82	35,90	5,13		5,13	5,13				
%*	11,9	4,76	2,38			35,71			35,71			4,76	4,76		4,76	92,86	

Палеодемографски характеристики на индивидите, погребани в некропола от XIII–XIV в. в Северното подградие на столичния Търновград

Палеодемографски характеристики. Общо полово-възрастово се определят 39 индивида (Таблица 4). При двама мъже (гробове №23 и №26), представени съответно с единични ходилни кости, не се определи по-точно възрастта, като тя остана в границите на израсналите, над 20 г. при настъпване на смъртта, като по липса на изявиени белези на стареене трябва по-скоро да се ограничи като непреминаваща 60-годишна възраст. Един индивид, представен с фрагменти от черепен покрив, препогребани в гроб №16, е определен като починал в зряла възраст, без да може полът да се определи по макроскопски антропологични методи.

Подобно на повечето некрополи от градските центрове на Второто българско царство в разглеждания тук некропол изявено преобладава мъжкият пол с 22 индивида, което прави 66,67% от погребаните израснали. Единственият индивид в юношеска възраст отново показва белези, които го причисляват по-скоро към мъжкия пол. Подобно явление (мъжкият пол да преобладава и в юношеската възраст) също е характерно за градските некрополи от периода, но в серията няма достатъчно материал за статистическото му потвърждаване.

Жените са представени с 11 индивида, съставляващи 33,33% от израсналите, полово определени индивиди. Отново, подобно на множество скелетни серии от некрополи на градски центрове от Второто българско царство, и в изследваната такава се наблюдава ниска представеност на индивидите в детска възраст, които са 11,90% от възрастово определените индивиди. Този резултат показва слабо представяне на детската възраст в материалите от некропола в сравнение с нормалната детска смъртност в популация от периода. Въпреки това разпределението на погребаните в този възрастов интервал показва ви-

сок относителен дял на индивидите до 2-годишна възраст при настъпване на смъртта (57,14% от индивидите в детска възраст), което може да се приеме за нормално за детската смъртност в популацията от периода. Тези резултати насочват към разглеждане на ниската относителна представеност на детските възрасти като следствие от изкривяване на полово-възрастовото разпределение на популацията, която погребвала своите близки в проучвания некропол. Възможно е това да се дължи на миграция на мъжко население към развития градски център, където се съсредоточава духовния, военния и политически живот в периода, с развита икономика и търговия.

Регистрираният относително нисък дял на децата не позволява дискусия по проблема за тяхната смъртност в популацията, както и реконструкция на средната продължителност на живота в тези възрасти. Известен палеодемографски анализ е възможен за групата на израсналите, над 18–20-годишна възраст. Общо се наблюдава относително равна представеност на индивидите във възрастовите групи на израсналите и зрелите, *Adultus* (20–40 г. при настъпване на смъртта) и *Maturus* (40–60 г. при настъпване на смъртта), съответно с по 15 индивида, или 35,71% от възрастово определените. Подобна равна представеност на двете възрастови групи се наблюдава и при двата пола, като мъжете са представени с по девет индивида (по 23,08% от възрастово определените индивиди в некропола), а жените – с шест и пет за възрастовите групи на израсналите и зрелите (или съответно 15,38% и 12,82% от възрастово и полово определените).

Тук отново се потвърждава тенденцията за увеличаване на средната продължителност на живота от периода на Второто българско царство, както за мъжете, така и за жените. При анализ на възрастовото разпределение на индивидите по 5-годишни възрастови интервали (Таблица 5) се установяват сравнително близки стойности на относителния брой на умрелите при мъжете и жените в първи възрастов интервал (20–24 г.). Неясно остава дали в увеличението на мъжете във възрастовите интервали над 30 г. не се отразява отново известна тенденция за изкривяване на възрастовата структура на мъжете от възможна имиграция от външни за средновековния Търновград области.

Със сигурност се установява известно повишаване на смъртността в първи възрастов интервал на израсналите (20–24 г.), както при жените, така и за мъжете (Таблица 5). При жените явлението се обяснява с първата бременност. Изглежда възрастта е била рискова и за младите мъже, които са навлизали в активна обществено-политическа и икономическа възраст.

Половината от популацията на мъжете се изчислява да е достигала възраст 40–44 г. При жените половината от популацията е достигала по-ранния възрастов интервал от 35–39 г. В популацията не се установяват жени, доживели старческа възраст. До тази възраст доживяват двама мъже. Във всички възрастови групи мъжете са били преобладаващи, като и при двата пола броят

на установените индивиди в групата на израсналите (20–40 г. и на зрелите, 40–60 г.) е относително равен (**Обр. 1**). Общо в популацията се изчислява мъжете, достигнали 20-годишна възраст да са доживявали средно до 44,82 г., а жените с няколко години по-малко, или средно до 38,64 г. (Таблица 5).

Таблица 5. Палеодемографски показатели на индивидите над 16–18-годишна възраст. * – средна стойност от индивид, определен в по-широки възрастови граници.

Table 5. Paleodemographic indicators of individuals over 16–18 years of age.

* – average value of an individual determined in a wider age range.

Пол	Мъже						Жени					
Възраст	D _x	d _x	l _x	q _x	e _x	a _x	D _x	dx	l _x	q _x	e _x	a _x
15–19 г.	1	4,76	100,00	0,05	26,67	44,17	-					
20–24 г.	3	14,29	95,24	0,15	22,88	45,38	4	40,00	100,00	0,40	14,25	41,75
25–29 г.	2	9,52	80,95	0,12	21,47	48,97	1	10,00	60,00	0,17	17,08	49,58
30–34 г.	1	4,76	71,43	0,07	19,00	51,50	0,5*	5,00	50,00	0,10	15,00	52,50
35–39 г.	2	9,52	66,67	0,14	15,18	52,68	0,5*	5,00	45,00	0,11	11,39	53,89
40–44 г.	2	9,52	57,14	0,17	12,29	54,79	1,5*	15,00	40,00	0,38	7,50	55,00
45–49 г.	3	14,29	47,62	0,30	9,25	56,75	1,5*	15,00	25,00	0,60	5,50	58,00
50–54 г.	3	14,29	33,33	0,43	7,14	59,64	0,5*	5,00	10,00	0,50	5,00	62,50
55–59 г.	2	9,52	19,05	0,50	5,62	63,13	0,5*	5,00	5,00	1,00	2,50	65,00
60–64 г.	1,5*	7,14	9,52	0,75	3,75	66,25	-					
65–69 г.	0,5*	2,38	2,38	1,00	2,50	70,00	-					
Общо:	21						10					

По средна продължителност на очаквания живот при мъжете серията от некропола в Северното подградие на столичния Търнов се вписва в резултатите от по-ранни проучвания на серии от времето на Второто българско царство като некрополите при Северната и Южната крепостни стени на Дръстър, Каварна, Кабиле, Перник, Дриново и Ямбол (Русева 2003), сравними с резултатите от хронологично близки популации от зоните на антропо езеро Străulești 1 и Străulești 2 до Букурещ, съответно 21,6 г. и 22 г. (Popovici 1973; Popovici-Bărdăraiu, Udrescu 1987) и Англия от края на XIII–XIV в. от 25,2 ÷ 21,5 г., с по-висока стойност за края на XIII в. (Russel 1948, 1958).

Реконструкция на ръста

Използвани методи. Остеометричното изследване се извърши по стандартизираната методика на Martin-Saller (Martin-Saller 1959). За целта първо се измери най-голяма дължина, съответно на бедрена кост, пищялни кости,

раменна, лакътна и лъчева кост. За получаване на информация относно геометрията на сечението на бедрената и голямомишцалната кости се взеха размерите, необходими за изчисление на индекса на платимерия и платикнемия – антеро-постериорен и сагитален диаметър на бедрената кост под малкия трохантер и антеро-постериорен и сагитален диаметър при *foramen nutricium* на голямомишцалната кост. Ръстът на индивидите беше изчислен по методите на Trotter-Gleser за население с расови белези на кавказкия тип и на Pearson-Lee съответно за мъже и жени (Алекеев 1966). При използване на формулите на Trotter-Gleser беше изчислен ръст отделно по всички дължини на костите на крайниците и отделно само за костите на долните крайници.

Реконструкция на ръста и особености на развитието на костите на крайниците. По формулите на Trotter-Gleser при мъжете ръстът се изчислява средно на 174,43 см (Таблица 6). За жените стойността е по-ниска – 154,15 см. При вземане под внимание само дължините на костите на долните крайници стойността за мъжете нараства на 179,32 см, докато тази за жените слабо намалява до 153,73 см. Наблюдава се слаба разлика в минималните стойности при мъжете, изчислени, съответно от размерите на всички дълги кости на крайниците и само на долните крайници, но се наблюдава ясна разлика между максималните стойности. При жените – обратно, наблюдава се слаба разлика в максималните стойности, изчислени по двата начина и относително голяма разлика в минималните. Резултатите за ръста по формулите на Pearson-Lee показват по-ниски стойности от средните по Trotter-Gleser (Таблица 6).

Таблица 6. Среден ръст на индивидите от некропола, по Pearson-Lee (P-L) и Trotter-Gleser (T-G). 1 – ръст, средно по дължините на всички достъпни кости от крайниците. 2 – ръст, средно по дължините на костите на долните крайници.

Table 6. Average stature of individuals from the necropolis, according to Pearson-Lee (P-L) and Trotter-Gleser (T-G). 1 – stature, on the average along the lengths of all accessible bones of the limbs. 2 – stature, on the average along the length of the bones of the lower limbs.

			N	M	σ	Min	Max
P-L	1.	M	14	165,34	1,076	156,26	171,21
		F	10	151,52	0,909	148,20	156,76
	2.	M	12	169,66	1,187	164,15	176,50
		F	10	151,81	0,923	146,85	156,48
T-G	1.	M	14	173,95	1,203	168,84	182,04
		F	10	154,20	1,238	146,60	160,67
	2.	M	12	179,32	1,861	169,52	190,00
		F	10	153,71	1,875	140,33	160,67

При сравнението на резултатите за ръста с получените за други серии от периода на Второто българско царство възникват затруднения поради различните методи, използвани за изчисляването им. Общо средните стойности се вписват в установените за погребаните при крепостта Боженишки Урвич (Боев, Кондова, Чолаков 1979, 143), крепостта Чиракман при Каварна (Боев, Кондова, Чолаков 1982, 62), Перперикон (Kavgazova, Stoev, Boev 1985, 781), църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново, при Северозападната порта на Пернишката крепост (Боев, Кондова, Чолаков 1983, 191) и Кабиле (Боев, Чолаков 1991, 128), като в зависимост от използваната формула изчислените ръстове са по-близки до установените по едната или другата формула за изследваната популация. Най-ранните данни за живо население от България – за наборниците за Българската армия от периода 1897–1920 г., показват средна стойност от 166 см за мъже с ръст над 154 см, подлежащи на редовна военна служба (Стоев, 2012), близка до изчислената за индивидите от мъжки пол по метода на *Pearson-Lee* по всички дълги кости на крайниците.

Патологични изменения

Използвани методи. Общо патологичните изменения се регистрираха съобразно описаните белези по скелетни серии в D. Ortner (Ortner 2003) и класификацията на C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998). Патологичните изменения на зъбно-челюстния апарат се оцениха по класификацията на J. Lukacs (Lukacs 1989).

Съзъбие. Малобройните индивиди, определени в детска възраст в материала от некропола, показват и силно фрагментирани скелети, които не позволяват анализ на развитието на патологични изменения при тях. Съзъбията също са фрагментарно представени. Част от тях са в много ранен етап на развитие на млечното съзъбие (гробове № № 2, 5, 32). За тях може да се каже единствено, че не представят белези за вродени (предавани от майката по време на бременността) заболявания. Две съзъбия са на ранен етап на смяна на млечно с постоянно съзъбие (гроб № 30 и гроб № 38). Постоянните зъби от тях отново не показват патологични изменения при развитието им. Зъбите от тези комплекси, представляващи фрагментарно двете развити млечни съзъбия, не показват развитие на зъбен кариес. По фрагментите от постоянното съзъбие на юношата от гроб № 21 също няма кариозни изменения.

При обобщения анализ на засегнатостта на постоянните съзъбия от зъбен кариес се прие разпределение на пет категории – незасегнати; засегнати от зъбен кариес с развитие на кариозни изменения; задълбочаване на състоянието с напреднали кариозни изменения; развитие на абсцеси и деструкция на зъбите до корен и загуба на някои зъби от съзъбието *ante mortem*; напреднало до пълно обеззъбяване. Резултатите остават хипотетични, тъй като близо половината

от съзъбията са представени в по-голяма или по-малка степен фрагментарно. Общо постоянните съзъбия показват висока засегнатост от зъбен кариес (Обр. 2), като при израсналите над 25 г. не се регистрира незасегнат индивид. Двете незасегнати жени са на възраст на края на юношеството и началото на израсналите, около 20 г., които в статистическите анализи са включени в групата на израсналите, оставайки на долната граница на групата. Подобна висока кариозна засегнатост е характерна за късното българско средновековие (Боев, Маслинков 1961).

Cribra orbitalia. Други често срещани изменения на скелетни серии са криброзните изменения на горния ръб на очниците. От индивидите в детска възраст възможности за проследяване на белега предостави материалът от гроб №30 и гроб №38, като развитието му се установи на индивида от гроб №38. Белегът се регистрира и на една жена (18–20 г. до 25 г.) от гроб №31. Особеност на серията представлява разкриването на белега на израснали мъже и дори в напреднала възраст (гробове №№ 6, 8, 24, 25), което е нехарактерно за разпространението на изменението. В повечето случаи се наблюдава начална до развита форма на изменението, освен при мъжа от гроб №25, който е на около 40–50 г., при когото изменението е напреднало.

При нито един от случаите не се наблюдава трабекуларна форма. *Cribra orbitalia* се свързва с развитие на анемично състояние, чиято етиология може да се свърже с диетарен режим, беден на желязо или след развитие на интестинални паразити (Stuart-Macadam 1989; Aufderheide, Rodriguez-Martin, 1998; Walker et al. 2009; HersHKovitz et al. 1991; Marcsik, 1973; Holland, O'Brien 1997). При младите жени в интерпретацията се включва и възможност за честа периодична кръвозагуба при менструация, след бременност и раждане. Проблематична остава интерпретацията на изменението като следствие от развитие на сърповидно-клетъчна анемия при липса на трабекуларна форма и данни за развитие на таласемия в популацията, но и тази интерпретация не може категорично да се отхвърли.

Следи от инфекциозни заболявания. Индивидът от гроб №2 показва пролиферативна костна реакция по вътрешната черепна повърхност – на двете теменни кости и в синусите на тилната кост, обяснима с тежко менингеално възпаление при инфекциозен процес. В скелетните серии тези изменения често се интерпретират като следствие от разпространение на туберкулоза в популацията (Бужилова 2007), но е и възможно менингитът да е имал друг причинител. Най-вероятно е довел до смъртта на детето. С подобна интерпретация е и установеното при мъжа от гроб №24 с развитие на *serpens endocrania symmetrica*, подобно на дефинираната в I. HersHKovitz et al. (HersHKovitz et al. 2002).

За вероятна белодробна инфекция, отново възможно развитие на туберкулоза, може да свидетелства и пролиферативната костна реакция на anteriорната повърхност на торакалните прешлени на жената от гроб №7. Възпалителен

процес в коремната област, възможно след инфекция, е вероятната причина за развитието на пролиферативната костна реакция на антериорната повърхност на лумбалните прешлени на мъжа от гроб № 14.

Кости на ходила и китки от гроб № 11 и гроб № 12 с изявена пролиферативна реакция (Ил. 1.1, 2, 3), дистална деструкция след некроза и анкилоза между фаланги биха могли да се обяснят като следствие от развитие на лепроматозна инфекция (проказа) (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998). Подобни изменения се установяват и на кости на долни крайници на жената от гроб № 19 (Ил. 1.4).

Инвалидизация. При няколко индивида се наблюдават изменения, които са водели до дълготрайна инвалидизация. При двама мъже от гроб № 8 (Ил. 1.4) и гроб № 18, и една жена от гроб № 9 (Ил. 3.6) може да се предположи луксация в тазобедрената става, като при всички е била засегната дясната става. При мъжа от гроб № 27 е била засегната раменната става, отново в дясната страна (Ил. 4.3, 4, 5).

При индивидите от гроб № 8 и гроб № 27 скелетните останки имат следи и от други травми, съответно фрактури на десните раменна и лакътна кости, и ребра от гроб № 8 (Ил. 1.1, 2, 5), ребро и тежки изменения в дясната колянна става от гроб № 27 (Ил. 4.1, 6, 7). Възможно като следствие от луксация да се интерпретират и измененията на десния ацетабулум на индивида от гроб № 16, мъж на 45–50 г. до 60 г. Изменението отново се свързва с дефект от травма на ребро. В случая при индивида от гроб № 8 вероятно луксацията на раменната става и фрактурата на раменната кост са следствие от един инцидент.

Заболяването при индивидите от гроб № 11 и гроб № 12 също е водело до трайна инвалидизация. При жената от гроб № 9 състоянието на тазобедрената става вероятно е било предизвикано от общото заболяване, което може да се определи като метастазиращ карцином (Ил. 3).

Индивидуални характеристики на погребаните в некропола от XIII – XIV в. в Северното подградие на столичния Търновград¹

Гроб № 1. F, Ad., 30–40 г. Относително пълно представен краниален и посткраниален скелет; липсващите фрагменти се обясняват с естествена деструкция. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* загуба на зъби приживе и напреднали кариозни процеси; напреднали пародонтозни изменения. *Череп:* формата и известно несъответствие на определената възраст по релеф на аурикуларна повърхност на илиачна кост и по облитерация на черепните шевове предполагат преждевременна облитерация на коронарен шев. *Дясна теменна кост:* перфорация в близост до краниометрична точка *bregma*, вероятно след развитие на аневризма; възможно е да е довела до инсулт. *Лява бедрена кост:* силна пролиферативна костна реакция с развитие на периостит, разположен

дорзално и медиално в средата на епифизата; останалите кости на долните крайници не са засегнати.

Гроб №2. Inf. I, 6 м – 1 г. Фрагментарно представен краниален и посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Череп:* натрупване на пролиферативни костни формации на ендокраниалната повърхност на двете теменни кости и синусите на тилната кост вследствие от менингеална реакция, вероятно след инфекция.

Гроб №5. Inf. I, 6 м – 1 г. Фрагментарно представен краниален и посткраниален скелет.

Гроб №6. M, Sen., 60–65 г. Черепът е съхранен до степен *calva*, съхранено съзъбие, пълно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* напреднало обеззъбяване след кариозен процес. *Втори шиен прешлен:* ентезопатично изменение на *dens axis*, отговарящо на определената възраст. *Горен ръб на очни орбити:* *cribra orbitalia*; нехарактерно изменение за израснали и в напреднала възраст мъже, обяснява се с анемично състояние. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* напреднали в ставите на крайниците и гръбначния стълб, отговарящи на определената възраст. *Лява лакътна кост:* дефект при *processus styloideus* вероятно след травма (фрактура). *Фрагмент от тяло на ребро, не се определя страна:* дефект, вероятно след преживяна травма (фрактура); възможно е да е следствие на един инцидент с лакътната кост. *Малкопищялни кости:* периостално костно натрупване. *Нокътна фаланга на първи пръст на крака:* костна реакция, възможно от развитие на подагра.

Гроб №7. F, Ad., 18–20 г. до 25 г. Относително пълно представен краниален и посткраниален скелет; липсващите фрагменти се обясняват с естествена деструкция. **Особености.** *Пубисна кост:* слаби следи от дефект от вътрешната страна, който може да се интерпретира като възможна травма при раждане. **Патологични изменения.** *Череп:* преждевременно срастване в ламбдовиден шев и слабо изявена батрокефална форма. *Носови кости:* хлътнали с две малки перфорации (на всяка носова кост по една). *Кръстцова кост:* изкривяване надясно на пети сакрален прешлен; възможно е изменението да е причинено от травма, може би прекарана още в детска възраст, когато прешлените на кръстцовата кост още не са били сраснали, при което не се наблюдава ясен дефект от преживяна и заздравяла фрактура, или да е резултат от неправилна поза на седеж във всекидневната дейност. *Торакални прешлени:* слаба костна пролиферативна реакция на anteriорната стена на телата, с възможна интерпретация като следствие от инфекция. *Малкопищялни кости:* силно изкривяване на диафизите; подобно не се отчита на съответните голямопищялни кости.

Гроб №8. M, Mat., 50–60 г. Относително пълно представен краниален и посткраниален скелет; липсващите фрагменти се обясняват с естествена

деструкция. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* напреднали кариозни процеси и обеззъбяване. *Горен ръб на очни орбити:* *cribra orbitalia*; нехарактерно изменение за израснали и в напреднала възраст мъже, обяснява се с анемично състояние. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* начални артрозни изменения на дясна раменна става, напреднали в лява лакътна става, обясними като компенсаторни на травмата в дясната ръка, подобни се откриват и в лява тазобедрена става; спондило-артрозни изменения на гръбначен стълб. *Дясна раменна кост:* дефект на средата на диафизата от преживяна фрактура, заздравяла с разместване и припокриване на фрагментите в проксимално-дистална посока и ротация (**Обр. 4.5**). *Лява лакътна кост:* дефект дистално и на *processus styloideus* от преживяна заздравяла фрактура (**Ил. 2.2**); артроза на съответната лъчева кост. *Ребра:* дефект на средата на диафизата на едно от ребрата (дясно?) от преживяна фрактура, на още три ребра се установяват осификации при залавни места на междуребрени мускули и следи от травма (**Ил. 2.1**). *Дясна тазобедрена става:* изменения, характерни за луксация, предизвикващи напреднала инвалидизация (**Ил. 2.3, 4**).

Гроб №9. F, Ad., 25–30 г. до 35 г. Черепът е съхранен до степен *cranium*, съхранено съзъбие, пълно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* напреднали кариозни процеси; начални пародонтозни изменения. *Долночелюстна кост, дясна тазова кост, кръстцова кост, втори шиен преилен, торакални преиленни, ребра:* остеолитични изменения, вероятно след метастазиращ карцином, може да се предположи същата причина за костната реакция на лява тазова кост (**Ил. 3.1, 2, 3, 4, 5, 8**). *Дясна тазобедрена става:* осификация на сухожилни връзки по тазовата кост на глутеусите, силни изменения на ставата след луксация, вероятно след травма; индивидът е бил дълготрайно инвалидизиран от състоянието на тазобедрената става и напредналите злокачествени туморни образувания (**Ил. 3.6, 9**).

Гроб №10. F, Ad., 18–20 г. до 25 г. Относително пълно представен краниален и посткраниален скелет; липсващите фрагменти се обясняват с естествена деструкция. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* кариозни изменения, загуба на зъби. *Челна и теменни кости:* силно костно натрупване в спонгиозната част с удебеляване на костите и увеличаване на фронталните и париетални тубери; липсата на изменения на костите на посткраниалния скелет, които да показват развитие на рахит и нормалното състояние на костите на лицевия дял насочват интерпретацията на изменението като възможно развитие на синдром на Паджет, като подобни изменения са описани от D. Ortner (Ortner 2003, 436–438); на лявата страна на челната кост се регистрират ямки, които по-скоро трябва да се интерпретират като възможно следствие от т.нар. непълна трепанация на черепа или от каутеризация, без да може напълно да се отрече травма от инцидентно събитие.

Гроб № 11. М, Mat., 40 – 45 г. до 55 г. Относително пълно представен краниален и посткраниален скелет; липсващите фрагменти се обясняват с естествена деструкция. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* напреднали кариозни процеси и обеззъбяване; напреднали пародонтозни изменения. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* начални на стави на крайниците и напреднали в лумбален отдел на гръбначния стълб. *Първа метакарпална кост, пета метатарзална кост и фаланги на ръце и крака:* изявена поротична хиперостоза след инфекциозен процес (Ил. 1.1, 2, 3).

Гроб № 12. По-скоро F, Mat., 40–50 г. Непълно представен, фрагментиран краниален и посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* пълно обеззъбяване с редукция на алвеоларните израстъци. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* начални в торакален и лумбален отдел на гръбначния стълб. *Първа и втора фаланги на ръцете:* анкилоза; *втори фаланги на ръцете:* деструкция от некроза дистално; измененията могат да са следствие от развитие на лепроматоза (проказа).

Гроб № 13. М, Mat., 45–50 до 55 г. Относително пълно представен краниален и посткраниален скелет; липсващите фрагменти се обясняват с естествена деструкция. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* напреднало обеззъбяване; напреднали пародонтозни изменения. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* развити на гръбначния стълб, коленни и лакътни стави. *Ребро:* дефект от заздравяла фрактура.

Гроб № 14. М, Ad., 20–25 г. Черепът е съхранен до степен *cranium*, съхранено съзъбие, пълно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* напреднали кариозни процеси и обеззъбяване; напреднали пародонтозни изменения. *Лумбални преишлени:* пролиферативната костна реакция на anteriорната повърхност, възможно след възпалителен процес в коремната област.

Гроб № 15. Inf. I, 6 г. Непълно представен, фрагментиран краниален и посткраниален скелет (лява страна на скелета).

Гроб № 16. По-скоро M, Mat., 45–50 г. до 60 г. Относително пълно представен, фрагментиран краниален и цялостно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* напреднало обеззъбяване и пародонтозни изменения. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* на торакален и лумбален отдел на гръбначния стълб, в коленни и лакътни стави. *Десен ацетабулум:* силни артрозни изменения, възможно след луксация в тазобедрена става с напреднала инвалидизация. *Втори шиен преишен:* деструкция дистално, възможно предизвикана от развитие на метастазиращ карцином. *Ребро:* дефект от преживяна фрактура. *Ребра и тазови кости:* структура на кортикалния слой и остеопороза, подобни на описаните за болест на Кашин-Бек.

Вторични кости към гроб № 16.

Череп 1. M/F, Mat., 40–50 до 60 г. Единични фрагменти от черепен покрив.

Череп 2. M, Ad., 20–25 г. Единични фрагменти от черепен покрив.

Череп 3. M, Juv., 18–20 г. Единични фрагменти от черепен покрив, кости на крайници и фрагмент от ребро. **Патологични изменения.** *Лява теменна кост:* дефект към ламбдовиден шев от преживяна травма.

Фрагменти от посткраниален скелет: не се определя дали принадлежат към индивид, представен с череп 2 или череп 3.

Гроб № 17. M, Ad., 35–40 г. до 45 г. Череп – липсва, непълно представен, фрагментиран посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Посткраниален скелет:* поръозна и влакнеста структура на кортикалния слой, остеопорозни изменения; възможно е индивидът да е бил засегнат от синдром на Кашин-Бек.

Гроб № 18. M, Ad., 30 – 40 г. Единични фрагменти от краниален скелет, непълно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Дегенеративно-дистрофични изменения:* начални в тазобедрени и коленни стави. *Десен ацетабулум:* силни артрозни изменения, възможно след луксация в тазобедрена става с напреднала инвалидизация.

Гроб № 19. F, Ad., 20–30 г. Череп липсва, непълно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Малкопищиялни кости:* периостално натрупване на костно вещество. *Метатарзални кости:* периостално натрупване на костно вещество след пролиферативна костна реакция, най-изявено на петата дясна метатарзална кост с некротична деструкция проксимално (Ил. 1.4).

Вторични кости към гр. № 19.

Череп. M, Mat., 45–50 г. до 60 г. непълно представен череп. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* пълно обеззъбяване с редукция на алвеоларните израстъци. *Максиларен синус:* натрупване на костно вещество след силно възпаление, възможно е да е следствие от зъбната патология, но може да е причинено и от друг възпалителен процес.

Гроб № 21. Juv., 16–18 г. Фрагментиран краниален, пълно представен посткраниален скелет.

Гроб № 22. По-скоро M, Ad., 25–30 г. Череп съхранен в степен *cranium*; пълно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* загуба на зъби *ante mortem*, пародонтозни изменения. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* спондилоартроза в торакален отдел на гръбначния стълб. *Дясна теменна кост:* остеома. *Дясна лъчева кост:* дефект на *processus styloideus*, вероятно след заздравяла фрактура.

Гроб № 23. По-скоро M, израснал над 20 г. Череп липсва, единични фрагменти от посткраниален скелет.

Гр. №24. М, Ad., 30 – 40 г. до 45 г. Фрагментиран, пълно представен краниален, цялостно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* напреднало обеззъбяване, напреднали пародонтозни изменения. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* *Горен ръб на очни орбити:* *cribra orbitalia*; нехарактерно изменение за израснали и в напреднала възраст мъже, обяснява се с анемично състояние. *Ендокраниална повърхност:* *serpens endocrania*, обяснима с тежка менингеална инфекция.

Гроб №25. М, Mat., 40–50 г. Непълно представен краниален скелет, реконструира се *calva*, непълно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Дегенеративно-дистрофични изменения:* начално развитие на гръбначен стълб и стави на крайниците. *Горен ръб на очни орбити:* развита форма на *cribra orbitalia*, нехарактерно изменение за израснали и в напреднала възраст мъже, обяснява се с анемично състояние.

Гроб №26. М, израснал, над 20 г. Череп липсва, единични кости на ходила и долни крайници.

Гроб №27. М, Sen., 60–65 г. до 70 г. Череп, съхранен в степен *cranium*; цялостно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* единични зъби са загубени преди смъртта. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* напреднали в ставите на крайниците с развитие на инвалидизация в раменни и коленни стави, в дясната страна вероятно след травма, напреднала спондило-артроза на гръбначен стълб. *Дясна раменна става:* луксация (Ил. 4.2, 3, 4, 5). *Дясна колянна става:* изменения след травма (Ил. 4.6, 7). *Ребра:* дефект от заздравяла, преживяна фрактура (Ил. 4.1).

Гроб №28. М, Mat., 50–60 г. Фрагментиран краниален скелет, реконструира се *calva*, цялостно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* загуба на зъби приживе в съответствие с определената възраст. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* начално развитие по стави на крайниците и гръбначен стълб.

Гроб №29. Inf. I, 0 м. Непълно представен, фрагментиран краниален и посткраниален скелет (лява страна на скелета).

Гроб №30. Inf. II, 7–8 г. Фрагментиран, цялостно представен краниален, цялостно представен посткраниален скелет.

Гроб №31. F, Ad., 18–20 г. до 25 г. Фрагментиран, цялостно представен краниален и посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Дегенеративно-дистрофични изменения:* *Горен ръб на очна орбита:* слабо развитие на *cribra orbitalia*, насочващо към анемично състояние, слаба форма, обяснима с кръвозагуба при жени при менструален цикъл, бременност и раждане; слабата форма също може да се причини от небалансиран хранителен режим или интестинални паразити. *Кръстцова кост:* anteriорна страна – нарушения на кортикалния слой.

Гроб № 32. Inf. I, 1½ – 2 г. Фрагментиран, цялостно представен краниален и посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Лява слепоочна кост:* развитие на крибозни изменения; подобни са описани при дефицит на витамин С.

Гроб № 33. F, Mat., 40–50 г. Череп, съхранен в степен *cranium*; цялостно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* загуба на зъби преди смъртта и пародонтозни изменения. *Дълги кости на крайниците:* поръозна, влакниста структура на кортикалния слой, остеопороза, подобна на развитие на синдром на Кашин-Бек.

Гроб № 34. M., Mat., 40–50 г. Единични фрагменти от краниалния скелет; непълно представен, фрагментиран посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Кости на подбедрица:* силна периостална реакция след инфекциозен процес.

Гроб № 35. M., Mat., 40–50 г. Пълно представен, фрагментиран краниален и посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* загуба на зъби приживе в съответствие с определената възраст. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* начално развитие по стави на крайниците и гръбначен стълб.

Гроб № 36. F, Mat., 50–60 г. Степен на съхраненост на краниален скелет – *calva*, непълно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* пълно обеззъбяване на долната челюст и напреднало на горната челюст. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* начално развитие по стави на крайниците и гръбначен стълб.

Гроб № 37. F, Ad., 35–40 г. до 45 г. Цялостно представен краниален и посткраниален скелет.

Гроб № 38. Inf. II, около 7 г. Непълно представен, фрагментиран краниален и посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Дегенеративно-дистрофични изменения:* *Горен ръб на очна орбита:* развитие на *cribra orbitalia*, обясняващо се с анемично състояние.

Гроб № 39. M, Ad., 25–30 г. до 35 г. Пълно представен, фрагментиран краниален и посткраниален скелет. **Патологични изменения.** *Съзъбие:* напреднали кариозни изменения и загуба на зъби приживе. *Дегенеративно-дистрофични изменения:* начално развитие по стави на крайниците. *Дясна голямопищялна кост:* периостит по средата на диафизата, медиално, осификация на сухожилните връзки дистално на съответната малкопищялна кост; възможно е да е развитие на остеоидна остеома (Ortner 2003, 507) или реакция при възпаление след инфекция; кракът е бил инвалидизиран в известна степен.

На обекта са проучени и три гроба, които се датират в XVII–XVIII в. Поради това че техният брой е много малък не е направена отделна демографска характеристика за периода, а се представят само индивидуалните характеристики на погребаните в тях.

Гроб № 3. M/F, Ad., 20–30 г. Единични кости и фрагменти от краниален и посткраниален скелет.

Гроб №4. F, Mat., 50–60 г. до 65 г. Черепът е съхранен до степен *calva*, съхранено съзъбие, пълно представен посткраниален скелет. **Особености. Пубисна кост:** дефект от вътрешната страна, който може да се интерпретира като травма при раждане. **Патологични изменения. Съзъбие:** пълно обеззъбяване.

Гроб №20. M, Ad., 30–40 г. до 45 г. Череп липсва, непълно представен посткраниален скелет. **Патологични изменения. Торакален преилен:** костна реакция на антериорната стена.

БЕЛЕЖКИ

¹ В текста са използвани следните съкращения: **F** – жена; **M** – мъж; **M/F** – неопределен пол; **Inf. I** – дете, Infans I, 0–6 г.; **Inf. II** – Infans II, 7–14 г.; **Juv.** – Juvenis, юноша, 16–18 г.; **Ad.** – Adultus, израснал, 20–40 г.; **Mat.** – Maturus, зряла възраст, 40–60 г.; **Sen.** – Senilis, старческа възраст, над 60 г.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев 1966: В. Алексеев. Остеометрия, методика антропологических исследований. Москва, 1966.

Алексеев, Дебец 1964: В. Алексеев, Г. Дебец. Краниометрия, методика антропологических исследований. Москва, 1964.

Боев, Маслинков 1961: П. Боев, Д. Маслинков. Зъбно-челюстна палеопатология у нас. – Известия на Института по морфология, IV, 1961, 241–258.

Боев, Кондова, Чолаков 1979: П. Боев, Н. Кондова, С. Чолаков. Антропологично проучване на скелетите от некропола при крепостта „Боженишки Урвич“. – Интердисциплинарни изследвания, III–IV, 1979, 139–148.

Боев, Кондова, Чолаков 1982: П. Боев, Н. Кондова, С. Чолаков. Антропологично проучване на средновековни некрополи. – В: Чиракман-Карвуна-Каварна. София, 1982, 62–65.

Боев, Кондова, Чолаков 1983: П. Боев, Н. Кондова, С. Чолаков. Средновековният некропол. Антропологични данни. – В: Перник. Т. II. София, 1983, 177–212.

Боев, Чолаков 1991: П. Боев, С. Чолаков. Антропологично проучване на средновековни погребения върху надгробна могила от елинистическата епоха при Кабиле. – В: Кабиле. Т. II. София, 1991, 128–136.

Бужилова 2007: А. Бужилова. Антропология раннего бронзового века телля Плоская могила. – В: Телль Юнаците. Эпоха бронзы. Т. II, ч. I. Москва, 2007.

Дерменджиев, Томанова 2019: Е. Дерменджиев, М. Томанова. Спасително археологическо проучване на обект „Некропол в квартал „Асенов“ във Велико Търново (УПИ XIV, кв. 223 по ПУП на Велико Търново)“. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 486–489.

Дерменджиев, Томанова 2020: Е. Дерменджиев, М. Томанова. Некропол в Северното подградие на столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXV, 2020, 41–98, 274–278.

Зубов 1968: А. Зубов. Одонтология. Методика антропологических исследований. Москва, 1968.

Русева 2003: В. Русева. Антропологични данни за промените в смъртността и продължителността на живота на територията на България от неолита до късното средновековие. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София, 2003.

Acsádi, Nemeskéri 1970: G. Acsádi, J. Nemeskéri. History of Human Life Span and Mortality. Budapest, 1970.

Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998: C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin. The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge, 1998.

Bass 1987: W. Bass. Human Osteology: a Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton. University of Missouri, 1987.

Fazekas, Kosa 1978: I. Fazekas, F. Kosa. Forensic Fetal Osteology. Budapest, 1978.

Hershkovitz et al. 1991: I. Hershkovitz, B. Ring, M. Speirs, E. Galili, M. Kislev, G. Edelson, A. Hershkovitz. Possible Congenital Hemolytic Anemia in Prehistoric Coastal Inhabitants of Israel. – American Journal of Physical Anthropology, 85, 1991, 7–13.

Hershkovitz et al. 2002: I. Hershkovitz, G. Greenwald, B. Latimer, L. Jellema, S. Wish-Baratz, V. Eshed, O. Dutour, B. Rothschild. Serpens Endocrania Symmetrica (SES): A New Term and a Possible Clue Identifying Intrathoracic Diseases in Skeletal Populations. – American Journal of Physical Anthropology, 118, 2002, 201–216.

Holland, O'Brien 1997: T. Holland, M. O'Brien. Parasites, Porotic Hyperostosis, and the Implications of Changing Perspectives. – American Antiquity, 62, 1997, 2, 183–193.

Kavgazova, Stoev, Boev 1985: L. Kavgazova, R. Stoev, P. Boev. Anthropological Study of Medieval Necropolis of Perperakion Fortress near Gorna Krepost, Kurdjali District. – В: Доклады Болгарской академии Наук, 38, 1985, 6, 779–781.

Kühl 1985: R. Kühl. Skelettreste aus prähistorische Brandbestattungen und ihre Aussage-möglichkeiten, mit Hinweisen auf spezielle Fragestellungen in Schleswig-Holstein. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien (MAGW), Band 115, 1985, 113–137.

Lovejoy et al. 1985: C. Lovejoy, R. Meindl, T. Pryzbeck, R. Mensforth. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A new Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. – American Journal of Physical Anthropology, 1985, 68, 15–28.

Lukacs 1989: J. Lukacs. Dental Paleopathology: Methodology Standardized. – In: Reconstruction of Life from Skeleton. Hoboken, 1989, 261–279.

Marcsik 1973: A. Marcsik. „Symmetric Osteoporosis“ in a Palaeoanthropological Material. – Acta Biologica Szeged, 20, 1973, 191–197.

Maresh 1970: M. Maresh. Measurements from roentgenograms. – In: Human Growth and Development. Ed. R. McCammon. Springfield IL, 1970, 157–200.

- Martin, Saller 1959:** R. Martin, K. Saller. Lehrbuch der Anthropologie. Band 2. Stuttgart, 1959.
- Ortner 2003:** D. Ortner. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. San Diego, 2003.
- Popovici 1973:** I. Popovici. Observations sur les variations diachroniques chez quelques séries successives de squelettes médiévaux. – *Annuaire roumain d'anthropologie*, 1973, 10, 21–33.
- Popovici-Bărdărașu, Udrescu 1987:** I. Popovici-Bărdărașu, M. Udrescu. Données anthropo-démographiques sur quelques populations médiévales (IIe millénaire) de la Roumanie. – *Sborník Národního muzea v Praze*, 27, 1987, 147–149.
- Russel 1948:** J. Russel. British Medieval Population. – American Philosophical Society. Philadelphia, 1948.
- Russel 1958:** J. Russel. Late Ancient and Medieval Population. – American Philosophical Society, Transactions, 48/3, 1958.
- Schwartz 1995:** J. Schwartz. Skeleton Keys (An Introduction to Human Skeletal Morphology, Development and Analysis). New York, 1995.
- Stoev 2012:** R. Stoev. Body Height in Recruits in Bulgaria (1897–1920). – *Acta Morphologica et anthropologica*, 18, 2012, 95–101.
- Stuart-Macadam 1989:** P. Stuart-Macadam. Nutritional Deficiency Diseases: A Survey of Scurvy, Rickets and Iron Deficiency Anemia. – In: *Reconstruction of Life From the Skeleton*. Hoboken, 1989, 201–222.
- Ubelaker 1989:** D. Ubelaker. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Washington DC, 1989.
- Walker et al. 2009:** P. Walker, R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdum, V. Andrushko. The Causes of Porotic Hyperostosis and Cribra Orbitalia: A Reappraisal of Iron-Deficiency-Anemia Hypothesis. – *American Journal of Physical Anthropology*, 139, 2009, 109–129.
- Walrath et al. 2004:** D. Walrath, P. Turner, J. Bruzek. Reliability Test of the Visual Assessment of Cranial Traits for Sex Determination. – *American Journal of Physical Anthropology*, 125, 2004, 132–137.

DEMOGRAPHIC FEATURES, PHYSICAL DEVELOPMENT
AND PATHOLOGICAL DEVIATIONS IN THE POPULATION
PRESENTED IN THE MEDIEVAL NECROPOLIS IN THE NORTHERN
SUBURB OF THE METROPOLIS TARNOVGRAD

Victoria Rousseva Lyuba Manoilova

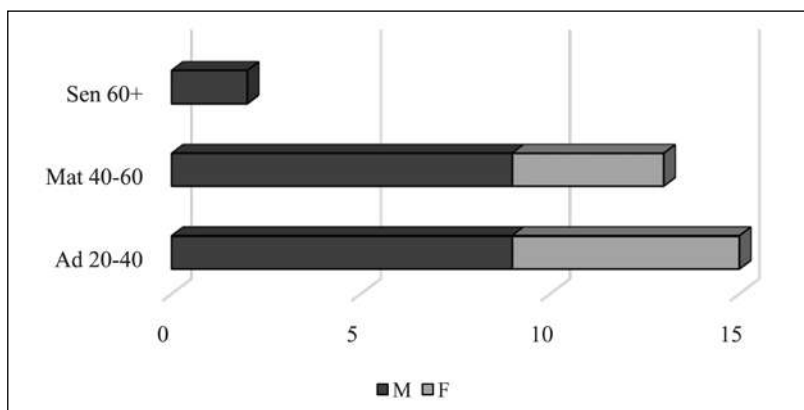
(Abstract)

The bone remains from 36 graves from the 13th–14th centuries and 3 graves from the 17th–18th centuries, localised in a medieval necropolis in the northern suburb of the metropolis Tarnovgrad, situated in the present-day Assenov' quarter in VelikoTarnovo, have been subjected to anthropological research.

Classical macroscopic methods for anthropological identification were used in the study. A total of 39 individuals were identified by sex and age (Table 4). In this series, as in most necropolises from the urban centers of the Second Bulgarian Kingdom, the male sex clearly predominates with 22 individuals (66.67% of the buried adults). Women are represented by 11 individuals (33.33% of adults). Children are also poorly represented (11.90% of the age-determined individuals). However, the distribution of the buried individuals in this age group shows a high relative share of individuals younger than 2 years of age at death (57.14% of the children), which can be considered typical for the infant mortality in the population of the period. In general, the individuals in the Adults and Mature groups are relatively equally represented, *Adultus* (20–40 years at death) and *Maturus* (40–60 years at death), respectively by 15 individuals each, or 35.71% of the age-determined individuals. A similar equal representation of the two age groups is observed in both sexes, as men are represented by nine individuals (23.08% of the age-determined individuals in the necropolis), and women – by six and five for the Adults and Mature individuals age groups (or 15.38% and 12.82% of the age- and sex-determined individuals, respectively).

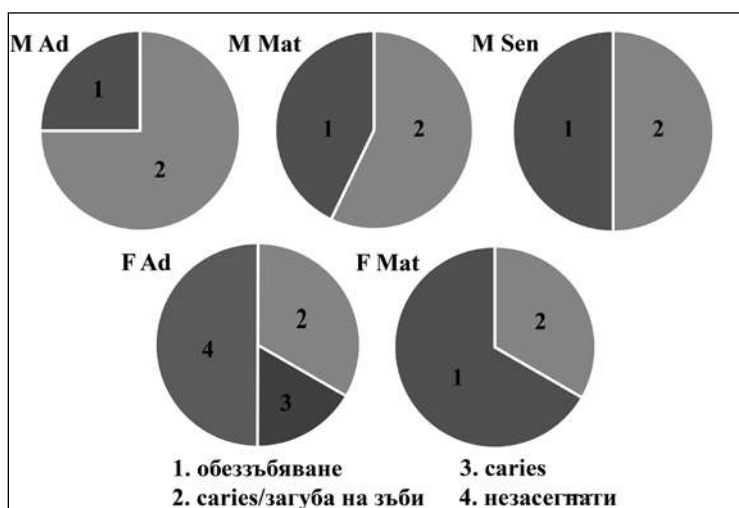
Paleodemographic analysis confirms the trend of increasing life expectancy from the period of the Second Bulgarian Kingdom, both for men and women.

The osteometric examination made it possible to estimate the stature according to the Trotter-Gleser methods for a population with Caucasian racial characteristics and Pearson-Lee for men and women, respectively. According to the first formula, the stature of men is estimated to be 174.43 cm at the average of, and of women – 154.15 cm. The results obtained from the second formula show lower values (Table 6). The dentition is most often affected by pathological deviations, and generally the permanent dentitions are highly damaged by caries. Traces of severe infectious diseases have been noticed, which can be identified as tuberculosis and lepromatosis (leprosy). In seven individuals, severe malformation were found, leading to long-term disability, requiring someone else's assistance in the individual's daily life for a relatively long period of time.

Обр. 1. Разпределение на установения брой мъже и жени в групите на: израсналите, 20–40 г. (с включен юноша от мъжки пол, 16–18 г.); зрите, 40–60 г. и старите, над 60 г.

Fig. 1. Distribution of determined men and women in the following groups: Adults, 20–40 yrs. (including a mail youngster, 16–18 yrs.); Mature individuals, 40–60 yrs. and Old individuals, 60+ years of age.

Обр. 2. Разпределение на засегнатите от зъбен кариес и усложненията му.
М – мъже: Ad. – израснали, 20–40 г., 4 индивида; Mat. – зряла възраст, 40–60 г., 7 индивида; Sen. – старческа възраст, над 60 г., 2 индивида. **Ф – жени:** Ad. – израснали, 20–40 г., 6 индивида; Mat. – зрели, 40–60 г., 4 индивида.

Fig. 2. Distribution of individuals with dentitions damaged by caries and further complications.
M – men: Ad. – adult, 20–40 yrs., 4 individuals; Mat. – mature, 40–60 yrs., 7 individuals; Sen. – senile, 60+ yrs., 2 individuals. **F – women:** Ad. – adult, 20–40 yrs., 6 individuals; Mat. – mature, 40–60 yrs., 4 individuals.

ТЪКАНИ ОТ СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В МЕСТНОСТТА „ФРЕНК ХИСАР“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (ГРОБ № 126)

Иван Чокоев

И през 2019 г. се провеждат разкопки в местността „Френк хисар“, намираща се под хълма Царевец във Велико Търново. Наред с проучването на голяма ранновизантийска базилика, продължава разкриването на средновековен некропол, функционираше през XIII–XVII в. (Вачев, Петракиев 2020, под печат). От 2014 г. насам в няколко гроба археолозите попадат и на текстилни материали, част от които вече са публикувани (Чокоев 2016, 441–445; Чокоев 2018, 223–229).

В гроб № 126, открит на 19.09.2019 г., са намерени две монети, върху които проучвателите забелязват следи, евентуално от тъкан, както и текстилни фрагменти намерени в областта на женски череп. Материалите, заедно с черепа, ми бяха предадени за изследване¹.

Текстил върху монета

Изследването под микроскоп показва, че върху едната монета има миниатюрни следи от дърво и въглен. Металните йони са способствали за съхраняването върху другата монета на какавиди от насекоми и следи от текстил (Ил. 1)². Съхранената тъкан е в напреднал стадий на разрушаване. Това е фрагмент с размери около 4 x 4 мм. Тъканта е ленена в сплитка лито, с бял цвят. Нишките от двете системи на тъканта – основа и вътък, имат Z сук и дебелина 0,35–0,40 мм, в разстляно състояние. Гъстотата на тъкане също е еднаква – около 14 x 14 н./см.

Монетите са намерени в областта на таза. Тази локализация и разположението на текстилния фрагмент върху долната страна на монетата показва, че ленената тъкан вероятно произхожда от дрехата на погребения, но остава някаква възможност тъканта да е следа от торбичка.

Текстил от черепа

От текстила, разкрит покрай черепа, са намерени шест по-големи фрагмента с размери до 20 x 30 мм и още няколко по-дребни (**Ил. 2, Ил. 3, Ил. 4, Ил. 5, Ил. 6**). Първите изследвания показаха, че това е сърмена тъкан, в сплитка лито. Тя е от онази група средновековни тъкани, при които по-тесни или по-широки златни полета се редуват с тесни цветни копринени ивички (**Ил. 7, Ил. 8, Ил. 9**) (Ангелов 1962, 25; Чокоев 1993, 148–150; Чокоев 1998, 286–288; Чокоев 2011а, 480–486; Чокоев 2011б, 46–53; Чокоев 2014, 224–225; Чокоев 2017, 151–173; Чокоев, под печат).

Основните нишки на тъканта са със силен Z сук и дебелина 0,08–0,12 мм (**Ил. 9** – хоризонталните нишки). Нейната гъстота на тъкане е 40–41 н./см. Сърменият вътък, с дебелина 0,32 – 0,36 мм, е получен чрез обвиване на позлатена сребърна лентичка около копринена сърцевина в посока S (**Ил. 10**). Широчината на металната лентичка е неравномерна – около 0,40 мм, от 0,20 до 0,56 мм. Копринената сърцевина е със светлорозов цвят, S сук и дебелина около 0,22 мм. Гъстотата на тъкане със сърмения вътък е 22 н./см.

За изтъкването на цветните копринени ивици са използвани три вътъка (**Ил. 7, Ил. 8**). Два от тях са без сук, като единият е червен на цвят, а другият – пурпурен/виолетов. Дебелината им е 0,12 мм, но се разстилат до 0,16 мм. Гъстотата на тъкане с тези вътъци е около 80 н./см. Третият вътък не се различава от нишките, използвани за основа. Той е със Z сук и със същия светлорозов цвят, който трябва да е естественият цвят на коприната³.

Текстият е в тежко състояние. Почвените условия на мястото, където се провеждат разкопките, благоприятстват пълното корозирание на сребърната лентичка, както и високата степен на разрушаване на коприната (Инкова 1985, 17–48). Така тъканите, подобни на изследваната, обикновено се разкъсват в най-слабото си място – копринените ивички, и се откриват много фрагментирани. Често копринените ивици са напълно изтлели, като всичко това в крайна сметка затруднява анализирането на тъканта, както и нейното реконструиране.

Изследването на фрагментите от тъканта, открита в гроб № 126 от френкхисарския некропол, разкри известни технически закономерности при нейното тъкане, а също и от украсата ѝ (**Ил. 11, Ил. 12, Ил. 13**). Сърмените ивици са изградени от 11, 6 или 2 натъкавания на позлатената нишка. Съответно широчините на ивиците са около 4,2; 2,2 и 0,75 мм. Копринените ивички са с две широчини – около 0,4 мм и съответно около 2,2 мм. По-тесните са червени и виолетови, а по-широките – виолетови и светлорозови. Така че червените ивички са само тесни, а светлорозовите – само широки, докато виолетовите са тесни и широки. Червените са изградени от 3 или 4 натъкавания, а виолетовите – от 3 или 5. Изтъкването на широките копринени ивички следва някои особености. Тъй като светлорозовият вътък не е набиван, той е сравнително

рядко разположен. Наблюдават се около 6 натъкавания. Виолетовият вътък, напротив, е силно набит, а освен това той е сдвоен; от него се наблюдават поне 15 натъкавания (**Ил. 12**)⁴.

На двете схеми на **Ил. 12** са представени сплитките на два фрагмента от изследваната тъкан (Тилева, Ганева 1973, 4–10). Хоризонталните редове представят вътъка, вертикалните – основата. Черното квадратче означава основна преплитаща точка, а цветните – вътъчна преплитаща точка, съответно с жълто – на сърмения вътък, с червено – на копринения червен вътък, с виолетово – на копринения виолетов вътък, със сиво – на светлослатистия силно усукан копринен вътък.

Схема вляво, отдолу нагоре:

- 1–6 ред – светлослатист, силно усукан копринен вътък;
- 7–9 ред – виолетов копринен вътък;
- 10–11 ред – сърмен вътък;
- 12–13 ред – червен копринен вътък;
- 14–15 ред – сърмен вътък;
- 16–19 ред – червен копринен вътък;
- 20–30 ред – сърмен вътък;
- 31–34 ред – червен копринен вътък;
- 35–36 ред – сърмен вътък;
- 37–38 ред – червен копринен вътък;
- 39–40 ред – сърмен вътък;
- 41–43 ред – виолетов копринен вътък;
- 44–49 ред – светлослатист, силно усукан копринен вътък.

Схема вдясно, отдолу нагоре:

- 1–6 ред – виолетов копринен вътък (представени са само 6 натъкавания на виолетовия вътък, но всъщност те са 15, и то със сдвоена нишка);
- 7–12 ред – светлослатист, силно усукан копринен вътък;
- 13–15 ред – виолетов копринен вътък;
- 16–21 ред – сърмен вътък;
- 22–24 ред – виолетов копринен вътък;
- 25–30 ред – светлослатист, силно усукан копринен вътък;
- 31–33 ред – виолетов копринен вътък;
- 34–39 ред – сърмен вътък.

Чрез съпоставяне на отделните фрагменти, представени на **Ил. 11**, бяха потърсени възможни графични реконструкции на украсата. Така бяха издирени комбинации, в които шарката на отделните фрагменти частично се застъпва. По този начин се получиха две евентуални графични възстановки на по-големи части от сърмената тъкан (**Ил. 13**).

Текстилт е надиплен по дължина, т.е. напречно на вътъчната система нишки. Широчината на диплите е около 5 мм, а широчината на така надипления

текстил е около 25 мм. Неговата ширина преди надиплянето трябва да е била около 80–100 мм. Освен това текстилът е и леко увит и разтеглен по дължина, което най-добре е показано на **Ил. 8**. Така се е получила донякъде обемна – цилиндрична форма на сърмената украса. При това увиване са се застъпили и припокрили различните ивици, което от своя страна е съхранило копринените. В случаите с подобни тъкани, ако не се наблюдава такова увиване, следите от копринени ивици или са малко, или въобще липсват. В някои средновековни гробове бяха открити върху и около черепите островно разположени надиплени сърмени ивици. Беше предположено, че между тях са били натъкани копринени ивици (Чокоев 1998, 286–288; Чокоев, под печат). Видно е, че тъканта от гроб № 126 от френкхисарския некропол е от голямо значение за изясняване вида на тъканите, в които се редуват сърмени и цветни копринени ивици.

Фотодокументацията, направена на терена, показва следите от изследваната сърмена тъкан по черепа (**Ил. 2, Ил. 3**). Те се забелязват върху челната кост и горната част на лявата ябълчна кост. Тук се виждат и съхранени останки от сърмената тъкан, които продължават и в пръстта – на около 20–30 мм пред лявата слепоочна кост. Отново се наблюдават следи в основата на ябълчната дъга на лявата слепоочна кост, част от която липсва (**Ил. 4**). Петната по черепа, оставени от сърмената тъкан, са сивовиолетови до черни в резултат на корозиралото сребро от металната лентичка, вложена в сърмените нишки. Лентовидната следа е с ширина 20–25 мм, като над десния очничен ръб широчината ѝ достига 30 мм, явно поради провисването на сърмената лента надолу. Общата дължина на следите и останките от сърмената тъкан върху челната кост и лявата ябълчна и слепоочна кост е около 200 мм. От дясната страна на черепа има следи само в горната част на ябълчната кост, докато върху слепоочната кост няма следи, но и ябълчната дъга липсва. Може да се заключи, че вероятно изследваната сърмена тъкан е украсявала предната част на изделието, поставяно на главата, поне от ухо до ухо.

В средата на челната кост тъмната следа от сърмената тъкан прекъсва за около 10–15 мм (**Ил. 2**). Възможно е нейната централна част да не е била увита и освен това за среда да е избрано място от тъканта, в която са се развивали най-вече копринени ивици. От друга страна съществува вероятност сърмената тъкан да е била повдигната в средата на челото. Така тя не е контактувала с черепа и не е оставила следи по него. Както бе отбелязано, фрагменти от тъканта се откриват на известно разстояние отляво на черепа и съответно върху него няма следи.

Разположението на изследвания метализиран текстил върху и край черепа е сходно с това на подобна сърмена тъкан, намерена в гроб № 28', от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ (Чокоев 1998, 286–288). В последния случай се бяха запазили като „островчета“ само надиплените метализирани ивици. Разликата е в това, че сърмени фрагменти се наблюдаваха и около задната част на

черепа от гроб №28'. Почти идентични по вид и разположение на последните се оказаха следите от сърмена тъкан върху и около женски череп от гроб, разкрит в средновековен некропол край гр. Мартен, Русенско (Чокоев, под печат). Според проучвателите на френкхисарския некропол текстилни останки не са открити в пръстта около задната част на черепа от гроб №126. В този случай е възможно в задната част на украсата за глава като продължение на сърмения текстил да е използвана неметализирана тъкан. Важно е, че данните за сходни тъкани и ситуации, в които са откривани при проучването на средновековни гробове, се допълват. Оттук се изяснява видът на използвания луксозен текстил и как той е влаган в украсите за глава през XIII–XIV в.

Във връзка с лекото увиване и разтегляне по дължина на изследвания сърмен текстил от френкхисарския гроб №126 се налага да обърнем внимание на още нещо. Светлите (светлозлатисти) копринени широки ивици създават впечатление, че около сърмената тъкан на определени интервали е увит воал или обратното – около воал са увити сърмени ленти (**Ил. 7, Ил. 8**). Тук ще припомним, че сплитката на този текстил е лито, а вътъкът, вложен за изтъкването на светлозлатистите ивици е коприна със силен Z сук, всъщност идентичен на основните нишки, вложени в тъканта. Т.е. и двете системи нишки на тъканта – основа и вътък, са с еднакви параметри – дебелина и сук – силен Z, както и светлозлатист цвят на коприната. От малък, по-запазен участък на светлозлатистата ивица се установява, че гъстотата на натъкаване на вътъка е близка до гъстотата на основата, която е 40–41 н./см. Добре се забелязва сравнително рядкото натъкаване на вътъка, а последното обстоятелство контрастира със силно набитите червен и виолетов вътък, чиито гъстоти на тъкане са около 80 н./см.

Тук ще прекъснем разглеждането на сърмената тъкан и по-точно на нейните светлозлатисти ивици и ще се обърнем към копринените тъкани в сплитка лито, открити в септични ями край р. Темза в Лондон, където, макар и частично, са се съхранили много текстилни фрагменти. Коприните, изтъкани в сплитка лито, най-общо се разделят на такива, в които са вложени основа и вътък без сук; коприни, чиято основа е със сук, а вътъкът – без, както и коприни, в които и основата, и вътъкът са със силен Z сук. Намерени са доказателства, че последните – основа и вътък със силен Z сук, са използвани за воали (Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004, 93–94). Гъстотите на тъкане на тези коприни/воали – 48–62 н./см за основата и 42–52 н./см за вътъка, са близки до гъстотите на тъкане, установени за светлозлатистите ивици от френкхисарския сърмен текстил. Освен това в последния тези светли ивици често се появяват. Те са почти толкова, колкото и сърмените ивици.

Посочените технически особености на въпросните светли копринени ивици от сърмения текстил като че ли обясняват горепосочения ефект – крайното изделие да изглежда като увити заедно с воал сърмени лентички. По подобен

начин може да се погледне и на по-широките виолетови ивици – като ленти, увити заедно със сърмени ленти. Установено бе, че при тъкането виолетовите вътъци са набивани. Т.е. виолетовите ивици би трябвало да се възприемат като лентички. Идеята за увиване се отнася и за по-тесните виолетови и червени ивички, които наподобяват много тънки шнурчета (техните вътъци също са силно набити).

В този контекст е интересно да отбележим една модна тенденция, характерна за Италия през XIV в., която се открива в художествените изображения. В тях са показани жени, носещи коси, увити около главите им, с вплетени в тях цветни и сърмени шнурчета и лентички (**Ил. 14**) (Italian breviary 2007). Върху главите на младите жени се наблюдават и различни цветни и сърмени ленти, някои увити и изглеждащи като многосъставни (**Ил. 15**) (Poeschke 2005, pl. 179–180, 227, 257–258).

Погледната в тази светлина, изследваната търновска сърмена лента, която е с редуващи се златни и цветни ивици, надиплена, леко увита и изтеглена, би трябвало да е оставяла впечатление, подобно на украсите върху главите на изобразените италиански жени. Т.е. украсата от френкхисарския гроб № 126, като че ли е наподобявала заедно увити воал с пясъчен светлослатист цвят и златна лентичка, към които са добавени освен пурпурна лентичка и червени, и пурпурни тънки шнурчета.

Освен разглеждания сърмен текстил в гроба не бяха открити следи от други тъкани. Може да се постави въпросът дали въпросната лента е била поставена самостоятелно върху главата, подобно на италианските примери, или е участвала в по-сложна украса (комбинация). Коментирания лентовидна украса за Италия (от XIV в.) е била характерна за по-младите жени. Погребаната в гроб № 126 е била около 35–40-годишна⁵. Сходно разположените около черепа останки от подобни тъкани, открити в други средновековни некрополи от българските земи, произлизат от по-сложна украса за глава (Чокоев 1998, 286–288; Чокоев 2014, 224–225). Твърде показателна е например тази от некропола при град Мартен, вероятно шапка (Чокоев, под печат). Освен подобна раирана сърмена тъкан, тя е имала изключително богата плътна сърмена везба. Цялата шапка е изглеждала златна (Чокоев, под печат). Посочените обстоятелства налагат извода, че търновският текстил е произлизал по-скоро от сложна украса. Разбира се, това засега е само предположение.

Монетата със следи от текстил, открита в гроб № 126, е от времето на цар Константин Асен (1257–1277 г.). Тя е от тип III, сечен между 1264 и 1270 г. (Дочев 1992, 69–71; Дочев 2009, 73), но тези монети са използвани и през XIV в. Другата монета е на император Андроник II Палеолог (1282–1328 г.), отсечена в Константинопол в периода 1282–1294 г. Видът ѝ показва, че е използвана и след това време⁶. Това е и долната хронологическа граница за извършване на погребението. За отбелязване е обаче, че около скелета са намерени вторично

поставени кости. Оттук произлиза възможността монетите да са останали от по-ранен гроб.

По-горе приведените италиански примери за украса на главата с ленти и шнуrowe, както бе посочено, се отнасят към XIV в.

Дръстърските гробове, в които са открити тъкани, подобни на този от местността „Френк хисар“, са отнесени от проучвателите към XIV в. (Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996, 37). Фрагменти от сходни тъкани са намерени в няколко гроба от янтренските некрополи (Чокоев 1993, 147–167). Техният проучвател – Иван Бъчваров, ги датира в трето – седмо десетилетие на XIV в. (Бъчваров 1993, 90–92). Въпросните тъкани от Дръстър и с. Янтра са били локализирани върху и около черепа на погребаните и обикновено са участвали в сложна украса за глава. Явно изследваната тъкан от френкхисарския гроб № 126 влиза в посочения XIV в.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ За предоставянето на текстилните материали за изследване, фотографиите от терена, данните за монетите, както и за възможността да публикувам получените резултати, благодаря на проучвателите – проф. д-р Хитко Вачев и Илиян Петракиев от Регионален исторически музей – Велико Търново.
- ² Илюстрациите, без посочен произход, са дело на автора.
- ³ Все пак при престояването през вековете при специфичните за местността „Френк хисар“ почвени условия коприната е била подложена на деструктивни процеси, които трябва да са засегнали и нейния цвят (Инкова, Драганова 1978, 26–34; Инкова 1985, 17–48).
- ⁴ На втората схема на **Ил. 12** – вдясно условно са предадени само 6 натъкавания на виолетовия вътък, но всъщност те са 15, и то със сдвоена нишка.
- ⁵ За тази възраст подсказва степента на изтриване на зъбите (Мамонова, Романова, Харитонов 1989, 60–65).
- ⁶ За изчерпателната информация относно монетите благодаря на проф. д-р К. Дочев.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжен музей Търново, 1, 1962, 23–34.

Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1996: С. Ангелова, Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова. Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – Минало, 1996, 3, 28–40.

Бъчваров 1993: И. Бъчваров. Янтренски некрополи. (Два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993.

Вачев, Петракиев 2020, под печат: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологическо проучване на манастира „Успение на Св. Богородица“ в квартал „Френк хисар“ на средновековния Търновград. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. София, 2020, под печат.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново (XII–XIV в.). В. Търново, 1992.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV век. В. Търново, 2009.

Инкова 1985: В. Инкова. Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им. – В: Въпроси на консервацията и реставрацията. Т. 2. София, 1985, 17–48.

Инкова, Драганова 1978: В. Инкова, К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – Музеи и паметници на културата, 1978, 4, 26–34.

Мамонова, Романова, Харитонов 1989: Н. Мамонова, Г. Романова, В. Харитонов. Первичная обработка и определение антропологического материала в полевых условиях. – В: Методика полевых археологических исследований. Санкт Петербург, 1989, 50–83.

Тилева, Ганева 1973: Ц. Тилева, Л. Ганева. Строеж и анализ на тъканите. София, 1973.

Чокоев 1993: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. Приложение в: И. Бъчваров. Янтренски некрополи. (Два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 147–167.

Чокоев 1998: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилни материали от некрополя на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – Известия на Исторически музей – Велико Търново, 1998, XIII, 282–296.

Чокоев 2011a: Текстилни фрагменти от Трапезица във Велико Търново. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие, Т. IV. Доклади от Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев. И. Лазаров, Н. Христова, М. Младенов (Ред.). В. Търново, 2011, 480–486.

Чокоев 2011b: И. Чокоев. Текстилни материали от разкопките на църквата „Св. Димитър“ във В. Търново, проведени в началото на XX век. – В: Дни на науката '2010. Съюз на учените в България, клон В. Търново. В. Търново, 2011, 46–53.

Чокоев 2014: И. Чокоев. Текстил от археологически обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, с. Росица, Павликенско. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXIX, 2013–2014, 223–249, 477–484.

Чокоев 2016: И. Чокоев. За наличието на кадифе в Търново през XIV в. (текстил от разкопки на средновековна църква в местността „Френк хисар“). – В: Великите Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2016, 441–445.

Чокоев 2017: И. Чокоев. Тъкани от некрополя под хълма Трапезица във Велико Търново (разкопки 1960 г.). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 151–173, 422–430.

Чокоев 2018: И. Чокоев. Текстил от гробове в местността „Френк хисар“ във Велико Търново, разкрити през 2016 г. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII, 2018, 223–229, 487–492.

Чокоев, под печат: И. Чокоев. Сърмена украса за глава от средновековен некропол (гроб № 267) край гр. Мартен, Русенско. – В: Пътуване към България. Т. 6, (под печат).

Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004: E. Crowfoot, F. Pritchard, K. Staniland. Textiles and Clothing, c. 1150–1450 (Medieval Finds from Excavations in London, 4). London, 2004.

Poeschke 2005: J. Poeschke. Italian Frescoes. The Age of Giotto 1280–1400. New York – London, 2005.

Bibliothèque Nationale, Paris: Bibliothèque Nationale, Paris, ms lat. 757 f. 380v. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Italian_breviary_c._1380_women.jpg (изтеглена информация на 30.03.2020 г.).

Italian breviary 2007: Italian breviary c. 1380 (2007, август 5). https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Italian_breviary_c._1380_women.jpg (изтеглена информация на 30.03.2020 г.)

TEXTILES FROM MEDIEVAL CEMETERY
AT FRENK HISAR, VELIKO TARNOVO (GRAVE № 126)

Ivan Chokoev

(Abstract)

The article presents the results from the investigations of textile remains discovered in grave of a woman from the cemetery of medieval Church. The grave was excavated in the archaeological campaign in 2019.

Fragment of linen cloth in tabby was found on copper coin. The metal threads textile (gilded silver strip wound around silk core) remains were found on and around the skull. This is a striped fabric woven in tabby with alternating narrow metal thread stripes and colored silk stripes – violet, red and light-golden. The textile was pleated. Similar textiles were spread in Bulgarian lands in the 14th century. They were part of headdress.

„БАНЯТА ПРИ МОСТА“ – ФИРУЗ БЕЙ ХАМАМ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Жулиета Гюлева

Известно е, че в Търново през периода на османското владичество е имало три хамама¹, разположени в турската част на града на левия бряг на р. Янтра, на днешната ул. „Крайбрежна“, недалеч една от друга. Местоположението им е добре известно и засвидетелствано от немалък брой снимки, които се съхраняват във фондовете на РИМ – В. Търново². Те са отбелязани в *Салнаме на Дунавския вилает от 1869 г.* (Kiel 2012, 121). Две от тях все още съществуват полуразрушени – банята до моста, известна още като Мостовата баня, и Средната баня, западно от нея. Съвременната баня, построена на мястото на Баш хамам, е продадена през 90-те години на XX в. на частна фирма и се използва за други цели.

Мостовата баня се идентифицира с построения от Фируз бей хамам – един от заслужилите военачалници по времето на султан Мурад II (1420–1444 г.; 1446–1451 г.), заемал високи държавни постове, сред които санджакбей³ на Никопол (**Обр. 1**). Хамамът е част от издигнатия по негово поръчение през първата половина на XV в. голям архитектурен комплекс, включващ сгради с различни обществени функции – джамията на хълма Царевец, имарет⁴, мед-ресе⁵, мектеб⁶, кервансарай⁷, месджид⁸ на пазара и мост, посредством който Търново се разраства в южна посока (Кил 2002, 138; ТИБИ 1972, 430–437). Значението, което имат този тип комплекси върху градското развитие е добре известно – те задават нови пространствени параметри и стимулират значително тяхното нарастване (Caner 2007, 31–32; Kubat 2010, 33).

През 1530 г. в града е посочен само един хамам, който е вакъф и несъмнено това е издигнатият от Фируз бей (370 numaralı 2002, 48). Споменат е и в *Подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от средата на XVI в.*, в който вакъфският му статут е потвърден (ТИБИ 1972, 430–437; Калицин, Мутафова 2012, 262–271). Писмените сведения правят банята на Фируз бей единствената точно датирана от трите, както и най-рано споменатата сред тях в писмени извори. В бележките си за баните в Търново бившият директор на музея Тодор Николов дава сведения, че именно Фируз бей хамам е наричан банята до моста (НСпф „Тодор Николов“, Инв. № 118, л. 1). Дълго време това бяха единствените сведения за нея.

За Средната баня данните са най-оскъдни. Не е ясно кога и от кого е построена, не е известна и от официални османски извори, но се споменава в някои късни описания на града (Пътеводител 1907, 35). От тях, наличните снимки и фактът, че все още съществува и може да се направи, макар и частичен, оглед, става ясно, че банята е двойна, т. е. чифте хамам. Т. Николов я включва в своите кратки бележки върху търновските бани (НСпф „Тодор Николов“, Инв. № 16, л. 1; НСпф „Тодор Николов“, Инв. № 118, л. 1).

Баш хамам е най-известна сред трите бани поради факта, че се е ползвала по предназначение от търновското население и след нейното преустройство до към 70-те години на XX в. Самото име на банята – Баш хамам или Главна баня, ѝ определя централно място в града, придобито обаче в по-късен период. В „Пътеводител на гр. В. Търново и околността му“ от 1907 г. е отбелязано, че тя е частна баня, за разлика от другите две, които били обществени (Пътеводител 1907, 35). Тъй като банята обаче е ползвана от търновското население, то тя има функции на обществена, а под частна явно се има предвид, че определено лице я е взело под наем и ползва приходите от нея. Това личи и от факта, че банята е била държана от частни лица, включително и от Ботевия сподвижник Йордан Йорданов – Инджето след Освобождението (Борба 2015, 3). Т. Николов прави нейно кратко описание (НСпф „Тодор Николов“, Инв. № 16, л. 1; НСпф „Тодор Николов“, Инв. № 118, л. 1).

Баш хамам е единствената от търновските бани, на която Леон Филипов изработва гипсови макети – на фасадата на съблекалнята и разрез на горещото помещение, съджаклъка (НСпф „Леон Филипов“, Инв. № 19; НСпф „Леон Филипов“, Инв. № 49) (**Обр. 2**). Дълго време се смяташе, че тя е единствената архитектурно заснета баня в града. Навлиза в научно обръщение след като арх. Тодор Златев публикува нейния план и разрез през 1955 г., под които пише: „Търново. Старата общинска баня („Баш хамам“)“ (Златев 1955, 72, 68.) (**Обр. 3**). Според него тя датира от средата на XIX в., въпреки че богатата и разнообразна украса на преходните елементи, видна от разреза, будеше сериозно съмнение и насочваше по-скоро към XV в. По обясними причини арх. Маргарита Харбова също публикува плана на банята под името Баш хамам, но добавя предполагаема масивна съблекалня, покрита с купол (Харбова 1991, 133, фиг. 576).

При работата ми във фондовете на РИМ – В. Търново попаднах на план на турска баня, направен от Л. Филипов, под който авторът е написал „Банята при моста в Търново“, което предполагаше, че става дума за Фирузбеевата баня (НСпф „Леон Филипов“, Инв. № 515), (**Обр. 4**). Планът обаче имаше очевидна прилика с този, публикуван от Т. Златев под името Баш хамам, което наложи изследване на възникналата ситуация. Въпреки че планът на арх. Златев е малко по-подробен откъм детайли, разположението на отделните помещения беше напълно идентично, което показва, че в случая се касае за един и същ

хамам (**Обр. 5**). Съвсем естествено се пороци въпроса *на коя баня принадлежи този план – на Баш хамам или на Фируз бей хамам – и кой от двамата автори е допуснал грешка?*

Почти изключена е възможността две бани, разположени близо една до друга, да имат едно и също планово решение. Наред с това изглеждаше логично, че Л. Филипов, като търновец, трудно би допуснал грешка в наименованието на заснетата от него сграда. Този въпрос остана отворен до момента, в който започна строеж на паркинг в района на Мостовата баня. Телената мрежа, с която беше опасан хамаът, както и буйната растителност около и върху него бяха премахнати. Всичко това позволи непосредствен оглед на място, който преди това бе невъзможен. Така успях да установя, че разположението на отделните помещения и на входовете към тях, отразени и в двата плана, съвпадат абсолютно точно. Веднага стана ясно, че преходните елементи от квадратното тяло към полукръглия купол в централната част на съджаклъка и в два от халветите⁹, до които имаше видимост, са едни и същи с тези от плана на Т. Златев. В плана на Л. Филипов те не са предадени (**Обр. 5**). В централната част преходът е от пандантиви, украсени с мукарнас¹⁰, а в халветите – плоски триъгълни полета и пояс от турски триъгълници (**Обр. 6**). Единствено до северозападния халвет нямаше достъп. На плана преходът е предаден посредством тропи (**Обр. 3**). Това показва, че всички части на съджаклъка имат различен преход, а тяхното разнообразие, употребата на плоски триъгълни полета и други, подсказват строеж на банята в рамките на ранноосманския период (XIV–XV в.).

Тези наблюдения показаха, че Баш хамам от книгата на Т. Златев и „банята при моста“ от плана на Л. Филипов са една и съща баня, а именно Фируз бей хамам. Това от друга страна свидетелства не само, че Т. Златев е допуснал грешка, но и че, на практика, не съществува план на Баш хамам в научаната литература. Все пак, за пълното потвърждаване на това предположение, бяха нужни още сведения. Възможност предостави отново Научно-спомогателен фонд „Леон Филипов“. На първо място това беше макетът на вътрешната част на съджаклъка на Баш хамам. Той представяше съвсем различно решение от това на двата коментирани по-горе плана и определено показваше, че става дума за две различни по тип бани (**Обр. 2.2**). Наред с това има и чертеж на горещото помещение на Баш хамам от Л. Филипов, въз основа на който е направил макета. Върху него имаше надпис „Баш хамам в Търново“ (НСФ „Леон Филипов“, Инв. №865).

Приведените доводи и наблюдения категорично показват, че публикуваният от Т. Златев план не е на Баш хамам, а на Фируз бей хамам. През 2019 г. последният намери място в обобщаваща статия, посветена на един от типове хамами, разпространени по българските земи (Гюлева 2018, 259–289).

Информацията ни за Фируз бей хамам, освен от двата плана, се допълва и от голям брой снимки, пазени във фондовете на РИМ – Велико Търново. На

най-ранните от тях хамамът е в цял обем като ясно се виждат всички негови помещения, включително съблекалнята и навеса за дърва (**Обр. 7.1**)¹¹. На снимките, направени след голямото земетресение от 1913 г., се вижда, че са рухнали съблекалнята, навесът за дърва и покривът на цялата баня (**Обр. 7.2**)¹². Снимки на Фируз бей хамам могат да се намерят и във фотоархива на Махиел Кийл. Тук е редно да се отбележи, че поради някаква грешка или друга причина, от шестте снимки, две не принадлежат на Фируз бей хамам, а на друга баня (<http://www.nit-istanbul.org/kielarchive/index.php>).

Несъмнено двата плана на банята на Фируз бей дават далеч по-конкретна информация, поне що се касае до вътрешното устройство. Планът в книгата на Т. Златев е по-детайлен, въпреки че на него не е представена съблекалнята. Л. Филипов отразява всички помещения и предава вътрешната им уредба – пейки, курни¹³, гъобекташ¹⁴ и др. (**Обр. 5**).

Хамамът е единичен, а помещенията са разположени по една ос. Състоял се е от съблекалня, соуклук¹⁵, съджаклък, резервоар за вода и пещ, както и навес за дърва.

Съблекалнята е квадратна, с четирискатен дървен покрив, покрит с керемиди. Нейният градеж и дебелина на стените се различават от тези на останалите помещения, което позволява да се допусне нейният строеж на по-късен етап (**Обр. 4, Обр. 5**). Липсата на съблекалня не е необичайна, особено що се отнася до бани от по-ранния период, тези които са строени в махалите или в по-малките селища. Детайлно е предадено вътрешното оформление в плана на Л. Филипов – нарове и шкафове покрай стените, разположени в отделени едно от друго помещения посредством тънки прегради. Представеното стълбище показва наличие на втори етаж – дървена галерия (**Обр. 4, Обр. 5.2**).

Соуклукът е квадратен, с размери около 3 x 3,30 м. Планът на Л. Филипов предоставя повече данни за определянето на помещенията, които са разположени вляво и вдясно от него (**Обр. 4, Обр. 5**). В самия соуклук са предадени две пейки, които служат за адаптация на къпещите се при тяхното преминаване от студената съблекалня към горещия съджаклък. Вдясно е разположено правоъгълно помещение с малки размери и една курна. Това го прави помещение за къпане, което се среща сравнително рядко с директна връзка откъм соуклука. Предназначено е за хора, които не издържат на горещината в съджаклъка. Вляво са разположени още две помещения. Първото – правоъгълно с малки размери, е представено като тоалетна. Второто най-вероятно служи за епилация и бръснене.

Съджаклъкът се състои от правоъгълно централно пространство с един айван¹⁶ и три халвета, което го причислява към особено предпочитан за изпълнение тип хамами на Балканите и в Анадола. От българските земи са известни общо 12 примера, а вероятността в бъдеще да се придобият данни за още е голяма (Гюлева 2018, 259–276). Двата халвета са един до друг, а третият е раз-

положен странично (**Обр. 5**). Централната част е с размери около 4,80 x 6 м, а халветите са между 3,40/3,50 x 3,60/3,70 м за тези, които са чифт и 2,90 x 3 м за единичния.

От плана на Л. Филипов става ясно разположението на курните и гъобекташа, докато планът в книгата на Т. Златев дава сведения за преходните елементи и куполите (**Обр. 4, Обр. 5**)¹⁷. В айвана и в чифта халвети е имало по две курни, а в страничния халвет – само една. Гъобекташът е предаден като квадратен по форма със заоблени ъгли. В своите бележки върху баните Т. Николов посочва, че гъобекташът във Фируз бей хамам е с каменен градеж и покрит с каменни плочи. С каменни плочи били покрити и повечето от подовите на помещенията в него (НСпф „Тодор Николов“, Инв. № 118, л. 1).

Особено богато са третираны преходните елементи в халветите и в централната част на съджаклъка. В централната част той е от пандантиви, декорирани с мукарнас, а в халветите – от плоски триъгълни полета, пояс от турски триъгълници и тромпи (**Обр. 6**). Системното включване на пандантиви навлиза в османската архитектура след втората четвърт на XV в., а както се вижда тук те са едва застъпени. Турските триъгълници и всички техни вариации възникват в Централен Анадол през XII в. като са особено предпочитани в ранноосманския период (XIV – XV в.) (Kuran 1968, 31). Тромпите са главният преходен елемент в предосманската архитектура (Petersen 1996, 68).

Централното пространство на съджаклъка и халветите са покрити с куполи, а айванът – със свод. Основата на купола в централната част е пластично оформена посредством бордюри от геометрични мотиви. Такива бордюри имат основите на куполите на централната част на съджаклъка в Дели хамам в Ловеч, в баня „Тракия“ и в мъжката секция на Чифте хамам в Пловдив. Този способ е характерна черта на баните, строени през ранноосманския период (Гюлева 2019, 214).

Банята завършва с правоъгълен резервоар за вода и пеш. Резервоарът е покрит с полуцилиндричен свод, вече разрушен. От снимките се вижда, че тази част на банята също е покрита с керемиди (**Обр. 7.1**). Между него и единия халвет има малко прозорче, което служи за пропускане на парата в халвета, за да става вътре още по-горещо и влажно, и същевременно да контролира количеството на водата в резервоара (Ertuğrul 2009, 251; Reyhan 2004, 156).

Навесът за дърва е онази част от хамамите, която рядко достига до наши дни, поради което почти напълно липсва от плановото им заснемане. Той се е намирал до резервоара за вода и пешта. Бил е с правоъгълен план, има поне една каменна и една дървена стена. Покривът е паянтови (**Обр. 7.1**).

Градежът на банята е каменен, със спойка от хоросан. На места в долните редове се забелязва клетъчен градеж¹⁸. Дебелината на стените е над 1 м, като на места достига до 1,30 м. Във вътрешността стените на банята са били измазани с дебел слой хидрофобна хоросанова мазилка със ситно счукани тухли, част

от която е видима на места в халветите. Куполите и сводовете са градени от тухли с дебел слой хоросан между тях, измазани както отвън, така и отвътре с хоросанова мазилка (**Обр. 6.2**). Всички помещения на Фируз бей хамам са покрити с керемиди.

Осветлението във вътрешността е постигнато посредством прозорци в съблекалнята и „слонски очи“ по куполите и сводовете в останалите помещения. „Слонските очи“ представляват отвори по купола или свода с разнообразна геометрична форма, разполагани в различни комбинации, остъклени отвън. Във Фируз бей хамам те са с кръгла форма.

Направеният тук преглед и анализът на възникналата ситуация позволиха коригирането на допуснатата от страна на арх. Т. Златев грешка, битуваша в научната литература повече от шестдесет години. Планът, който той публикува под името Баш хамам в действителност принадлежи на Фируз бей хамам, отбелязан като „банята при моста“ в плана на Л. Филипов.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Хамам – обществена турска баня.
- ² На една панорамна снимка, направена преди Освобождението, се виждат трите хамама в цял обем, наред с Фируз бей джамия на хълма Царевец, Куршумлу джамия, часовниковата кула и др. (Инв. № 241 В-ТОМ).
- ³ Санджакбей – военен и административен управител на санджак и командир на спахийската конница в него. Санджакът е административно-териториално подразделение на бейлербейството или още еялета – най-голямата административно-териториална единица в Османската империя.
- ⁴ Имарет – в случая се има предвид значението на имарета като благотворително заведение към джамия, в което се оказва помощ на бедни, пътници и др., приют.
- ⁵ Медресе – мюсюлманско духовно училище, строено към джамия, в което се преподава религия, мюсюлманско право и елементарни сведения за други науки.
- ⁶ Мектеб – първоначално мюсюлманско училище.
- ⁷ Кервансарай – сграда с търговско предназначение, голям хан, странноприемница. Използва се за пренощуване на пътници и съхраняване на търговски стоки. Кервансараите са строени по главните търговски пътища на определено разстояние един от друг. Строени са и в градска среда като са наричани предимно ханове.
- ⁸ Месджид – малка мюсюлманска молитвена сграда без минаре, строена в мюсюлманските махали. В него не се служи в петък и по време на байрама.
- ⁹ Халвет – съставна част от горещото помещение, съджаключка. Представлява малка индивидуална къпалня с квадратна или близка до квадрат форма. Вътре в нея има няколко пейки и курни за измиване, разположени по стените. Във височина е покрита с купол или свод.
- ¹⁰ Мукарнас – декоративен способ, представляващ система от издадени, „надвиснали“ една над друга ниши, използвани най-често при преходните елементи на куполите. Срещат се и по арки на врати и ниши. Един от най-характерните белези на ислямската архитектура още от Х в. насетне.

- ¹¹ Снимки, на които се вижда банята в цял обем се намират в Научно-спомогателен фонд „Леон Филипов“ на РИМ – Велико Търново под Инв. № 515 и 527 и в Спомогателен фонд под Инв. № 98, както и Инв. № 241 В-ТОМ.
- ¹² Спомогателен фонд под Инв. № 98 – панорамни снимки от началото на XX в.
- ¹³ Курна – подобно на корито съоръжение от камък или мрамор, често с богата декорация. В ъглите има място за сапун и метален съд. Курните се пълнят с вода от течащата от кранчетата над тях топла и студена вода.
- ¹⁴ Гьобекташ – букв. пъпен камък (превод от турски ез.). Намира се в центъра на горещото помещение. Представлява издигната на около 0,40–0,50 м от пода платформа, най-често от мрамор с правоъгълна или многоъгълна форма и много рядко с кръгла. Това е място за почивка и масаж. Температурата в тази част достига 35,1° С, а влажността е 100%.
- ¹⁵ Соуклук – хладно помещение в хамама (soğukluk, от турски ез. – хлад, студ и soğuk – студен, хладен). Известно още като ълъклък (ılıklik, от турски ез. ılık – хладък, умерен). Преходно помещение, разположено между съблекалнята и горещото помещение. Поради отдалечеността му от пещта, температурата в него е умерена и служи като място за адаптация на къпеция се. Скромно по размери, с квадратен или правоъгълен план, покрито с купол или свод.
- ¹⁶ Айван – използва се в ислямската жилищна и обществена архитектура. Представлява помещение или част от такова, закрито от три страни и открито само от една. Във височина е покрито със свод или купол.
- ¹⁷ Детайлното представяне на преходните елементи, куполи, отвори за осветление по тях показва, че през 1950 г., когато банята е заснета от студенти по архитектура, всички нейни помещения, без съблекалнята, са били запазени във височина (Златев 1955, 68.). Днес куполите на халветите са полуразрушени, но все още стои този над централната част на съджажлъка.
- ¹⁸ Наблюдения на автора.

ЛИТЕРАТУРА

- Борба 2015:** Вестник Борба, Велико Търново, бр. 102 от 2 юни 2015 г., 3.
- Гюлева 2018:** Ж. Гюлева. За разпространението на един тип хамами от българските земи. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII, 2018, 259–289.
- Гюлева 2019:** Ж. Гюлева. Специфика и устройство на османските хамами. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIV, 2019, 201–224.
- Златев 1955:** Т. Златев. Българският град през епохата на Възраждането. София, 1955.
- Калицин, Мутафова 2012:** М. Калицин, К. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Второ преработено и допълнено издание. В. Търново, 2012.
- Кил 2002:** М. Кил. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002.
- Пътеводител 1907:** Пътеводител на гр. В. Търново и околността му. В. Търново, 1907.
- ТИБИ 1972:** Турски извори за българската история. Б. Цветкова, А. Разбойников (Съст. и Ред.). Т. III. София, 1972.

Харбова 1991: М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.

Ertuğrul 2009: A. Ertuğrul. Hamam Yapıları ve Literatürü. – Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2009, Cilt 7, Sayı 13, 241–266.

Caner 2007: Ç. Caner. Townscape and Building Complexes in Medieval Western Anatolia under Turkish-Islamic Culture. – In: Power and Culture: identity, ideology, representation. J. Osmond, A. Cimdina (Eds.). Pisa, 306 (21), 2007, 27–48.

Kiel 2012: M. Kiel. Tırnova. – TDV İslâm Ansiklopedisi, 41, 2012, 118–122.

Kubat 2010: A. S. Kubat. The study of urban form in Turkey. – Urban Morphology, 14, 1, 2010, 31–48.

Kuran 1968: A. Kuran. The Mosque in Early Ottoman Architecture. Chicago, 1968.

Petersen 1996: A. Petersen. Dictionary of Islamic Architecture. London, 1996.

Reyhan 2004: K. Reyhan. Construction Techniques and Materials of the Ottoman Period Baths in Seferihisar – Urla Region. A Dissertation Submitted to the Graduate School in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Science. İzmir Institute of Technology. İzmir, 2004.

370 numaralı 2002: 370 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri (937/1530). II, Ankara, 2002.

НСпф „Леон Филипов“: Научно-спомогателен фонд „Леон Филипов“, РИМ – Велико Търново, Инв. № 19.

НСпф „Леон Филипов“: Научно-спомогателен фонд „Леон Филипов“, РИМ – Велико Търново, Инв. № 49.

НСпф „Леон Филипов“: Научно-спомогателен фонд „Леон Филипов“, РИМ – Велико Търново, Инв. № 515.

НСпф „Леон Филипов“: Научно-спомогателен фонд „Леон Филипов“, РИМ – Велико Търново, Инв. № 865.

НСпф „Тодор Николов“: Научно-спомогателен фонд „Тодор Николов“, РИМ – Велико Търново, Инв. № 16.

НСпф „Тодор Николов“: Научно-спомогателен фонд „Тодор Николов“, РИМ – Велико Търново, Инв. № 118.

<http://www.nit-istanbul.org/kielarchive/index.php> (изтеглена информация на 2.02.2020).

THE BATH AT THE BRIDGE – FIRUZ BEY HAMAM IN VELIKO TARNOVO

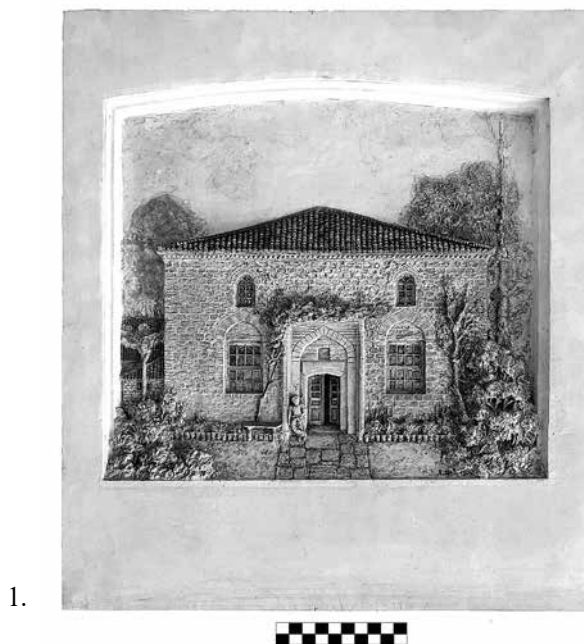
Zhulieta Gyuleva

(Abstract)

This article discusses and corrects a scholarly error, concerning a plan of the Tarnovo Bash Hamam published in 1955 in the monograph of architect Todor Zlatev *The Bulgarian City during the Renaissance*. A plan of the same bath, but under the name “The Bath at the Bridge in Tarnovo”, is kept in the fund of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo. It is drafted by Leon Filipov from Tarnovo. After a comparative analysis of the two plans, a site visit to the bath, which still exists though ruined, after examining photos, models of Leon Filipov, etc., it was ascertained that these are plans of the same bath, namely Firuz Bey Hamam. Also known as the Bridge Bath, it was built by Firuz Bey – one of the prominent generals during the reign of Sultan Murad II (1420–1444; 1446–1451), in the first half of the 15th century as part of a large architectural complex. The bath belongs to a type of hamam widely spread in the Balkans and Asia Minor, and there 12 similar baths in the Bulgarian lands. The rich architectural decoration of the bath and the transitional elements in the hot room confirm that it was constructed during the early Ottoman period (14th – 15th centuries).

Обр. 1. Фируз бей хамам – днешно състояние (снимка на автора).
Fig. 1. Firuz Bey Hamam – present-day condition (photo by the author).

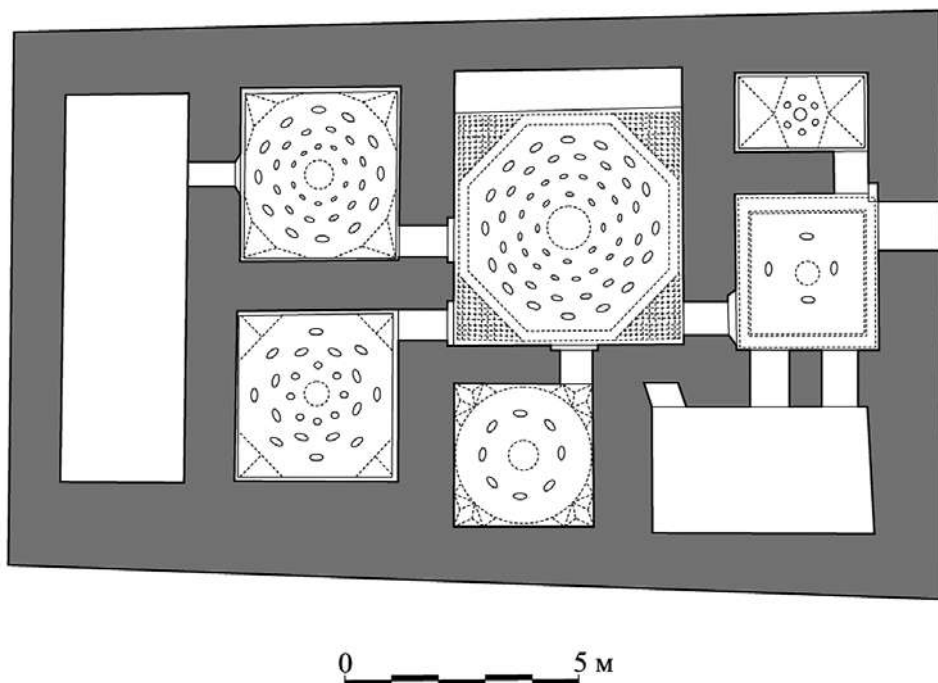

Обр. 2. Гипсови макети на Баш хамам (автор Л. Филипов).

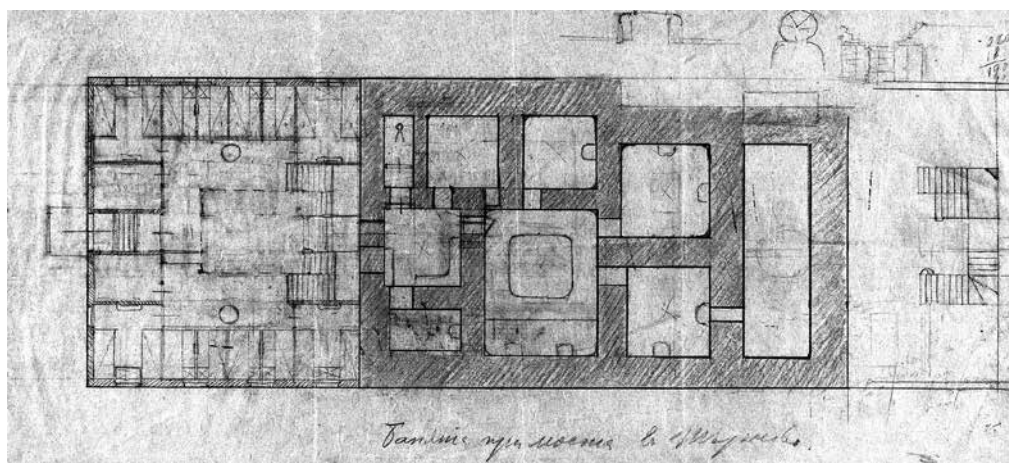
1. На фасадата на съблекалнята (НСпф „Леон Филипов“, Инв. № 19);
2. Разрез на горещото помещение (НСпф „Леон Филипов“, Инв. № 49).

Fig. 2. Plaster models of Bash Hamam (author L. Filipov).

1. The facade of the dressing-room (RSF Leon Filipov, Inv. No. 19);
2. Section of the hot room (RSF Leon Filipov, Inv. No. 49).

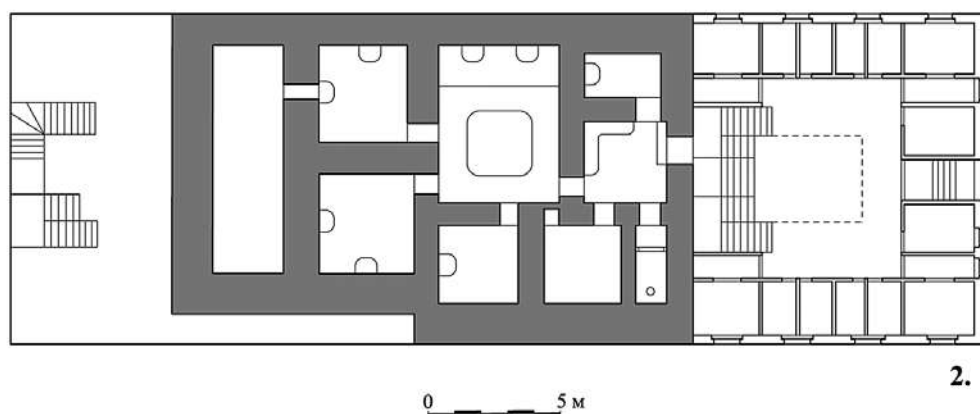
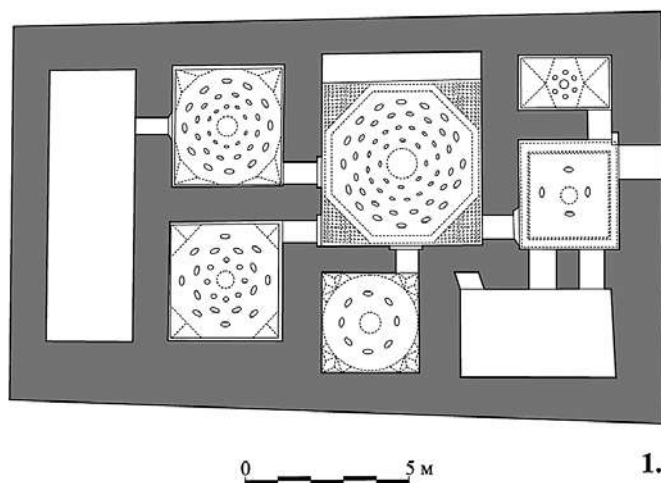

Обр. 3. План на Баш хамам (Фируз бей), (пречертан по Т. Златев).
Fig. 3. The plan of Bash Hamam (Firuz Bey Hamam), (after T. Zlatev).

Обр. 4. План на Фируз бей хамам
 (по Л. Филипов, НСФ „Леон Филипов“, Инв. № 515₃₄).

Fig. 4. The plan of Firuz Bey Hamam
 (after L. Filipov, RSF Leon Filipov, Inv. No. 515₃₄).

Обр. 5

Обр. 5. Фируз бей хамам.

1. План на банята (пречертан по Т. Златев);
2. План на банята (пречертан по Л. Филипов).

Fig. 5. Firuz Bey Hammam.

1. The plan of the bath (after T. Zlatev);
2. The plan of the bath (after L. Filipov).

1.

2.

3.

Обр. 6. Преходни елементи във Фируз бей хамам.

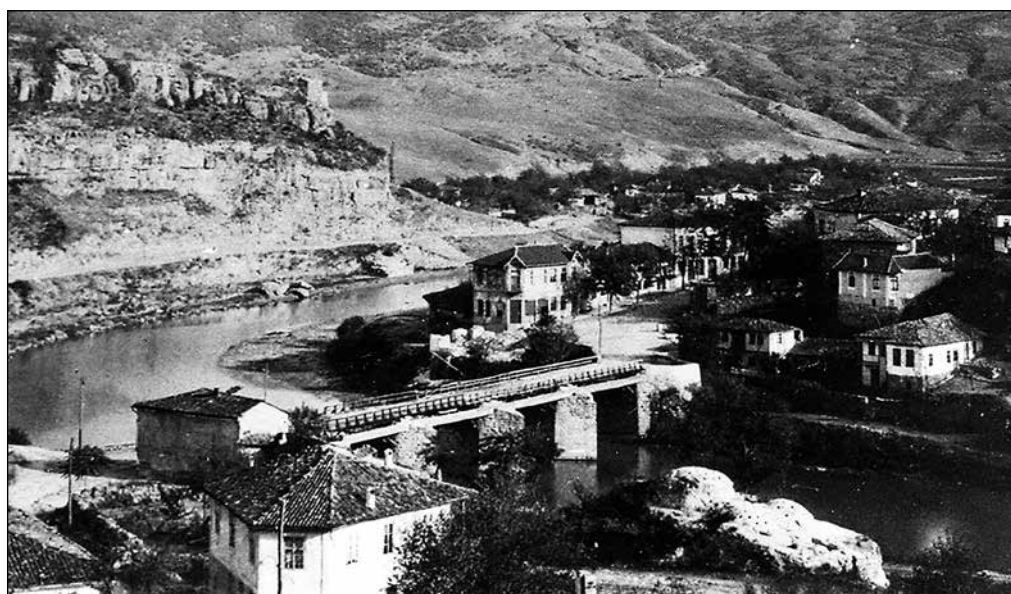
1. Пандантиви с мукарнас в централната част на съджажлъка (снимка на автора);
2. Плоски триъгълни полета в югозападния халвет (снимка на автора);
3. Пояс от турски триъгълници в югоизточния халвет (снимка на автора).

Fig. 6. Transitional elements in Firuz Bey Hamam.

1. Pendants with muqarnas in the central part of the hot room (sicaklık) (photo by the author);
2. Flat triangular fields in the south-western halvet (photo by the author);
3. A band of Turkish triangles in the southeastern halvet (photo by the author).

1.

2.

Обр. 7. Снимки на Велико Търново и Фируз бей хамам.

1. Фируз бей хамам преди земетресението от 1913 г. (НСнф „Л. Филипов“, Инв. №527);
2. Фируз бей хамам след земетресението от 1913 г. (НСнф „Л. Филипов“, Инв. №98).

Fig. 7. Photos of Veliko Tarnovo and Firuz Bey Hamam.

1. Firuz Bey Hamam before the earthquake of 1913 (RSF Leon Filipov, Inv. No.527);
2. Firuz Bey Hamam after the earthquake of 1913 (RSF Leon Filipov, Inv. No.98).

„ТУРСКИТЕ НАБЕЗИ“ В ИСЛАНДИЯ ПРЕЗ ЛЯТОТО НА 1627 Г.

Димитър Харбалиев

Преобладаващата част от исландските исторически извори се фокусират върху събития на територията на Исландия. Причина за това са множество фактори, по-съществени от които са географското разположение, лошите климатични условия, оскъдните природни ресурси и разпокъсаното разпределение на малочисленото население. Всичко това затруднява външнополитическата активност, което допринася за появата и развитието на редица социални и културни особености. След като през 1262–1264 г. исландците се лишават от своята независимост, те все по-рядко предприемат сериозни конфликти помежду си. Отдавайки се на книжовна, стопанска и църковна дейност, те постепенно губят интерес към военното дело. Така, когато през лятото на 1627 г. на южните исландски брегове стъпват чуждестранни мародери, исландците се оказват изненадани и неподготвени. В резултат се стига до трагични събития, които оставят дълбок белег в колективната им памет. За да се добие представа за измеренията на тези набези, трябва да се разгледат единствените останали исторически доказателства за тях – писмените документи. Извличането, сравняването и обобщаването на данните е последвано от подреждане на събитията в хронологична и тематична последователност, като така се изясняват техните контекст и последици. Освен това те внимателно се отделят от идеологическите пристрастия на миналото, като така се формират отговори на някои от въпросите, битували в историографията. Това на свой ред допринася за надникването в народопсихологията и светогледа на исландците през доминирания от християнския морал XVII в.

Подробното документиране на набезите се подхваща от исландците непосредствено след събитията, като до края на XVII в. те съставят множество различни по вид и съдържание писмени документи. През следващите векове обаче голяма част са изгубени, като днес са известни едва около 70 от тях¹. Едно от най-обширните сведения е дело на Клаус Ейболфсон – член на Исландския законодателен съвет. Той съставя своя „Летопис за турското нападение в Исландия“² като обобщава разказите на част от пострадалите (Helgason 1997, 277). Своята гледна точка представя и свещеник Оулафур Егилсон, който като потърпевш описва премеждията си в пътепис³. Богата информация се открива

и в сведенията на Ейнар Лофсон и Халдор Йоунсон⁴. Най-съществен обаче е приносът на Бьорн Йоунсон (1574–1655 г.) – уважаван интелектуалец и автор на множество произведения с историческо, лингвистично и юридическо съдържание (Jónsson 2008, 15). През 1643 г. исландският епископ Торлаукур Скуласон⁵ му възлага да напише подробна история на нападенията от 1627 г. Така той съставя „Сага за турските набези“⁶, която хронологично обобщава сведенията на очевидци и потърпевши, преразказите на пленници, както и данни за самите нападатели (Jónsson 2008, 22). В допълнение към това информация се черпи и от множество писма. Най-ранните от тях датират от август 1627 г. и отразяват опасенията от повторни набези (Helgason 2018, 257). През есента на същата година исландският епископ Одур Ейнарсон пише писмо, в което изброява местата, пострадали от нападенията (Helgason 2018, 257). Година по-късно Клаус Ейбюлфсон изпраща писмо до пленени свои сънародници (Eyjólfsson 2016). До своите близки в Исландия пишат и попадналите в плен Йоун Йоунсон, Гуторм Халсон и Гудридур Сиймонардоутир. При прочита на посочените тук текстове се забелязва естественият стремеж за рационализиране на изпитаните несправедливости. На места събитията дори се определят като „божие наказание“ (Helgason 1997, 285–287). Всичко това показва, че запазените исторически извори отразяват християнската гледна точка на исландците. Поради липсата на други сведения, изследването се съсредоточава именно върху техния анализ и интерпретация. Но преди да се пристъпи към тях, трябва накратко да се обърне внимание на историческите промени в Исландия в периода от загубата на исландската независимост до началото на XVII в.

Въпреки че през 1262–1264 г. исландците приемат властта на норвежката корона, всекидневният им начин на живот не търпи съществени промени. За момента единствените разлики с предходния независим период се изразяват в плащането на допълнителни данъци, налагането на външен търговски контрол и подмяната на исландските епископи с норвежци (Хяулмарсон 2007, 71–72). В такава обстановка през XIV в. Исландия за кратко минава под шведска власт, но скоро след това отново се връща в ръцете на норвежкия крал (Хяулмарсон 2007, 72). Това окончателно се променя през 1387 г., когато смъртта на шестнадесетгодишния Олаф II Хаконсон⁷ слага край на норвежкото кралско родословие. Десет години по-късно Норвегия и нейните островни територии⁸ се присъединяват към Калмарската уния заедно с Швеция и Дания (Хяулмарсон 2007, 73). Така през XV в. в исландските крайбрежни води се появяват английски търговски и рибарски плавателни съдове. Чувствайки се заплашени, обитателите на острови Вестманаейър⁹ издигат каменно укрепление, разположено непосредствено до тяхното пристанище. По същото време в Исландия започва дълъг период на епидемии от дребна шарка и бубонна чума, които до средата на XVI в. заличават около 1/3 от населението на острова. Освен това през 1523 г. Калмарската уния се разпада и Исландия става част от териториите

на новообразуваната Олденбургска монархия¹⁰. През втората половина на века кралските власти ограничават достъпа на английските кораби до исландското крайбрежие, като на тяхно място се появяват германски търговци (Þórhallsson, Kristinsson 2013, 113–137; Northern Seas Yearbook 1995, 11–32; 77–108). В началото на следващия век се установява датски монопол на търговията с Исландия, но отбраната на острова постепенно започва да се пренебрегва (Хяулмарсон 2007, 91–92; Karlsson 2000, 143). Това благоприятства появата на нелегална дейност, развивана от английски, германски, испански и френски плавателни съдове. Ситуацията ескалира през 1614 г., когато английски мародери разграбват острови Вестманаейяр (Helgason 2018, 94). На следващата година обитателите на малкия архипелаг успешно отблъскват нападение от испански китоловци. По-късно, през 20-те години на XVII в., в Северно море навлизат берберски пирати и наемници, привлечени в борбата за морско надмощие между Англия и Холандия от една страна и Испания от друга (Helgason 1997, 276). Между 20 юни и 19 юли 1627 г. част от тях достигат отдалечената Исландия и извършват поредица от нападения, известни в исландската история като „турските набези“.

Според историческите извори пиратите, които нападат исландските брегове, идват от Сале и Алжир (Jónsson 2008, 23). Разположени по северноафриканското крайбрежие, тези пристанищни градове са известни в тогавашна Европа като проспериращи търговски центрове. Бързият им разцвет се дължи предимно на пазарите за роби, които привличат търговци и купувачи от целия ислямски свят. Това на свой ред определя тези места като мултикултурен и мултиетнически кръстопът. Същевременно религиозната идентичност – една съществена преграда пред контактите между Изтока и Запада, провокира обитателите на Стария континент да нарекат всички северноафрикански ислямски народи със събирателното име „бербери“. Защо тогава исландците наричат „турци“ пиратите, които ги нападат? Това до голяма степен се дължи на навлизането на Османската империя в Северна Африка и централна Европа, което превръща османските турци и тяхната религия в популярна заплаха за всички християни. Освен това въпросните пиратски набези са първият досег на исландците с исляма. Така, незапознати с етническото разнообразие по северноафриканското крайбрежие, те определят всички мюсюлмани като „турци“. За това наемква Бьорн Йоунсон в началото на своята „Сага за турските набези“, като посочва, че тези „турци“ произхождат от „покрайнините на Либия, наречени Берберия“ (Jónsson 2008, 23). В допълнение към това отделните берберски пиратски дружини използват най-различни флагове, всеки от които представлява отличителен знак на съответния капитан (Jónsson 2008, 41, 62). Също така, за да заблудят врага, те често издигат флагове на християнски държави. Това показва, че тези външни индикатори не са ясен показател за етническата принадлежност на пиратските дружини. Така възниква въпросът за действи-

телния произход на нападателите, отговорът на който се крие в конкретната историческа ситуация и в сведенията на исландците.

Първата група пирати, която достига Исландия през лятото на 1627 г., идва от град Сале, разположен на северозападното мароканско крайбрежие¹¹. Основан в началото на XVII в. от приели исляма испанци (мориски), той бързо процъфтява поради активната пиратска дейност на своите обитатели. Превръщайки се в силен регионален център, през 1627 г. той се обявява за независим град-държава, управляван от съвет, който всяка година избира губернатор¹². Първият от тях е Мурат Реис, познат още като Ян Янсон, родом от Харлем, Холандия. Той започва своята кариера като капер¹³, атакуващ испанските кораби и пиратите, действащи между Дюнкерк и Белгия. Не след дълго той решава да се захване с пиратство в Средиземноморието, но през 1618 г. е пленен край Канарските острови и отведен в Алжир. Там той доброволно приема исляма и името Мурат, след което се жени (Wilson 1995, 96). Скоро след това се присъединява към екипажа на Сюлейман Реис¹⁴ и бързо се издига до негов заместник. През 1619 г. Мурат се установява в Сале. След като печели симпатиите на мароканския султан, той е назначен от него за висш военноморски офицер (реис-паша) и за губернатор на укрепеното пристанище Оулалидия (Helgason 2018, 31–33). През 1622 г. Мурат действа в района на Ла Манша, а през следващата година е в град Верее, Холандия. Преди да отплава от там към неговия екипаж се присъединяват няколко авантюристично настроени млади холандци. През 1624 г. той се завръща в Сале, където е избран за губернатор на града. В началото на 1626 г. Мурат отново е в Холандия, но на път за Сале, плавайки под холандски флаг, попада в испанска засада и претърпява тежко поражение. Въпреки това, в началото на следващата година, той решава да поеме към Исландия¹⁵.

През пролетта на 1627 г. Мурат Реис е в района на Ла Манша, където набира хора за своя екипаж. Докато плава покрай европейските брегове, той е придружен от холандски и английски кораби (Helgason 2018, 31). Това се дължи на съществуващото през XVII в. сътрудничество между берберските, английските и холандските пирати, насочено срещу плавателните съдове на католическите държави¹⁶. След като се снабдяват със всичко необходимо, пиратите поемат на север. На 20 юни те достигат малкото исландско пристанище Гриндавийк, намиращо се в югозападната част на острова. Там те забелязват закотвен датски търговски кораб и веднага решават да го превземат. Когато се смрачава, пиратите изпращат съгледвачи, които да разберат дали корабът разполага с охрана. „Сага за турските набези“ посочва, че по това време там се намира само капитанът на кораба. За да не бъдат съмнение, те го заговарят на „немски език“¹⁷, представяйки се за датски китоловци, желаещи да купят храна¹⁸. Междувременно другата част от пиратите пленяват две лодки с пратеници от брега. След това Мурат Реис изпраща тридесет въоръжени мъже, които бързо овладяват незащитения датски кораб. Когато подсигуряват плавателните

си съдове, пиратите слизат на сушата. Виждайки това, датските търговци побягват (Jónsson 2008, 25; Helgason 2018, 51). Това обрича пристанището и едно близко стопанство на необезпокоено разграбване (Jónsson 2008, 25). Същият ден покрай Гриндавийк преминава друг търговски кораб. Когато пиратите го забелязват, те вдигат пленения преди това датски флаг, привличат новодошлите и бързо ги пленяват. По-късно всички пленници са прехвърлени на един от пиратските кораби и оковани. В края на деня нападателите напускат пристанището (Jónsson 2008, 26; Helgason 1997, 275; Helgason 2018, 110).

Новините за разграбването на Гриндавийк бързо се разчуват из южна Исландия (Helgason 2018, 110, 256). Обитателите на Вестманаейяр дори се подготвят за отбрана, но пиратите подминават малкия архипелаг и продължават на запад. За случилото се научава и Холгер Розенкранц – датският губернатор на Исландия, който по това време се намира в богатото крайбрежно стопанство Бесастадир¹⁹. Във времето с което разполага, той свиква при себе си датските търговци от Кефлавик и Хафнарфиордур. Същевременно, с помощта на местните исландци, той успява да организира защитата на намиращото се в близост укрепено пристанище (Jónsson 2008, 27). Така, щом пиратите влизат в залива, те попадат под огън и бързо осъзнават, че няма да могат да надделеят. Изложени на риск, те правят опит да се изтеглят, но единият от корабите им засяда на подводна скала. Пиратите започват да преразпределят товара и на следващия ден освобождават кораба. Ден по-късно те отплават, като планират да продължат на север покрай западните фиорди (Jónsson 2008, 27–28). Тогава обаче те разговарят с екипажите на два английски кораба, които ги информират за присъствието на четири бойни кораба и ги убеждават да поемат към дома²⁰. По обратния път пиратите попадат в буря и корабите им биват разделени. Така на 30 юли пръв в Сале пристига Мурат Реис заедно с пленения в Гриндавийк датски търговски кораб (Jónsson 2008, 29). Три дни по-късно там акостира и останалите пирати (Jónsson 2008, 30).

Скоро след тези събития втора група берберски пирати се отправя към исландските брегове. Писмените сведения обаче не изясняват нито кой е техният предводител, нито дали неговите действия са съгласувани с тези на Мурат Реис. Вместо това те многократно подчертават, че нападателите произхождат от Алжир. Разположен на северноафриканското крайбрежие, този град попада под контрола на Османската империя след като пиратите Арудж и Хайредин Барбароса отвоюват града от испанците през 1516 г. (Нойкирхен 1981, 222–231). Две години по-късно Арудж загива в сражение и през 1519 г. испанците си връщат града. През 1525 г. Хайредин Барбароса отново превзема града, установява регентство и признава върховната власт на султан Сюлейман I (1520–1566 г.), който от своя страна го обявява за бейлербей и му отпуска голям военен контингент. С негова помощ Хайредин Барбароса завладява всичко от град Константин до град Оран. През 1544 г. бейлербей на града става синът

на Хайредин – Хасан, но регентството вече не се посочва от него, а от османския султан. Междувременно Алжир става център на османския конфликт с Испания и Мароко. След като през 1580 г. се постига мир между Испания и Османската империя, в Алжир се въвежда османска администрация начело с паша. Също така градът се превръща в един от центровете на съвместното пиратство между протестанти и мюсюлмани. Така търговията с роби и плячка се превръща в основния поминък на града. Освен това сред тамошното население има голяма общност от християни, приели исляма. Доказателство за това отново се открива в „Сага за турските набези“, където се казва, че през 1628 г. хората, които имали „християнска кръв от страната на своя баща, но въпреки това пазели вярата и обичаите на турците“ правят опит за бунт, който бързо е потушен. В резултат 1900 мъже и техните семейства са прогонени от града, а имуществото им е конфискувано (Jónsson 2008, 60).

В началото на юни 1627 г. два кораба напускат алжирското пристанище и след около месец достигат южните исландски брегове в района на нос Хвалнес. Там техните екипажи разграбват едно крайбрежно стопанство без да пленят никой, понеже местните успяват да се изтеглят навреме. Един фермер, неподозиращ за атаката, вижда пиратите и ги припознава за англичани. Те го забелязват след като той се провиква към тях, но появилото се вълнение не им позволява да се върнат на брега и да го заловят. Тогава те продължават на изток и се натъкват на датски рибари, които залавят (Jónsson 2008, 31).

На 6 юли обитателите на остров Папей²¹ забелязват, че пиратите навлизат в близкия фиорд Беруфиордур. По залез слънце новодошлите пускат котва и три техни лодки се отправят към Дюпавогур – търговско пристанище на входа на фиорда, където по това време е закотвен датски търговски кораб. Една от лодките се отправя към кораба, докато другите две се насочват към сушата. Така пиратите изненадват и залавят спящите по това време датчани. След това те разграбват две близки стопанства и пленяват около 20 исландци (Jónsson 2008, 32). Междувременно част от пиратите разграбват близката църква и залавят свещеника, жена му и още шест души (Jónsson 2008, 32). Когато откарват плячката и пленниците на своите кораби, те решават да навлязат навътре във фиорда. С помощта на лодките си достигат бреговете на долината Берунес. Когато слизат на сушата, те се разделят на четири групи, които обхождат голяма територия, разграбват 14 стопанства и залавят общо 57 души (Jónsson 2008, 33–34). На следващия ден част от пиратите плячкосват отдалечено от брега стопанство. По обратния път те отново посещават местната църква и разрушават нейния олтар (Jónsson 2008, 35). След това натоварват плячката и пленниците на корабите, вдигат котва и се отправят към съседния залив Брейдалур. Там пиратите разграбват крайбрежното стопанство Оус и залавят 8 души. Когато приключват с това, те забелязват група хора и тръгват към тях. Оказва се, че това са мъже, изпратени от свещеник Хоскулдур Ейнарсон със

задачата да укрият съхраняваните в близката църква ценности. Щом обаче забелязват новодошлите, те побягват, захвърляйки всичко. Така пиратите лесно се сдобиват с голямо количество сребро, платове и одежди (Jónsson 2008, 36). Междувременно в Оус пристигат исландци, незапознати със случващото се. Когато ги забелязва, охраната на пленниците се укрива (Jónsson 2008, 36). В резултат заловените са освободени и отведени на безопасно място. На следващия ден пиратите решават да проверят дали избягалите са се върнали по домовете си, но успяват да заловят само трима души. Измежду тях е едно момче, което впоследствие успява да избяга (Jónsson 2008, 37).

На 9 юли пиратите се връщат по крайбрежието на Беруфиордур и разграбват две църкви (Jónsson 2008, 38). На следващия ден те правят опит да напуснат фиорда, но неподходящите метеорологични условия ги задържат там до 13 юли. След като отплават, пиратите поемат към Фаускрудсфиордур, където разграбват една църква и стопанствата в региона на Гвендарнес. След това продължават към близкия остров Андей, където залавят трима души. Лошото време обаче не им позволява да продължат на север и те решават да се върнат по обратния път. В този момент към тях се присъединява новодошъл пиратски кораб с екипаж от 30 души.

Според „Сага за турските набези“ до този момент пиратите са причинили смъртта на 9 души, пленили са около 110 и разполагат с три плавателни съда, единият от които е плененият при Дюпавогур датски търговски кораб (Jónsson 2008, 39). В такъв състав те тръгват на запад към Вестманаейяр, възнамерявайки да атакуват тамошното пристанище. Клаус Ейьолфсон с подробности съобщава за първоначалните планове на пиратите. Според неговите сведения те обмислят да навлязат в залива на пристанището начело с най-стария си кораб, като така се надяват той да привлече вражеския огън. Това показва, че пиратите знаят или предполагат, че тамошното укрепление разполага с оръдие. В създадената по този начин суматоха, те смятат да овладеят закотвения в пристанището кораб, защото знаят, че бранителите няма да стрелят по него. След това планират да слязат на сушата и да превземат укреплението (Helgason 1997, 277). За да се добере до тази информация, Клаус Ейьолфсон вероятно е разговарял с някой от исландците, пленени преди нападението на Вестманаейяр. Това предположение е допустимо, като се има предвид, че първите пленници са в по-близък контакт с пиратите (Helgason 1997, 277). Освен това, за да разберат плановете им в такива подробности, те вероятно долавят познат език.

Докато обмислят какво да сторят, пиратите попадат на малка група английски рибари, които им показват удобен и скрит пристан в южната част на архипелага²² (Jónsson 2008, 40; Helgason 2018, 95–96). Така, рано сутринта на 16 юли, хората от остров Хеймей²³ забелязват три кораба, приближаващи от североизток. Те обаче предполагат, че това са датски кораби, изпратени за охрана на острова или за търговия, понеже плавателните съдове са с вдигнати датски

флагове (Jónsson 2008, 41). Ветровете обаче се оказват неподходящи и корабите за кратко запазват дистанция. На следващия ден те поемат на юг и акостираат в близост до малък и безлюден залив (Jónsson 2008, 41). Свидетел на това става датски търговец. След като осъзнава, че новодошлите са грабители, веднага поема към укреплението, предупреждава своите сънародници и заедно с тях отплава към Исландия (Helgason 2018, 110; Jónsson 2008, 42). Едновременно с това тревожните слухове бързо започват да се разпространяват из острова, като някои от исландците дори започват да укриват ценностите си.

Когато пиратите слизат на брега, те се разделят на три големи групи. Едната от тях достига датското укрепление на пристанището и го превръща в лагер, предназначен за пленници и плячка. Другите две групи имат за задача да попречат на евентуалните съпротивителни действия, но когато забелязват, че исландците са невъоръжени, се разделят на малки грабителски отряди. Няколко души изкачват възвишението Хелгафел, за да наблюдават цялата околност. Други достигат местната църква, нахлуват в нея и я разграбват. Но според „Сага за турските набези“ повечето пирати се насочват към жилищата (Jónsson 2008, 44–45). По това време в плен попада свещеник Оулафур Егилсон, който първоначално припознава пиратите за англичани. Скоро след това е пленен и Ейнар Лофтсон (Jónsson 2008, 43). Освен това някои от исландците правят опит да се укрият в близките пещери, но само малка част от тях успяват (Jónsson 2008, 44–45). След известно време един от пиратските кораби пуска котва в пристанището и с топовни гърмежи известява, че мястото е обезопасено (Jónsson 2008, 45). Скоро след това там пристигат и другите два плавателни съда. По това време пиратският лагер вече е препълнен с пленници, които поетапно започват да се отвеждат на корабите (Jónsson 2008, 46). Едва тогава свещеник Оулафур Егилсон обръща внимание на дрехите на нападателите и решава, че те вероятно са „турци“. Малко по-късно той е бичуван и разпитван от капитана, говорещ на „немски език“ (Jónsson 2008, 46).

Разграбването на острова продължава и през следващите дни. Според „Сага за турските набези“ на 18 юли група пирати попадат на свещеник Йоун Торстейнсон, който цитира псалми пред укрилите се в пещера исландци. Когато нападателите нахлуват при тях, те питат свещеника защо проповядва тук, а не в църквата. След кратък разговор между тях пиратите посичат духовника (Jónsson 2008, 47). По-надолу в сагата авторът прави следния коментар: *„Говори се, че убийците, които покосявали мъжете при нападението над Вестманаейяр, били християнски вероотстъпници, които се обърнали към религията на турците и наистина, те се държали най-лошо, тъй както вероотстъпниците са свикнали да правят, защото те се отнасят най-жестоко към християнството“* (Jónsson 2008, 48). Според сведенията загиналите на острова са 34 души, а пленените около 250 (Helgason 1997, 276).

На 19 юли пиратите вдигат котва и напускат исландските води с близо 370 пленника²⁴, натъпкани в тесните трюмове на корабите. По пътя за Алжир

исландците получават оскъдни хранителни дажби, като лошите условия причиняват смъртта на по-слабите от тях (Jónsson 2008, 49–50). На 5 август пиратите попадат в буря, която разделя плавателните съдове (Jónsson 2008, 50). Сред екипажа на пленения датски кораб дори има жертви. Пленниците обаче са невредими. Държани без окови, те решават да превземат кораба, но не успяват поради предателство. В резултат са оковани и поставени под стража. След няколко дни, в близост до Гибралтар, трите кораба се срещат отново (Jónsson 2008, 51). На 11 август попадат на благоприятни ветрове и четири дни по-късно достигат Алжир (Jónsson 2008, 52). Веднага щом корабите акостират, пленниците са свалени на брега. Там те са разделени на групи и отведени на градския площад, където се подреждат за да се огледа физическото им състояние. Скоро след това пристига градският управител, който изисква своя данък, даващ му правото пръв да подбере за себе си осем роби. Сред тях се оказват свещеник Оулафур, жена му и двете му деца (Jónsson 2008, 53–54). След него своят дял взима капитанът на експедицията²⁵, като всички останали пленници се поделят между членовете на екипажа. През следващите дни преобладаващата част от исландците се озовават на пазара за роби. Понеже са смятани за слаби и невежи, търговията с тях продължава дълго – до началото на септември (Jónsson 2008, 64). Когато са отведени по домовете на новите си господари, част от тях започват да страдат от болести, преумора и глад, като до края на месеца умират около 30 души, погребани в християнските гробища на Алжир (Jónsson 2008, 53). Впоследствие загиват и други, като общият им брой остава неизвестен.

Силно негативно въздействие върху поробените исландци оказват няколко фактора, които не са за пренебрегване. Важно място сред тях заема горещият и сух средиземноморски въздух, който в началото се оказва непоносим за много от тях (Helgason 1997, 283). В допълнение към това те изпитват силен културен шок, предизвикан от езиковите затруднения и пренаселените градове. Все пак през XVII в. целият исландски народ наброява около 50 хиляди души, живеещи на относително изолиран остров и обитаващи разпръснати стопанства и малки рибарски селища. Същевременно около 1630 г. само в Алжир живеят близо 100 хиляди души, принадлежащи към различни азиатски и африкански етноси. Освен това исландците попадат на място, доминирано от исляма – религията, която е основният съперник на християнството. Това нанася силен удар върху техните културни и социални нагласи, което води до съществени затруднения с адаптацията (Jónsson 2008, 19–20). За да се справят с това, някои от тях доброволно приемат исляма, докато други са принудени насила. В следствие тези хора постепенно се вливат в хетерогенното градско общество (Jónsson 2008, 66; Helgason 1997, 283). Пример за това се открива в „Сага за турските набези“, която споделя съдбата на Йоун Аусбярнарсон – младеж, пленен в Беруфиордур. След като попада в Алжир и приема исляма, той става съветник на неизвестен високопоставен мюсюлманин. От тази позиция той подпомага част от

попадналите в робство исландци и дори изпраща писмо до Исландия, в което информира за състоянието на своите поробени сънародници. По-надолу сагата посочва, че общо 104 от исландците, пленени и при двете нападения, приемат източната религия, като повече от половината са деца и младежи (Jónsson 2008, 69). От това се вижда, че по-голямата част от исландците запазват християнската си религия с надеждата един ден свободата им да бъде откупена (Jónsson 2008, 66). Поради това те обръщат поглед към своя сюзерен – датският владетел.

Не за пръв път поданици на датската корона попадат в ръцете на берберски пирати. През 1618 г. крал Кристиан IV²⁶ получава петиция, изпратена от пленени датчани и норвежци, намиращи се в Алжир. Той отговаря, че е запознат с тяхното състояние и веднага изпраща дипломати, които да преговарят за размера на техните откупи (Helgason 2018, 111–112). През същата година обаче избухва Тридесетгодишната война (1618–1648 г.), която пренасочва вниманието на датската корона (Helgason 2018, 112). След като на 27 август 1626 г. Кристиан IV търпи тежко поражение в битката при Лутер, Ютланд е окупиран от Свещената Римска империя. Това води до прекъсване на датската търговия с Прибалтика и до спад в приходите. При тези обстоятелства всичко действащо в датски интерес е добре дошло. Така крал Кристиан IV отправя своите надежди към Османската империя, чието настъпление може да застраши границите на неговите врагове – Хабсбургите. През пролетта на 1628 г. кралят научава за премеждията на исландския свещеник Оулафур Егилсон, който пристига от Алжир, за да го информира за окаяното положение на своите сънародници в плен и да поиска средства за техните откупи. Но поради тежкото финансово положение на короната срещата между тях не се състои (Jónsson 2008, 54; Helgason 2018, 112; 182–184).

На 22 май 1629 г. е сключен мирният договор в Любек, по силата на който крал Кристиан IV си връща загубените територии. Датският трон се стабилизира и на следващата година кралят решава да окаже помощ на робите в Северна Африка. За да бъде откупена тяхната свобода, той започва да събира средства от исландските църкви (Helgason 2018, 184). Същевременно, за да се уточни размерът на откупите, в Алжир пристигат кралски представители. През 1636 г. крал Кристиан IV изпраща средства за откупите на 34 души. На 13 юни новоосвободените отплават от Алжир и на 19 август пристигат в Дания. По пътя умират шестима от тях, а един от оцелелите остава в Глюкстад (Helgason 1997, 276). Така през пролетта на 1637 г. 27 исландци успешно се завръщат в своята родина (Jónsson 2008, 68–69). Освен тях, няколко души сами успяват да заплащат за своята свобода и да се доберат до родните брегове преди и след тази дата.

Пиратските набези над Исландия от лятото на 1627 г. оставят дълбок белег в съзнанието на исландците. Тези, които пишат за тях, се опитват да ги сравнят с предишни събития. Според Клаус Ейбо̀лфсон дори в библейските времена не се извършват подобни жестокости над безобидни и невинни хрис-

тияни. „Сага за турските набези“ подчертава, че никога преди не се е случвало подобно нещо (Helgason 2018, 146–147; Jónsson 2008, 22). Така, опитвайки се да осъзнаят събитията, хронистите достигат до някои изводи. Бьорн Йоунсон смята, че исландците трябва да се въоръжат и да помислят за защита срещу външни посегателства (Jónsson 2008, 21). Мерки срещу повторни набези обаче взимат единствено жителите на Вестманасейър, които през 1631 г. установяват постоянен наблюдателен пост на възвишението Хелгафел.

През следващите години исландците започват да се опасяват от нови набези (Helgason 2018, 148). Така, през 1663 г., синодът на епископията в Скаулхолт се съвещава, за да обсъди датско писмо, предупреждаващо за подобна опасност. Скоро обаче става ясно, че този документ се отнася за недействителна заплаха. Малко след това датските представители издигат предложение за данък, с помощта на който да се съберат средства за кораб, отбраняващ острова. Исландският клир обаче осъзнава реалните намерения на короната, понеже знае, че Османската империя няма военноморски интереси извън Средиземноморието, а берберските пирати вече не плават толкова на север. Сигурни в своята позиция, те отклоняват датското предложение и отказват да обложат миряните с допълнителни данъци (Helgason 2018, 147–148; Ur bréfabókum Brynjólfs biskups Sveinssonar 1942, 157). Така защитата на исландските брегове продължава да се гарантира от датчаните, които обаче не предприемат нищо ново за нейното подсилване.

Обръщайки поглед към миналото, всеки изследовател на исландската история би се съгласил, че набезите над Исландия от лятото на 1627 г. са безпрецедентни събития, които оказват силно въздействие върху исландското самосъзнание и колективна памет. Документирани от исландци, съвременници и очевидци на случилото се, те са предадени във вид, пречупен през призмата на типичния за XVII в. християнски мироглед. Така самата мюсюлманска религиозност на пиратите многократно се изтъква като основен мотив за нападенията над миролюбивата християнска общност на исландците. Освен това въпросните набези представляват първия контакт на исландците с исляма, което обяснява погрешното интерпретиране на част от обстоятелствата. Така например те наричат пиратите „турци“, макар да са наясно, че те идват от бреговете на Северна Африка. Това показва, че припознават религиозността с етническия произход и неправилно определят всички мюсюлмани като „турци“. Какъв тогава е етническият произход на пиратите? На този въпрос изворите не дават окончателен отговор. Поради това възникват две основни предположения. Те стъпват на онези писмени сведения, които съобщават, че в пиратските екипажи има приели исляма християни, владеещи английски или немски език. Според първото предположение екипажите са съставени от приели исляма християни и от потомствени мюсюлмани, произхождащи от берберските брегове. Обединени от икономическия интерес, те пренебрег-

ват културните си различия. Тук обаче възниква въпросът за езика, понеже въпросните пиратски екипажи са предвождани от приели исляма европейци. Това предполага, че те би следвало да подберат своя екипаж измежду онези, които могат да разбират и тълкуват техните распореждания и заповеди. Така се стига до второто предположение, според което екипажите са съставени изцяло от приели исляма християни. Това обаче повдига други въпроси, свързани с поддържането на добри отношения и контакти с берберските пазари и високоставените мюсюлмани. На този етап обаче никое от тези предположения не може да бъде изцяло потвърдено или отхвърлено. Въпреки това фактите сочат, че сред пиратските екипажи, нападнали Исландия през лятото на 1627 г., присъстват приели исляма християни. Дори съществува предположението, че преди набезите някои от тях са посещавали Исландия с цел търговия или риболов, като това следва да обясни безпроблемната навигация на пиратите по морските пътища до и около острова (Helgason 2018, 94–95). На следващо място трябва да се обърне внимание на заловените исландци, които попадат в доминираната от исляма обстановка. След като са отведени в Сале и Алжир, те са продадени в робство. Сведенията посочват, че едва тогава започва да се извършва религиозен натиск върху тях. В резултат по-малко от 1/3 от общия брой на поробените исландци приемат исляма, като това са предимно деца и младежи – представители на възрастовата група, която най-лесно се поддава на религиозни и идеологически внушения. Останалите запазват своята религия. Защо тогава само малка част от тях биват откупени от своя сюзерен – датският владетел? Причините за това са няколко. Най-напред трябва да се посочи окаяното финансово положение на датската корона. Също така част от християните загиват, други са отведени надалеч от своите господари, а за трети дори не е поискан откуп. Всички откупени роби обаче са християни, което показва, че онези, приели исляма, завинаги остават извън християнската религиозна общност въпреки своята културна и етническа принадлежност. В допълнение към това писмените сведения намекват, че исландците възприемат набезите като целенасочени военни операции. И има защо. Още в началото те забелязват, че пиратите действат организирано и в синхрон, което е показателно за техния опит. Те обаче не винаги разчитат на груба сила и правят всичко възможно да избегнат ненужните рискове. Въоръжени и винаги на групи, пиратите се движат бързо и никога не остават прекалено дълго на едно място, освен ако не е крайно наложително. Така те не понасят човешки жертви на територията на Исландия. Мотивите им обаче са правилно разбрани едва след средата на XVII в., когато става ясно, че действията им са продиктувани най-вече от стремежа за бърза печалба. Така, като изолирано явление, пиратските набези от лятото на 1627 г. нямат съществени последици за политическото развитие на исландския народ. В резултат от тях не се стига до подобряване на островната отбрана, нито до организирането на гарнизони и опълчения. Това

показва, че в края на XVII в. исландците осъзнават изолирания им характер. Въпреки това те се оказват важни за тях от гледна точка на опита, защото водят до извличането на поуки и заключения, разширяващи исландския светоглед.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Печатната преса навлиза в Исландия през XVI в., но дълго време се използва само за църковна литература. Поради това издаването на книги със светско съдържание започва чак през XIX в. (Halldórsson 1911, 179). Така сведенията за турските набези над Исландия се отпечатват през 1906–1909 г. в сборник, озаглавен „Tyrkjaránið á Íslandi 1627“.
- ² Макар оригиналният ръкопис да не е запазен, съществуват множество негови преписи. За пръв път е публикуван самостоятелно в началото на XX в. в споменатия вече сборник „Tyrkjaránið á Íslandi 1627“ (Tyrkjaránið á Íslandi 1906–1909, 18–90).
- ³ За пръв път пътеписът на Оулафур Егилсон се отпечатва на датски език през 1741 г. под заглавие „En kort Beretning Om De Tyrkiske Søe-Røveres onde Medfart og Omgang, da de kom ti Ililand i Aaret 1627“ (Egilsson 1741). През 1852 г. се издава на исландски език със заглавие „Lítill saga umm herhlaup Tyrkjans á Íslandi árið 1627“ (Egilsson 1852), а през 2016 г. се публикува първият му английски превод, озаглавен „The Travels of Reverend Oulafur Egilsson“ (Egilsson 2016; Helgason 1997, 278; Jónsson 2008, 15).
- ⁴ Сведенията на Ейнар Лофтсон и Халдор Йонсон не са запазени в оригинал, но са известни техни по-късни преписи (Jónsson 2008, 16, 57–58, 62).
- ⁵ Торлаукур Скуласон (1597–1656 г.) е епископ на северния исландски диоцез със седалище Хоулар. По време на набезите от 1627 г. той се намира в Бесастадир и става очевидец на събитията.
- ⁶ Текстът на „Сага за турските набези“ (Tyrkjaráns-saga) не оцелява в оригинал и малко се знае за неговата история. Известно е, че през първите десетилетия след неговото написване той е в забвение. През XVIII в. два негови преписа се озовават в ръцете на датския колекционер и изследовател Аурни Магнусон (1663–1730 г.). През 1886 г. сагата се отпечатва на исландски език, а през 2008 г. е преведена на английски език под заглавие „The Turkish Raid Saga“ (Helgason 1997, 281; Helgason 2018, 258; Jónsson 2008, 20–22).
- ⁷ Олаф II Хаконсон (1376–1387 г.) е владетел на Дания и Норвегия, както и неосъществен наследник на шведския трон.
- ⁸ По това време островните територии на Норвегия са Исландия, Гренландия, Фарьорските острови, Оркнейските острови и Шетландските острови.
- ⁹ Вестманаейяр е малък архипелаг, разположен в близост до южните исландски брегове. Той се състои от 15 острова, най-големият от които е Хеймей.
- ¹⁰ Олденбургската монархия включва Шлезвиг, Холщайн, Дания, Норвегия и техните островни територии. Първият владетел на това формирование е крал Фредерик I (1523–1533 г.).
- ¹¹ Днес Сале е част от столицата на Мароко – град Рабат-Сале.
- ¹² Още от времето на своето възникване Сале плаща данък на мароканския султан, възлизащ на 10% от пиратската плячка. През 1627 г. градът просперира до такава степен, че успява да отхвърли плащането на данъците и да се самообяви за република. Сале запазва този статут до 1668 г., когато мароканският султан Ал-Рашид (1666–1672 г.) превзема града.

- ¹³ Капер – морски пират, упълномощен от дадена държава да напада и ограбва корабите на друга държава, обикновено срещу дял от плячката. През XVII в. това се счита за легитимен начин за водене на война.
- ¹⁴ Сюлейман Реис (? – 1620 г.) е берберски пират и капитан на алжирския флот в началото на XVII в. Преди да приеме исляма и да се захване с пиратство, той е известен като Айван Де Веембоер – капер от Хорн, Холандия.
- ¹⁵ Поради конфликта за военноморско превъзходство между Англия и Холандия от една страна и Испания от друга, Мурат Реис вижда възможност за безопасно плаване до отдалечената и незащитена Исландия.
- ¹⁶ Това сътрудничество е известно като „англо-берберско“ или „англо-турско“ пиратство. То възниква по време на Религиозните войни в Европа, когато плавателните съдове на Испания, Португалия и Франция се превръщат в цел за протестантските и мюсюлманските пирати, обединени от общи икономически и политически интереси (New interpretations in Naval History 1993, 1). Тук също трябва да се обърне внимание, че определенията „берберско“ и „турско“ се използват за едно и също явление.
- ¹⁷ Тук, както и по-долу, авторът на „Сага за турското нападение“ използва названието „немски език“ за да обозначи неопределен език от западногерманската езикова група.
- ¹⁸ Това е един от моментите, в които проличава, че сред берберските пирати има хора с европейски произход.
- ¹⁹ Бесастадир се намира в региона на Вестур Исафиордур в Югозападна Исландия (недалеч от Рейкявик). През XVII в. стопанството е седалище на датския губернатор на Исландия, а днес е резиденция на исландския президент.
- ²⁰ Разговорът между англичаните и пиратите е ясна индикация за присъствието на европейци сред екипажа на Мурат Реис.
- ²¹ Остров Папей се намира в близост до югоизточното исландско крайбрежие.
- ²² Това е поредната препратка за осъществяването на комуникация между пирати и англичани.
- ²³ През XVII в. на остров Хеймей има 18 животновъдни стопанства и около 400 души.
- ²⁴ Съществуват различни предположения относно общата численост на пленените исландци (Wilson 2003, 100; Хяулмарсон 2007, 92; Arnarsdóttir 2020).
- ²⁵ След градския управител своя дял подбира и капитанът на експедицията, който взима за себе си четирима души.
- ²⁶ Кристиан IV Датски (1588–1648 г.) е крал на Дания и Норвегия, както и херцог на Холщайн и Шлезвиг. Неговото 59-годишно управление е най-дългото в историята на скандинавските монархии.

ЛИТЕРАТУРА

Нойкирхен 1981: Х. Нойкирхен. Пиратите. З. Калчев (Прев.). Варна, 1981.

Хяулмарсон 2007: Й. Хяулмарсон. История на Исландия. От заселването до наши дни. П. Главусанов (Прев.). София, 2007.

Arnarsdóttir 2020: E. Arnarsdóttir. The Official Gateway to Iceland. The country, the people and the culture. The Long Way Home [<https://www.iceland.is/the-big-picture/news/the-long-way-home/13449/>] 25.02.2020г.

Egilsson 1741: Ó. Egilsson. En kort Beretning Om De Tyrkiske Søe-Røvere sonde Medfart og Omgang, da de komt il Island i Aaret 1627, og der borttoge over 300 Mennesker, ihjelslogemange, og paa tyrannisk Maade ilde medhandlede dem. 1741.

Egilsson 1852: Ó. Egilsson. Lítil saga umm herhlaup Tyrkjans á Íslandi árið 1627. H. Hængsson, H. Hrólfsón (Eds.), 1852.

Egilsson 2016: Ó. Egilsson. The Travels of Reverend Ólafur Egilsson: The Story of the Barbary Corsair Raid on Iceland in 1627. K. Hreinsson, A. Nichols (Transl.). Washington, 2016.

Eyjólfsson 2016: Report by Klaus Eyjólfsson [<http://www.reisubok.net/new-page>] 25.02.2020 r.

Halldórsson 1911: J. Halldórsson. Biskupasögur Jóns prófests Halldórssonar í Hítardal II. Sögurit II. Reykjavík, 1911.

Helgason 1997: Þ. Helgason. Historical narrative as collective therapy: The case of the Turkish raid in Iceland – In: Scandinavian Journal of History, 1997, 22, 3, 275–289.

Helgason 2018: Þ. Helgason. The Corsairs' Longest Voyage. The Turkish Raid in Iceland 1627. A. Yates, J. Pétursdóttir (Transl.). Leiden/Boston, 2018.

Jónsson 2008: B. Jónsson. The Turkish Raid Saga. Istanbul, 2008.

Karlsson 2000: G. Karlsson. The History of Iceland. Minneapolis, 2000.

New interpretations in Naval History 1993: New Interpretations in Naval History: Selected Papers from the Eleventh Naval History Symposium. 21–23 October, 1993. R. Love, L. Bogle, B. Van De Mark, M. Yu (Eds.). Annapolis, 1993.

Northern Seas Year book 1995: Northern Seas Yearbook 1995. O. Jansen, J. Thór (Eds.). Esbjerg, 1995.

Tyrkjaránið á Íslandi 1906–1909: Tyrkjaránið á Íslandi 1627. J. Þorkelson (Ed.). Sögurit IV, Reykjavík, 1906–1909.

Þórhallsson, Kristinsson 2013: B. Þórhallsson, Þ. Kristinsson. Iceland's External Affairs from 1400 to the Reformation: Anglo-German Economic and Societal Shelter in a Danish Political Vacuum. – In: Icelandic Review of Politics & Administration, 9, 2013, 1, 113–137.

Ur bréfabókum Brynjólfs biskups Sveinssonar 1942: Ur bréfabókum Brynjólfs biskups Sveinssonar. J. Helgason (Eds.). Copenhagen, 1942.

Wilson 1995: P. Wilson. Pirate Utopias: Moorish Corsairs and European Renegades. Brooklyn, New York, 1995.

“THE TURKISH ABDUCTIONS” IN ICELAND IN THE SUMMER OF 1627

Dimitar Harbaliev

(Abstract)

In the summer of 1627, the southern coast of Iceland suffered two successive raids, known as the “Turkish Abductions” (Tyrkjaránið). First, Iceland was attacked by Moroccan pirates who reached the coast of Iceland in late June, looted the small fishing village of Grindavík and perform an unsuccessful attack on the residence of the Danish governor in Bessastaðir. As a result, about twenty people were captured and many goods were stolen. The second raid was more vicious. Iceland was attacked by Algerian pirates between 4th and 19th of July. Initially, they sailed along the coast of Cape Hvalnes, Berufjörður, Breiðdalur, Fáskrúðsfjörður and the island of Andey, plundered the places and captured about 110 people. Then they pillaged Vestmannaeyjar for three days. The damage was unprecedented – 34 killed and about 250 prisoners. Taken to Algeria, all captives were sold into slavery. Some of them died, others converted to Islam, and only about 35 of them managed to return home. The information from eyewitnesses, victims and contemporaries reveal a deep mark upon the Icelandic self-awareness and collective memory. The summary, analysis and chronological presentation of what happened highlights the significance, context and consequences of the events. Moreover, by examining them separately from the prevailing ideological biases, some questions finds their answers, e.g.: What is the origin of the pirates? Why are they called “Turks”? What is their religion and what motivates them? What is the fate of the enslaved Icelanders and what is their response to these events? This provides a better idea of the psychology and worldview of the Icelanders in the 17th century.

ИКОНОПИСНО АТЕЛИЕ В АРБАНАСИ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVIII ВЕК

Пламен Събев

Още от времето на завършване реставрацията на иконостаса и принадлежащите му икони в наоса на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси през 70-те години на XX в. става ясно, че съществува елитно зографско ателие в това селище. След натрупване на множество данни от изследвания през годините се оказва, че това ателие играе съществена роля в оформлението и на други известни храмове в Арбанаси. Продукцията в него лесно се разпознава по стилистичния почерк, по калиграфията в надписите, начините на композиране и детайлизиране. Освен това представителите на това ателие използват еднотипни технически средства за създаването на църковни изображения. В неговия кръг се изработват предимно икони (а вероятно и дърворезба) още в края на XVII в. и първите десетилетия на XVIII в. Един от зографите, разпознат като Даскал Христо, надживописва там, където има нужди (Василиев 1962, 476; Гергова 2005, 52), като продължава да приема поръчки за съседни църкви и манастири в по-късни етапи от развитието на селището. Но към неговата работа се регистрира участието на друг, неизвестен майстор.

Каква е причината за появата на това ателие? На първо място е замогването на арбанасчани. Благоприятното социално-икономическо и политическо състояние, и топлите взаимоотношения на търговци и производители с Великотърновската митрополия се превръщат в съществени фактори, позволяващи обновяването и разкрасяването на местните храмове (Георгиева 2014, 37; Атанасова 2016, 64–65; Събев 2017, 84). Между другото, в края на XVII в., на сцената се появяват зографи от Тревненския край, които не са особено опитни и умели в работата си, но въпреки това работят активно (Събев 2011, 135; Сапунджиева 2016, 65). Освен тях, осезаемо и отчетливо се откроява едно друго престижно ателие, което, според мен дава насоки за развитието на ранните тревненски зографи. То носи в себе си заряда на възрожденските новости в православния свят. Активният период на това ателие в Арбанаси внезапно прекъсва към края на 30-те години на XVIII в. поради разпространението на чумна епидемия (през 1717 г., 1729 г. и продължителна трета вълна от 1770 г. нататък) (Попгеоргиев 1903, 117; Папазов 1937, 48–62). Най-вероятно при втората болестна вълна въпросното ателие прехвърля своята дейност на друго,

по-безопасно място, отвъд река Дунав, установявайки се в пределите на Букурещ. Това предположение се базира на една посочка от чл. кор. проф. д.и.н. Иванка Гергова за сходства в работата на така нареченият зограф Христо с една икона – „Св. Богородица Иверска“ от църквата „Колцеа“ (**Colțea**) в Букурещ, 1702 г. (Гергова 2005, 52). В процеса на работата ми по програма „Еразъм +“ в румънската столица през 2019 г. аз доразвих това наблюдение и на място документирах в този храм наличието на сходства в стилистиката на още много други икони, както и по отношение пластиката на иконостаса. В контекста на тези търсения възниква въпрос: ако тези творчески изяви са от началото на XVIII в., дали след активната работа в Арбанаси отново има завръщане в Букурещ? Тези процеси на творчески обмен и реализации на този етап са трудни за пълно проследяване. Все още не съм наясно с атрибутирането на зографа от румънските специалисти, дали изобщо името му е съхранено върху икони? Надявам се, чрез подготвения проект в РИМ – В. Търново, да продължа своите търсения и да открия още следи и доказателства от работата на това ателие. Към момента представям резултатите от анализите, които съм постигнал още преди една година.

Историография

Поради популярността на църквата „Рождество Христово“ днес са натрупани множество публикации с различна насоченост – историческа, богословска, изкуствоведска, епиграфска (Геров, Бакалова, Кунева 2012, 91). Факт е обаче, че на този етап специалистите не изследват задълбочено тези оригинално принадлежащи икони на иконостаса в наоса. Още през 1979 г. проф. Любен Прашков публикува монография за историята и художествената украса на този храм (Прашков 1979). Чл. кор. проф. д.и.н. Иванка Гергова на свой ред анализира стиловите особености на дърворезбата по иконостаса (Гергова 1993, 95). Полезно, дори до днес, се оказва богато илюстрираното издание на Светлин Босилков, посветено на иконостасите и религиозното кавалетно изкуство в Арбанаси (Bossilkov 1989). От съществено значение е да се посочи името на ранен изследовател, който дава предположения за произхода и движението на зографите Христо и Стою, свързани с настоящата проблематика. Това е Андрей Протич, който насочва към идеята че те пристигат от Влашко (Протич 1930, 439–440).

Проф. Асен Василиев доразвива темата, като за първи път посочва подпис от ръката на Христо върху една царска икона, част от продукцията на въпросното ателие (Василиев 1962, 476). По-късно, в статия от списание „Проблеми на изкуството“, обстойно се представят стенописите от църквата „Св. Георги“ в Арбанаси, като между многото факти се посочва името на същия Даскал Христо. Той, освен стенописец, изписал „Страшния съд“ в нартекса на храма „Св. Георги“, е посочен и като автор на икони от първия иконостас в манастира „Св. Никола“

(Гергова 2005, 50, 52). В своята монография за произхода на тревненските зографи д-р В. Сапунджиева приема тезата на проф. Гергова, че този зограф не е от Трявна, „но е свързан със зараждането на това художествено ателие и е автор на царски и апостолски редове за всички иконостаси в Арбанаси в стила Бранковяну...“ (Сапунджиева 2016, 75). Според мен обаче всички изследователи пропускат някои съществени детайли в своите анализи. Съществуват икони, които са създадени от ръцете на друг, не по-малко елитен зограф, представител на същото ателие. Така например брилянтно изписаната икона „Седем страдания на св. Богородица“, принадлежала на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси, е всъщност продукт на същото ателие, но е различна от почерка на Даскал Христо (Събев 2010, 72–86). Има и други икони от фонда на РИМ – В. Търново, които спадат към това ателие, но не са от ръката на този майстор. Според мен ателието работи активно, разпространява необичайни композиции и дава примери за качествена зография на останалите ранни тревненци Недю II и Стойо. И тук трябва внимателно да бъдат отделени творбите на представителите от едно или друго ателие, да се проследят пътища на творчески изяви дори отвъд река Дунав. В този смисъл търсенето се превърна в публикация, която е необходима в научното пространство.

Съществуват и други, още по-късни публикации за църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. Те се занимават с архитектурата и стенописите от различни зони, с редица иконографски особености и богословски концепции, с механизми за повдигане и отпускане на изгубени осветителни тела, с преправени хороси, триизмерни възстановки, които не засягат настоящата проблематика.

За разположението на иконите по иконостаса от църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси

Иконите са запазени, качествено реставрирани, фотодокументирани и заедно с цялостната конструкция и дърворезба, днес блещат със своята изящност на иконостаса (Ил. 1)¹. Върху образите от царския ред (при заварено положение) е имало сребърни обкови върху ръцете и ореолите. По преценка на реставраторите, след почистване на по-късни надживописвания и укрепвания, те са окончателно отделени, за да може да се вижда оригиналната иконопис. Всички икони днес са монтирани, но не са върнати на своите оригинални места по иконостаса. От дясната страна на царския ред днес са подредени: „Св. Рождество Христово“ (с акцент към поклонение на влъхвите) и в края – „Св. Йоан Кръстител“. От ляво, необичайно за иконографските традиции, са поместени „Св. Богородица с Младенеца – Елеуса“, „Иисус Христос Пантократор“, а в най-северната страна на иконостасния ред, в цял ръст е поставен „Св. Архангел Михаил“. Всъщност това е хрумване на реставраторите, които през 70-те и 80-те години на XX в. едва ли са се съобразявали с каноничните правила

в Православието и по-скоро са монтирали иконите в рамките на прозорците там, където им се е сторило удобно и технически възможно. В действителност на мястото на днешното „Св. Рождество Христово“ е била иконата на „Св. Богородица Елеуса“. Самата патронна сцена на храма традиционно е стояла до иконата на Иисус Христос. Информацията за това намирам в отложената фотодументация, направена преди генералните процеси на реставрация и консервация в целия храм.

Във високите части на иконостаса, където би трябвало да е празничният ред с малки икони, изпълнени от същите представители на въпросното ателие, днес местата са попълнени с други икони, изписани по-късно от други зографи и събирани най-вероятно от дарения за храма. Според направената фотосесия за състоянието на иконостаса през 60-те години на XX в. става ясно, че такива икони са били поставени още през този период. В този смисъл тези творби не влизат в полезрението на настоящия анализ.

Иконография

Следват се общоприети схеми за разпределение и представяне на образите в иконостаса. Изхождайки от начина на подреждане в миналото става ясно, че авторите са спазвали православните традиции и са акцентирали на най-съществената тема – христоцентричен кръг, включващ най-великите застъпници пред Вседържителя – Логос и един строг изпълнител на наказания – Св. Архангел Михаил. Светците са допоясно изобразени, максимално запълващи вертикалните формати, с контрастни цветове и убедително стегнати фигури. Изключение прави несъразмерната фигурка с едва доловимо уедряване главата на Св. Архангел Михаил, както и специалната композиция „Рождество Христово“.

Най-важната икона е на Вседържителя Иисус Христос, на която има надпис: ΙΣ ΧΣ Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ (Ил. 3). Върху страниците на разтворено евангелие в ръката на Христос е изписан следния текст: ΕΓΩ ΕΙΜΙ ΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ Ο ΑΚΟΛΟΥΘΩΝ ΕΜΟΙ. Адаптация: *Εγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου; ὁ ἀκολουθῶν ἐμοὶ οὐ μὴ περὶπατήσῃ ἐν τῇ σκοτίᾳ ἀλλ', ἔξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς*. В превод: „Аз съм светлината на света; който Ме последва, той не ще ходи в мрака, а ще има светлината на живота“ (Йоан 8: 12).

Иконата на Св. Богородица Умиление (ΜΡ ΘΥ Η ΕΛΕΘΣΑ) също е традиционна, в нея се следва модел от по-стари периоди без никакви отклонения. Надписите са едри, на син фон, открояващи се със златни букви.

Св. Архангел Михаил (Ο ΑΡΧ[ΑΓΓΕΛΟΣ] ΜΙΧΑΗΛ), както вече отбелязах, е в цял ръст, облечен в бойни доспехи, с пристегнати кожени колани и червено наметало. Демонстративно с дясната си ръка той е вдигнал меч, а в лявата държи чаша, съдържаща горчивината на смъртта за грешниците.

Св. Йоан Предтеча (Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ), ангелът на пустинята, също така е представен по традиционен начин, благославящ, с прибрани ангелски крила, облечен в груба дреха от камилска вълна и зелен химатион. Държи в купел своята отрязана глава и под нея разгърнат свитък с надпис: ΜΕΤΑΝΟΕΙΤΕ ΗΓΓΙΚΕ ΓΑΡ Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ (адаптация – *Μετανοείτε ήγγικε γαρ η βασιλεία των ουρανών*), в превод: „Покайте се, защото се приближи царството небесно“ (Матей 3:2).

В съвременния вид на иконостаса, в първи регистър (в най-ниските зони), са изписани икони от същото ателие, илюстриращи втора и трета глава на книга „Битие“ от Стария Завет. За тяхното разположение и богословски насоки съществува полезно изследване на Десислава Иванова (Иванова 2010, 61–71). Проф. Ив. Гергова отбелязва, че тези сюжети са типично вплетени в програмите на тревненските иконостаси, макар че не са само техен „патент“ (Гергова 2010, 421). Тук се оказват едни от най-ранните примери за подобни сюжети, от които най-вероятно тревненци се вдъхновяват. Представям техния ред в хронологичен порядък: 1. „Даване имената на животните“ (Битие 2: 20), 2. „Грехопадение“ (Битие 3: 1–7), 3. Η ΕΞΟΡΗ ΤΟΥ ΑΔΑΜ (адаптация: Εξορία του Αδάμ) „Изгонване на Адам“ (Битие 3: 23–24). Прави впечатление, че в левия ъгъл на последната икона има растителен мотив с цветове, който едновременно с това напомня за експресивен подпис. Но трудно могат да се разпознаят букви поради лошото състояние на живописния слой.

До северната стена е монтиран дървен панел от снадени дъски, на мястото на който, логично, би трябвало да бъде поставена икона от цикъла „Сътворение“ („Създаване на Адам и Ева“?). Но в случая, съобразно направената фотография се вижда, че на въпросното място още преди 60-те години на XX в. е липсвала такава икона.

Всички рамки на тези икони са широки и изпъстрени със ситни флорални мотиви, открояващи се на тъмен фон, специфичен подход, характерен за Йоанинските иконописни ателиета, но също така срещащи се и в Атонските манастири.

Стилистични особености в иконите

Иконите от царския ред и първи, най-нисък регистър, се отличават с особен графичен стил на изработка. По лицата и откритите части на фигурите зографът работи с меки преливки на светла охра, без особено резки и тежки преходи между сенките и осветените части. Едновременно с това този майстор графично очертава формите, като в очите избелва с шрихи навсякъде около зениците. Ъгълчетата на устните са повдигнати нагоре, за да подскажат за леки усмивки на св. Богородица и на Иисус Христос. Това се забелязва дори по отно-

шение психологическия образ на строгия по изискване св. Архангел Михаил. Под долните устни в някои случаи се открояват бликове. Едновременно с това в заключителните етапи от изписването на персонажите, акцентите са постигнати чрез бяло щрихиране (бликове), които, не дотам рязко, но все пак спояват цялостното излъчване и напомнят, че става дума за православни художествени визуализации. Без тях творбите биха звучали, в артистичен аспект, като западни илюстрации. Тези подходи са характерни за един преходен период на изоставяне старите традиции и похвати в контекста на възрожденските новости. Други особености, които заслужават внимание, са декоративната орнаментика по мафория на св. Богородица, зелените и сини фонове, комбинацията между асист върху златните зони и строго графично подчертаване на фигурите. Рамките са в плътно червен цвят (киновар). Липсват подписи.

Според С. Босилков, периода на завършване на иконостаса с принадлежащите икони е най-късно през 1705 г. В книгата на същия автор се показва в детайли апостолски фриз от най-ранния иконостас в манастира „Св. Никола“ в Арбанаси. Дори в текста се предполага, че той е изпълнен през XVI в., донесен от друга църква на селището – „Св. Димитър“ (Bossilkov 1989, 227). Определено, по отношение на нашата работа, е необходимо да се набележи, че това е фриз от иконостас, който има сходства със стилистиката в работата на зографа, автор на иконите от царския ред в наоса на „Рождество Христово“. Проф. Асен Василиев, в своята студия за българското изкуство през XVIII в., бегло споменава, че върху Богородична икона (висока 97 см) от манастира „Св. Никола“ има надпис „Хр Христо“ (Василиев 1962, 477). Но поставя под въпрос в анотацията, че авторът на иконата е същия Даскал Христо. Всъщност става дума за ранна фотография на „Св. Богородица с Младенеца“ (тип Елеуса), вкопана царска икона, със сребърни вотиви по ръцете и ореолите. Днес върху долните тъгълчета на още една икона от този манастир намирам един и същи подпис в лигатура: „X[έ]ρι · Χρίστο“ (Ил. 7, 8). Но като се има предвид огромната работа по отношение на резба, позлата и изработка на големи и малки икони в тази обител, много трудно можем да се съгласим с идеята, че това е продукция само на един майстор. Вероятно е имало втори човек, който не се намесва в заключителния етап от работата на Даскал Христо по иконите (изписване на очи, ръце, надписи за царските персонажи).

Когато говорим за тандем, несъмнено съществуват идентични подходи за отделни представители, но също така детайлно могат да се намират и разлики. В настоящата публикация представям свое виждане за двама майстори на това зографско ателие.

Представители на ателието

Първи зограф (Даскал Христо)

– Икони от първи регистър (със старозаветни сцени) и царски ред с принадлежащите икони от иконостаса на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. Запазени в оригинален вид на същия иконостас са: Царските двери, апостолския фриз, Венчилката и най-висок регистър с „Разпятие Христово“.

– Икона „Св. Пророк Илия“ (РИМ – В. Търново, Инв. № 154 ХИ/ТОМ-ОФ). С. Босилков датира иконата от 1638 г. до 1681 г., като посочва, че тя е от същия храм (Bosilkov 1989, 152, ill. 136). Днес е част от временна експозиция на Специализиран музей за резбарско и зографско изкуство, гр. Трявна.

– Иконостас в църквата при манастира „Св. Никола“ в Арбанаси, датиран 1705 г. Конструкцията е разглобена през XIX в. и е преместена от наоса в нартекса на същия храм². Част от иконите са взети за реставрация, други са останали на място. Включва: царски двери (днес в Музея на Св. Синод на Българската православна църква в София); икони от царския ред: „Иисус Христос Пантократор“, „Св. Богородица с Младенеца“ (Елеуса), „Възкресение Христово“, „Рождество Христово“. Иконата „Св. Николай Чудотворец“ днес е с поставен сребърен обков върху ореола с гръцки надпис и годината 1791 (Ил. 7). Намира се в наоса на същата манастирската църква. Икона „Св. Йоан Кръстител“, също от царския ред, днес е станала част от постоянна експозиция, северна зала в музей „Възраждане и Учредително събрание“, В. Търново (Инв. № 324 ХИ/ТОМ ОФ) (Bosilkov 1989, 200). Съществено е да се отбележи, че по време на реставрацията преди години в музея върху част от дясното рамо на светеца се разкрива отвор, под който се вижда по-стара иконопис. В този смисъл не е изключена вероятността царските икони да са взети от по-стар иконостас. Апостолският регистър (в центъра с „Дейсис“) е от същата ръка на зограф Христо, пророчески фриз с медальони (в центъра е Св. Богородица Знамение, фланкирана от двама архангели), Венчилка и кръст с „Разпятие Христово“.

– „Св. Йоан Кръстител“, с 10 житийни сцени. Дървена резбована рамка. Съхранява се във фонд на РИМ – В. Търново (Инв. № 10 ХИ/ТОМ ОФ) (Bosilkov 1989, 202).

– Отделни икони, вероятно проскинитарни (високи 38 см), които са изписани от същата ръка: „Възкресение Христово“ („Съшествие в ада“); „Възнесение Господне“. Те също произхождат от манастирската църква „Св. Никола“ в Арбанаси.

– Икона „Въведение Богородично“, с незначителни загуби по живописния слой отдясно по рамката и част от пейзажа. Висока е 38 см, вероятно проскинитарна. С. Босилков предполага, че тя е също от манастира „Св. Никола“

(Bossilkov 1989, 204). Днес се съхранява в музея на Св. Синод на Българската православна църква (Инв. №3338).

– Икона „Св. Богородица Неувяхваща роза“ с клейма на избрани светци, ангели.

– Новозаветна троица в медальон (Сапунджиева, Енчев 2018, 209). Иконата е монтирана в дървена рамка с абсолютно същите резбовани орнаменти. Подобен тип палмети, редуващи се симетрично по вътрешната страна на рамката се срещат често в творбите на епирските и албански майстори от XVIII в. и първите десетилетия на XIX в. Например много сходна в това отношение е една икона на св. Богородица Кикос, с избрани светци и дърворезбена рамка, изработена от Johan Katro – Çetiri през 1810 г., произхождаща от катедралата „Успение Богородично“ в Берат и съхранявана днес в музея „Онуфрий“ (Çika, Drishti 2009, 72). Според мен обаче лицето на Божиата майка е изписано по-наивистично, сухо и с груб голям нос. С. Босилков предполага, че произхожда от манастира „Св. Никола“ в Арбанаси (Bossilkov 1989, 204, ill. 193).

– През 1709–1710 г. се регистрират надживописвания върху апостолския регистър от разглобения иконостас в наоса на храма „Св. Георги“ в Арбанаси. Лявата половина днес е изложена в постоянна експозиция, северна зала в музей „Възраждане и Учредително събрание“, В. Търново. Дясната половина на фриза се съхранява в депо на отдел „Християнско изкуство“, РИМ – Велико Търново.

– Цял регистър с пророци от иконостаса на църквата „Св. Георги“ в Арбанаси, 1710 г. (Bossilkov 1989, 246–247). Разделени са на две части (Инв. №498 „а“ и „в“). Съхраняват се в музей „Възраждане и Учредително събрание“, В. Търново.

– Аналой (катедра) с киворий, произхожда от църквата „Св. Георги“, около 1710 г. Панелите в долния регистър, поне от видимите страни, са били изписани със сцени от книга „Битие“. Босилков публикува само черно-бели фотоси на две сцени: „Създаването на животинския свят“ и „Грехопадение“. Тези образи вероятно са изписани от същия първи зограф.

– Царска икона „Св. Богородица с Младенеца“. Фигурите се открояват на златен фон. Прави впечатление специфичната намрежена система от плетени ресни по мафория. Днес творбата е експонирана в Криптата при храм-паметника „Св. Александър Невски“ в София (627 ХИ-ТОМ/ОФ). Вероятен произход – иконостас от църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси.

– Икона „Иисус Христос Вседържител“, днес във временна експозиция на Специализиран музей за резбарско и зографско изкуство, гр. Трявна (инв. №642 ХИ/ТОМ-ОФ). Вероятен произход – иконостас от църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси.

Втори зограф (неизвестно име)

Този автор работи по-фино, без афинитет към графични трактовки в рисуването. Придържа се строго догматично към сюжетите. Използва и комбинира пластични модели, гравировки по златните фонове. Изписва светците сходно с първия майстор. Дори бих казал, копирките в ателието са общи, например „Св. Богородица Елеуса“ се прекопира от царската икона в църквата „Рождество Христово“. Допуска едва доловими усмивки в лицата, но очите са различни като форма и начин на изсветляване. Под долните устни не се открояват бликове, характерни за по-късните етапи от работата на Даскал Христо. Върху централните надписи в карминов цвят специфично се маркират частите на буквите с бяла линия, по този начин се получава ефект на двуизмерно екструдирание. В останалите детайли по орнаментиката в дрехите очевидно се използват едни и същи мотиви. До този момент не се открива негов подпис.

– Две икони от царски ред на неизвестен иконостас, съхранявани в депо на РИМ – В. Търново: „Св. Богородица Елеуса“ (Инв. № 325) (**Ил. 5**) и „Иисус Христос Пантократор“ (Инв. № 465) (**Ил. 6**). И двете икони се причисляват към ателието със специфично едрите букви на надписите, както и зелените фонове и декоративни орнаменти по дрехите на персонажите. Очите и формите по лицата обаче, както вече отбелязах, са различни от тези в работите на първия майстор. Клепачите тук са по-спокойно спуснати, без резки графични очертания, а зениците – деликатно прорязани от бликове.

– Икона „Седем страдания на Св. Богородица“, принадлежала на църквата „Рождество Христово“ (Инв. № 162 ХИ/ТОМ-ВрП, днес в депо на РИМ – Велико Търново). За тази икона съществува подробен анализ, въпреки че надписите на гръцки тепърва ще бъдат допълнително анализирани, в този смисъл тук само добавям достиженията на този неизвестен майстор в контекста на художественото ателие (Събев 2010, 79).

– Икона „Св. Николай Чудотворец“. Светецът е седнал на трон, обкръжен със сцени от неговия живот и извършени чудеса (Гергова 1978, 74). Произхожда от параклиса „Св. пророк Илия“ на манастирската църква „Св. Никола“ в Арбанаси. С. Босилков погрешно я датира в XVII в. (Bossilkov 1989, 150), а В. Сапунджиева се въздържа от датировка (Сапунджиева 2016, 83). Според мен художествените белези, въпреки огрубените надживописвания по дрехата, особено що се отнасят до лицето, подсказват за ранен XVIII в.

Разгръщайки страниците от същата книга, достигам до съгласие с тезата, че иконостасът в наоса на църквата „Рождество Христово“ е изработен преди този от манастира „Св. Никола“ – в периода 1681–1704 г. (Bossilkov 1989, 38). Взема се предвид факта, че през 1680 г. започва строителна дейност във въпросния манастир, със средствата на Атанасий, период в който двамата зографи биха могли да довършват украсата на иконостаса в горната митрополитска

църква. Монтирането на завършения иконостас в наоса (а не в нартекса) в „Св. Никола“ става в същата година, когато е приключена стенописната декорация (Bossilkov 1989, 38). Въз основа на бележките от по-старите изследвания и натрупания емпиричен материал достигам до следното заключение: през 1690–1700 г. в наоса на храма „Рождество Христово“ даскал Христо работи иконите по иконостаса. Съучастник е неизвестен елитен майстор, който добавя иконата „Седем страдания на Св. Богородица“. По-късно, през 1705 г., Христо прехвърля дейността си в манастира „Св. Никола“ заедно с втория майстор. Там работят по иконите на по-голям иконостас и добавят отделни поклоннически икони. Даскал Христо доминира в количествен аспект, създавайки поредица от други икони, които не са с установена храмова принадлежност, но биха могли да бъдат част от наоса на църквата „Св. Димитър“. Но стилът му във времето очевидно не напредва и не се развива на по-високи нива, а напротив, става по-сух и наивистичен.

Иконостасът с принадлежащите му икони от църквата „Колцеа“ в Букурещ

Както вече отбелязах във въвеждащата част от изследването, проф. Ив. Гергова насочва внимание към една царска икона от 1702 г., която има общи стилистични черти с работите на въпросното арбанашко ателие (Гергова 2005, 52). Всъщност църквата, заедно с целия манастирски комплекс „Св. Трима йерарси и св. Параскева“, са щедро обдарявани от Михаил Кантакузин. Със сигурност може да се определи че иконостасът там е завършен преди 1717 г. (**Ил. 4**). Иконата на Иисус Христос – Спасител на света, от царския регистър, напомня за стилистиката на първия зограф, особено що се отнася до изписването на очите, формата на лицето, начините на украсяване по дрехите. Но тоновете са по-тъмни, а и иконопииста е доста по-качествена (**Обр. 1**). Едрите надписи също така са лесно разпознаваеми на гръцки език и близки по съдържание с тези от Арбанаси. Подобни са изводите и спрямо друга икона от иконостаса – с образите на светите лечители Козма и Дамян (с интересна комбинация от седеф и злато по рамката). Изобщо целият иконостас в „Колцеа“, макар и по-висок, с повече редове, със запазени празнични икони, апостолски ред, Венчило, е близък в сравнение с този от наоса на „Рождество Христово“ в Арбанаси (**Ил. 2**). Встрани е представена проскинитарна икона на Св. Богородица с Младенеца, покрита със сребърен обков, която е с видимо повече груба графична трактовка по лицата, което ми напомня за нивото на Даскал Христо (**Обр. 2, 3**).

Към всичко набелязано дотук обръщам внимание на още съхранени следи от наоса на църквата в „Колцеа“. В отделни зони по стените се виждат стенописи, които легендарно се преписват на зографа-свещец Парву Муту (G. Manucu-Adameşteanu 2007), но при по-внимателен анализ се оказва, че те се

различават от неговите типични фигури и надписи. За мен по-вероятно е тези стенописи да са изпълнени от представител на ателието, за което става дума в настоящото изследване.

Техника и технология

В технологично отношение и от двамата зографи са подбирани твърди и здрави дървени плотове за основи, с прилежно направени кушащи и сглобки. Често пъти в арбанашките храмове се използва дъб или бук за дъските и напречните скрепващи елементи. Например за старозаветните сцени от иконостаса са използвани по три вертикално сглобени дъски, укрепени с монолитни широки кушащи. Доколкото успях да проуча, в Букурещ са използвани подобни материали. Върху платно с грунд е полагана яйчна темпера, като листовото злато изобилства. Първият зограф, според мен, е повече агресивен представител на ателието, използва своите знания и технически опит, за да създаде една пъстра и разнообразна система от образи, комбинирайки класическа темпера с маслени велатури. За мен обаче е все още трудно разрешим въпросът за авторството. Иконата „Седем страдания на Св. Богородица“ е елитна в стилово отношение, освен това е с рядка иконография. Да не говорим за патронната сцена „Рождество Христово“, която е също така на много високо ниво, без аналогия за тревненци. Независимо от трудностите и липсата на документи, можем, въз основа на анализа в настоящата статия, да приемем тезата за наличие на двама зографи, които са били добре подготвени в теоретичен и практически аспект за всякакви поръчки. Характерното за тях е умелото използване на асист и пробастър, като декоративните елементи са прецизни и елегантно изпълнявани в детайли. Очевидно и листовото злато е било плътно изковано и източено, защото на места в пробастъра щрихите са доста надълбоко врязвани и все така блестящи. Допълнително по дрехите са врязвани елементи и запълнени с цветни велатури и качествено лаково покритие. Вторият зограф работи по-схоластично, от сини, фоновете преливат в зелено, но без да се отклонява от строгите образци на Православието. Иконописва стегнато и до известна степен, наподобявайки първия майстор.

Патронната сцена „Рождество Христово“ в митрополитския храм

Преди да стане дума за общите тенденции в работата на това ателие, бих искал да обърна специално внимание на патронната икона „Рождество Христово“ (Ил. 9). В самата сцена намирам интересни детайли и акцент към поклонението на влъхвите, тема, която заслужава повече задълбоченост и яснота (Ил. 10). Относно развитието на „Поклонението на влъхвите“ са писали световни

авторитетни изкуствоведи, като например Хуго Кехер, Виктор Никитич Лазарев, Васил Пандурски, Мариана Татич-Джурич (Kehrer 1909, 3; Лазарев 1971, 299; Пандурски 1951, 3–15; Татић-Ђурић 2007, 221). В техните анализи се разкрива разнообразие и развитие на сюжета още от периодите на утвърждаване каноните в християнството. Но твърде много се променят художествените похвати след рухването на Византия в средата на XV в. и тогава на Запад започват да интерпретират темата чрез нови съчинения на Jacobus de Voragine и Rudolf von Sachsen по всевъзможни начини, отключвайки артистични наклонности и въображение на художниците (Пандурски 1951, 9).

Съществуват и други публикации, интернет пространството изобилства от такива, които са посветени на западната кавалетна живопис и достиженията на големите майстори. Но тези разработки могат да помогнат в настоящия анализ дотолкова, че да допълнят представите ни за разнообразие и развихряне на въображението през различните готически и ренесансови периоди.

Прави впечатление, че в митрополитската църква „Рождество Христово“ сцената е доста различна спрямо другите произведения не само от същото ателие, но изобщо в останалите паметници на Арбанаси. На този етап от изследването трудно бих могъл да посоча категорично къде продължава дейността на този зограф след 40-те години на XVIII в. Той попада в Арбанаси в зрялата си възраст на творец, позволяваща детайлно и прецизно изписване на образите, дрехи и надписи, разкриването на пейзажи.

В сравнителен план, през XVIII в. в нашето изкуство по българските земи, се наблюдават частични и минимални изменения в технологията и техниката на иконописване. Освен това разчупените сюжети от Западна Европа, така умело адаптирани в православен дух от критските и йоанинските майстори в края на XVII в. и първата половина на XVIII в. все още не са достигнали до проходящите представители на Тревненската школа. Рядко се появяват толкова елитни зографи в нашия район, които да се задържат години. В този смисъл не само патронната икона, с акцент към поклонението на влъхвите, е различна! Различни са и останалите произведения на ателието, тъй като иконописната елитарност може да бъде сравнявана с тази от ателиетата в Несебър. Освен това, нека не забравяме, че самият храм „Рождество Христово“ е превърнат в митрополитска резиденция, поради което в неговата украса строго са били съблюдавани каноничните изисквания от най-висши свещенослужители и духовници. Включително и що се отнася до проектирането и изработката на иконостаса и иконите по него от началото на XVIII в.

От пръв поглед композицията лесно се разпознава, надписът е с едри букви, разположен най-отгоре – Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ, в превод *Рождение-то на Христос* (Матей 2: 1–11; Bortoli 1758, 11).

За позата на Божията майка

В много от православните стенописи и икони сме свикнали да виждаме Божията майка върху ложе, а поклонниците – статично спазващи подобаващо разстояние пред светото отроче. Освен че е наративен, сюжетът в Арбанаси всъщност е развит в унисон с късните влияния в църковните изкуства. Зографът запазва традицията да постави Св. Богородица до своята рожба, но този път тя не е полегнала в ложе (както в много поствизантийски образци), нито пък е коленичила (както в някои популярни западни образци, развивани под влиянието на кватроченто майсторите). По-скоро тя е кротко приседнала над яслите и смирено разкрива чудото на света чрез жест на посочване пред погледите на влъхвите. Едновременно с това тя поема кутията със злато от възрастния Мелхиор. Йосиф Обручник приема друг подарък, подаден от младия Гаспар. Тук по-скоро се запазват късни богословски представи за сядането на Св. Богородица и недокосването на Младенеца. Тя е в близост до Него, но не го държи в ръце, нито го повдига, за да се допира до влъхвите.

Влъхвите (облекло, пози, разположение)

Двама от влъхвите не са еднотипно покланящи се. Те сякаш току-що влизат през арковиден вход, като част от отдавна разрушена сграда, обкръжаваща Витлеемската пещера. През отвора на самата арка се вижда слуга, който се грижи за камилите на новопристигналите господари. Те пристъпват тържествено, сякаш са водачи на процесия, повдигат високо ръце с донесените дарове. Според Свещеното Предание имената им са: Мелхиор (старец с бяла брада, поднасящ злато в кутия пред Младенеца, покланящ се като на Цар на царете), Гаспар (младолик, поднасящ ливан, тоест кедров тамян, запечатан в специален съд, като на Велик Първосвещеник), Валтасар (който е с по-тъмна брада, носи смирна, като на Човек, който ще изпита Великомъченичество). Тези важни персони в иконата са изписани в разкошни дрехи, украсени със златни орнаменти по тях, възприети от Западния ренесанс. Мелхиор, който е коленичил и подаващ дървена кутия със златни пластинки, е облечен в празнична върхна дреха тип *догалине*, която е характерна за италианския ренесансов костюм, с широки прорези за ръкавите. На пода той е свалил своя бял персийски тюрбан с червена шапка. Забележително е това, че двамата поклонници Валтасар (който е изправен в края на композицията) и коленичилият Мелхиор, са обгърнати с пухкави бели яки, на влакнести петна, изработени от рисова кожа. Модата за тези специални аксесоари е продиктувана реално от италианските аристократи и английските крале още от края на XV в. и началото на XVI в., например това е отразено в портретите на Хенри VIII (1509–1547 г.) и Едуард VI (1547–1553 г.).

Двамата овчари в пещерата

Недиректните западни влияния в композицията не свършват дотук! При внимателен оглед се разкрива друг интересен детайл от задния план. Зад Св. Богородица, скрити в дъното на пещерата, се виждат двама овчари, които се подпират на своите геги. Те всъщност споделят помежду си всеобщата радост за идването на Месия. Според Евангелието точно те станали първите свидетели на чудното обличане на Бога в плът и кръв. Всред полето, илюстрирано по-горе, от ангел небесен те научават благата вест и бързо се озовават в пещерата (Лука 2: 8–11). По-младият обаче е облечен с тънка дреха, необичайно за ниските нощни температури в Палестинска Йудея, и маниерно е разголил своето рамо.

Младенецът в яслиите и лъчите

От друга страна, независимо от набелязаните западни елементи, в иконата е постигнат ефект на просветляване в духа на православните традиции. Христос е в ложето си върху бяла кърпа (символ на божествена чистота), несъмнено в унисон със старите византийски модели. Той е обгърнат и със специфични тънки лъчи от асистоно злато, блестящи като аура около бебешкото тяло, сякаш поглъщат със своята яркост сламеното канапе и бялата кърпа в една цялостна иконописна амалгама.

Теренът

Съществено е да се отбележи и това, че централните фигури са разположени върху равен каменен под със стъпала. От другата страна на терена, високо в далечината, се разгръща друг разказ, за ангела благовестител на овчарите, както и ангелски хор, възпяващ възплъщението на Бога.

Разлика с другата икона от манастира „Св. Никола“ в Арбанаси

Към всичко набелязано дотук може да се определи, че композицията, в сравнение с множество развити сюжети до края на XVIII в., действително е различна. Несъмнено запазени са на територията на Велико Търново и неговите околности множество стенописи и икони от различни периоди, илюстриращи Рождеството. Но те нямат нищо общо с разглежданата творба от царския ред на иконостаса в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. Дори е редно да отбележа, че същият зограф демонстрира своите разнообразни възможности в манастирската църква „Св. Никола“ на същото селище, като изписва друго „Рождество Христово“, което обаче е сходно с традициите от по-зрели периоди от поствизантийското изкуство. И композицията няма нищо общо с тази, която анализирам.

Митрополитският поглед върху изкуството

Факт е, че зографът се е погрижил да използва всички свои технологични възможности, за да стане иконата наистина празнично изящна и впечатляваща със своите детайли. Реално погледнато, ако се опитаме да разсъждаваме логично, един поканен зограф, проявил своите умения под зоркия поглед, закрилата и благословението на търновския митрополит Теодосий (1697–1707 г.) (Тютюнджиев 2007, 280), няма как изолирано и самостоятелно да достигне до такова „разчупено“ композиционно решение (Събев 2017, 59). Разбираемо, във времето, в което той живее, инспирации са възможни от различни посоки. Използвайки метода на сравнителното изкуствознание достигам до извода, че тази иконографска схема е нова за българските храмове в периода от края на XVII в. или началото на XVIII в., но не толкова непозната за южните части на днешна Гърция. На практика се получава една смесица от модели, схеми, с натрупвания от предходните епохи, за които до този момент липсва един по-широк поглед и проследяване.

Прототипите (без директно влияние)

Прототипите се крият в творчеството на критските майстори на четката, които обаче се вдъхновяват още по-рано от една многофигурна творба на италианския майстор Джентиле да Фабриано – „Поклонението на влъхвите“ (Strozzi Altarpiece). Тя е завършена през 1423 г. и днес е експонирана в галерия „Уфици“ на град Флоренция. Композицията, в този ранен период, е новаторска в различни аспекти по отношение динамиката на фигурите, облеклото на поклонниците, архитектурата, изобщо тя служи като опорна точка за интерпретации на следващите поколения творци, представители на различни западни религиозни общности, школи, ателиета (Албрехт Дюрер, Албрехт Алтдорфер, Сандро Ботичели, Тинторето, Бернардино Луини, Матиас Стом, Лукас Ворстерман, библия „Ектипа“). В това отношение внимание заслужава живописното платно на тази тема, рисувано от Антонио Кореджио през 1515 г., защото, макар и в доста различен стил и цвetoва гама, той по аналогичен начин повдига Рождественските ясли с Младенеца върху двустъпален каменен подиум.

По отношение на иконата от иконостаса в Арбанаси съществуват доста по-близки творби, изпълнени от гръцки зографи. Все пак те не влияят директно в структурирането на композицията от Арбанаси, но е необходимо включването им в анализа поради факта, че със своята популярност допринасят за вдъхновението на по-късните поколения зографи, работили в същото селище.

Популярен автор, използващ сходни иконографски детайли, е Михаил Дамаскинос (Μιχαήλ Δαμασκηνός, 1535–1593 г.). Силно повлиян от венециан-

ските живописци, той помества „Поклонението на влъхвите“ в икона с големи размери, предназначена за манастирската църква „Св. Екатерина“ в Хераклион, остров Крит (Constantoudaki-Kitromilides 1993, 451). В унисон с разпространеното западно предание той показва струпването на цяла процесия от поклонници, тук присъстват не само мъдреците, но и техните слуги, конници, камилиари. Съществената прилика с късната икона в Арбанаси е по отношение на позата и дрехата на Мелхиор, защото той носи същото италианско наметало – дога-лине, с широки прорези за ръкавите, гарнирано с пухкава бяла яка от рисова кожа. Друг, по-късен, но също така ярък представител на Критската школа, е Емануил Лампардос (1587–1631 г.). Той илюстрира „Поклонението на влъхвите“, като отново преписва западната процесия. При това той демонстрира знания за отразяване на реалистични перспективни съкращения, умения в разработката на гънките по разкошните дрехи, контраст, динамика на фигурите. Всички тези модели в творчеството на зографите от Крит (макар и с известни вариативности) действително са логично повлияни от италианския ренесанс. Съществен момент за по-късните интерпретации обаче е смъкването от главата на Мелхиор и поставянето на същия бял персийски тюрбан с червена шапка върху скалистия терен, както и плътно черните дрехи на Валтасар, осеяни с финни златисти орнаменти.

Ангелското съсловие

Цялата композиция е наративна, тя съчетава различни епизоди в едно цяло. Във високите части цяло ангелско съсловие възпява великия акт на възплъщението, не са пропуснати епизодите с научаването на благата вест от препускащите влъхви (изписани като миниатюрни фигурки, отдалечени от Витлеемската пещера), както и голямата радост, която се споделя сред овчарите. Ангелски хор, въздигащ литургичната песен *Слава във висините Богу, на земята мир, между хората – благоволение* (Лука 2: 13, 14). Единият от ангелите се накланя и подканва пастирите да пеят заедно.

Арката – портал

В композицията се регистрира още един съществен показател за пренасяне на мотив от Ренесанса. Става дума за арковидния скалист портал, през който тържествено пристъпват влъхвите. Според преданието това са руините от двореца на старозаветния цар Давид. Още в строгите времена на византийските канони тази представа се преплита със символични проекции на кивориум (например мозайките в „Санта Мария дел Трастевере“), но конкретика по отношение маркирането на сводови пространства с колонада около Витлеем-

ската пещера може да се открие едва в работите на утвърдени западни графичи като Албрехт Алтдорфер, Албрехт Дюрер, Рафаел Саделер. В илюстрираната библия на Пискатор (Claes Janszoon Visscher) през 1652 г. всъщност е изобразен същият портал, през който влизат поклонниците.

Най-близки творби до иконата от Арбанаси

Дотук разгледаните творби на големи класици от различни периоди несъмнено подхранват визуалните представи на по-късни поколения зографи и допринасят за натрупването на разнообразни схеми и детайли за обособяването на една възрожденска иконография. Проф. Елена Генова справедливо набелязва основните пътища за влияния и проникване на модели в българското възрожденско изобразително изкуство (Генова 2001, 47). Преди да достигна до тези възможни инспирации, представям накратко паралелите, които направих с творби, които стоят най-близко до въпросната патронна сцена в Арбанаси.

Руски иконописци и гравьори

На първо място бих посочил една точно датирана икона от 1698 г., произхождаща от Успенския събор на Йосифо-Волоколамския манастир, днес експонирана в музеи за древноруско изкуство „Андрей Рубльов“ в Москва. Тя е с внушителни размери: 182 x 157 см и представлява наратив с акцент към влъхвите, изписана от Фома и Василий Потапови³. На пръв поглед, като че ли в нея съществува едно своеобразно завръщане към изконните традиции в Православието. Зографите изписват строги и сухи образи с обрани движения, приглушена цветова гама. Но забележително е това, че Божията майка е седнала на скалистия терен по абсолютно същия начин, както в творбата в Арбанаси. Тази специфична иконност със статични нюанси е твърде близка и в изказа на арбанашкия зограф. В руската икона Мелхиор се покланя, а останалите спътници са в ход, носещи даровете към яслите. Все пак тук се наблюдава опит да се запази стилистиката на православната иконопис и едновременно да се надникне в света на критските зографи и криещите се в тях прототипи от Ренесанса. Тук е мястото да отбележа, че подобни сюжети в руската и украинска иконопис стават все по-популярни, все по-западни и бързо разпространявани като образци (Schmidt-Voigt 2000, 30). В своя много полезна монография Лиляна Стошич припомня, че руските и украински гравьори и иконописци са използвали Пискаторовата библия за свои разработки още от втората половина на XVII в. (Стошић 1992, 19).

Гръцки зографи

Обръщайки поглед отново към гръцките зографи, считам че е повече възможно използването на подобни модели. Интересен, синкретично западен маниер използва в работите си критянина Стефанос Цанкаролас (Στέφανος Τζαγκαρόλας), който през 1700 г. на остров Кефалония изписва „Св. Богородица с Младенеца“ и 24 сцени от Богородичен акатист. В „Поклонението на влъхвите“ също така намирам сходен композиционен модел. Върху иконостаса от църквата „Св. Георги“ в селището Халиотата, на същия гръцки остров, в реда от празнични икони също така се регистрира подобна иконографска сцена. Датират се в началото на XVIII в.

Близък иконографски вариант се регистрира през 1746 г. в „Рождество Христово“, изписано от ръката на Георгиос (Джорджис) Кастрофилакс в манастира „Св. Мина“ в Ираклион (Ил. 12). Съществено за нашата работа е облеклото на влъхвите, позите и жестовете в критската икона, както и стилистичният подход в разработката на лица и фигури. В сравнение с Арбанаси, тук сцената е огледално обърната, а също така и доста по-мощно разработена, с участието на типично западната процесия от поклонници и слуги, придържащи за юздите буйните господарски коне. Но забележително е как се репликира позата и дрехата на най-възрастния от влъхвите – наметало с прорези за ръкавите и бяла яка с петнисти влакна от рисова кожа.

Друг късен критски майстор от XVIII в., Николаос Кутузис, също така предлага свое виждане по темата. Върху панорамно разширено платно, днес съхранявано в Националната галерия за изкуство в Букурещ, той подрежда поклонниците по западен маниер, но отново повтаряйки на преден план помпозното облекло, поза и жест на Мелхиор при поднасяне дара за Младенеца (Обр. 4).

На остров Закинтос в много от църквите от края на XVII в. и началото на XVIII в. се даряват в храмовете подобни икони с модерните композиционни размествания на основните персонажи.

Сръбски майстори

Към набелязаните автори със сходни модели бих добавил и тези на Василий Романович (1759 г.) и Никола Нешкович (1763 г.) (Ил. 13). Това са живописци, ярки представители на сръбския барок в църковните изкуства. В своята полезна книга за влиянията на западноевропейската графика в сръбското църковно изкуство Лиляна Стошич отбелязва, че всъщност единият от тези майстори – Никола Нешкович, добре познава и използва за своите работи гравюрите от Библията „Ектипа“ (Стошић 1992, 41–42, ill. 27–28).

В графичната колекция на Румънската национална библиотека попаднах на халкография от неизвестен гравьор, озаглавена ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ

ХРИСТОУ (Обр. 5). Датирана е в XVIII в., произхожда от печатницата в град Бузъу (Buzău) във Влахия (B Fol. 342 x 220 mm; XI, [v], 731, 16 p.; sign. №3178, D3). Тази печатница е известна със своята масова продукция, богато финансирана от войводата Константин Бранковану (Văetiși 2018, 17). Именно в периода от края на XVII в. и началото на XVIII в. се разпространява подобна църковна литература с илюстрации, спомагаща за духовните нужди на християнското население. Конкретно в тази илюстрация забелязвам най-близки черти по отношение на архитектурата, позите, жестовете, начините на композиране. Дори иконният маниер на места си проличава, въпреки че гравьорът се стреми да имитира западните техники на шрихиране и уплътняване на формите. Въпросните стилистични особености и инвенции подсказват за обща схема, от която е почерпена информация.

И така, в обобщителен план, стилистично погледнато, въпросният първи автор на иконите от църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси следва тенденции и художествени похвати, характерни за края на XVII и XVIII в., с употреба на качествено злато, с използване на позлатени основи и разнообразяване на формите чрез велатури и декоративни елементи. Бистрият и ясен почерк, подобен на този, който наблюдаваме в такъв престижен арбанашки паметник, можем да открием в южните части на Гърция. Особено на остров Закинтос, както подчертах, съществуват композиционни сходства. В много от творбите по тези места намирам и стилистични прилики в начина на третиране формата на лицата на светците. Особен интерес предизвиква в това отношение авторът на един триптих от XVIII в., експониран в музея на Закинтос. В центъра е допоясно представен св. Харалампий, а на двете вратички са изписани в цял ръст светиците Теофана и Евфимия (**Ил. 11**). Употребени са същите тонове, особено що се отнася до типично зеления цвят на терена, използван и за фон в дъното с образа на Св. Харалампий. Освен това забелязвам идентична склонност към уголемяване на надписите на гръцки език. В един от наосите на църквата „Св. Богородица“ на същия остров е изработен изящен иконостас, върху който са запазени царските икони, подписани от Николаос Калергис. В тях също се забелязват близки по стил изграждания на образите, специфично подчертаване в очите и употреба на зелени и оранжеви цветове в комбинация с пробастър. Към тези наблюдения ще добавя и една икона на Св. Спиридон, седнал на трон, от XVIII в., представена в музея за християнско изкуство на остров Керкера. Освен цялостната гръцка картина с възможни далечни инспирации нека не забравяме църквата „Колцеа“ в Букурещ. Всеизвестно е, че още от XVII в. в този огромен търговски център се установяват творци от различни народности, но добре обучени в гръцки дух и свободно общуване с преуспяващи поръчители и духовници.

В контекста на всички набелязани прилики и разнообразни прототипи, от които е възможно да е почерпена информация и вдъхновение, считам, че

наблюденията могат да продължат в тази посока, докато се достигне до още по-конкретни отговори и проследяване на конкретни пътища за дейността на това арбанашко ателие от края на XVII в. и началото на XVIII в.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Паралелно с това през периода на мащабните дейности по стенописите в храма се реставрира и другия иконостас от параклиса „Св. Йоан Кръстител“.
- ² Ктитор на манастира от 1680 г. е търговецът Атанасий. Той участвал в заговор за сваляне на султана и е убит в сражение край Сушица (дн. Карлово). През 1717 г., 1729 г. и 1744 г. манастирът запустял след чумна епидемия. През 1798 г., при кърджалийско нападение, манастирът е ограбен и почти разрушен, но десет години по-късно е възстановен.
- ³ Иконата е публикувана на адрес:
https://vk.com/leonovvaleri?z=photo-87755205_456241313%2Fwall97172942_847 (информация, изтеглена на 05.04.2020 г.) Освен нея, от последната четвърт на XVII в. засичам сходна композиция от иконостаса на църквата „Рождество Христово“ в Балахне, Нижегородска област, публикувана на адрес: <https://leonovvaleri.livejournal.com/380679.html> (информация, изтеглена на 02.04.2020 г.).

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова 2016: С. Атанасова. Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII – XIX век. В. Търново, 2016.

Василиев 1962: А. Василиев. За българската живопис през XVIII век. – В: „Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962)“. – В: Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от История Славянобългарска. София, 1962, 476–477.

Георгиева 2014: Г. Георгиева. Арбанаси през XV–XIX век. Социално-икономически профил. Варна, 2014.

Генова 2001: Е. Генова. Модели и пътища за модернизирание на църковната живопис в българските земи от втората половина на XVIII и XIX век. – Историческо бъдеще, 2, 2001, 45–74.

Гергова 1978: И. Гергова. Нови факти за началото на живописиста в Трявна. – Изкуство, 3–4, 1978, 72–74.

Гергова 1993: И. Гергова. Ранният български иконостас 16–18 век. София, 1993.

Гергова 2005: И. Гергова. Църквата Св. Георги в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 3, 2005, 47–53.

Гергова 2010: И. Гергова. Зограф Данаил Щиплията. – Patrimonium. МК, 7–8, 2010, 417–428.

Геров, Бакалова, Кунева 2012: Г. Геров, Е. Бакалова, Ц. Кунева. „Рождество Христово“, Арбанаси. – В: Корпус на стенописите от XVII век в България. София, 2012, 91–125.

Сапунджиева, Енчев, 2018: В. Сапунджиева, Т. Енчев. Иконографските модели на св. Харалампий и св. Фотини от храма „Рождество Христово“ в Арбанаси – между авторството и традицията. – „Маргиналия“. Изкуствоведски четения, София, 2019, 207–220.

Иванова 2010: Д. Иванова. Сцените от Шестоднева в иконографската програма на православния храм. – Слово и Образ, 2, 2010, 61–71.

Пандурски 1951: В. Пандурски. Рождество Христово в християнското изобразително изкуство. – Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“, I (XXVII), 1951, 3–15.

Папазов 1937: Д. Папазов. Село Арбанаси, лични спомени и събрани данни. – Сборник на Българската академия на науките, XXXI, 1937, 1–94.

Лазарев 1971: В. Н. Лазарев. История византийской живописи. Москва, 1971.

Попгеоргиев 1903: Й. Попгеоргиев. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, XIV, 1903, 86–123.

Прашков 1979: Л. Прашков. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. София, 1979.

Протич 1930: А. Протич. Денационализация и възраждане на нашето изкуство от 1393–1878 г. – В: България 1000 години. София, 1930, 383–440.

Сапунджиева 2016: В. Сапунджиева. Зографи отвъд границите. Възникването на тревненската художествена школа в контекста на балканското изкуство XVII–XVIII в. София, 2016.

Стошић 1992: Л. Стошић. Западноевропска графика као предложак у српском сликарству XVIII века. Посебна издања Одељења ликовне и музичке уметности САНУ, књ. DСХIII/8, Београд, 1992.

Събев 2010: П. Събев. Цикълът „Страдания Христови“ в две възрожденски икони от Великотърновския исторически музей. – Слово и Образ, 2, 2010, 72–86.

Събев 2011: П. Събев. Страстният цикъл в българската стенна живопис през XVII век. В. Търново, 2011.

Събев 2017: П. Събев. Страстите Христови. Икони и стенописи XVIII–XIX век. Великотърновска епархия. В. Търново, 2017.

Тютюнджиев 2007: И. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX век. В. Търново, 2007.

Bortoli 1758: A. Bortoli. Τα τέσσαρα θεία και ιερά Ευαγγέλια: Nυν τρίτον εις χαρακτήρα μέγαν εκδοθέντα, εις χρήσιν των ευλαβεστάτων ιερέων, και πάντων των ευσεβών Χριστιανών, μετά και της προσθήκης των εικονογραφιών εν αρχή του Ευαγγελίου εκάστου Ευαγγελιστού. Και μετά πολλής της επιμελείας διορθωθέντα. Παρά Αντωνίου τω Βόρτολη, Βενετία, τόπος έκδοσης, 1758.

Bossilkov 1989: S. Bossilkov. Arbanassi. Iconostases and Religious Easel Art. Sofia, 1989.

Ćika, Drishti 2009: L. Ćika, Y. Drishti. The Icons of Berat. Tirana, 2009.

Constantoudaki-Kitromilides 1993: M. Constantoudaki-Kitromilides. Icons of the Cretan School. – In: 13 Ephorate of Byzantine Antiquities of Crete, 1993, 451–453.

Kehrer 1909: H. Kehrer. Die Heiligen drei Konige in Litheratur und Kunst. T. II, Leipzig, 1909.

Schmidt-Voigt 2000: J. Schmidt-Voigt. 10 Jahre Ikonen-Museum der Stadt Frankfurt am Main. Frankfurt am Main, 2000.

Татић-Ђурић 2007: М. Татић-Ђурић. Студије о Богородици. Београд, 2007.

Văetiși 2018: A. Văetiși. Brankovan art. Bucurest, 2018.

G. Manucu-Adameșteanu 2007: G. Manucu-Adameșteanu. Archaeological Research Report, Three Hierarchs Church Colțea. – In: Chronicle of Archaeological Research in Romania – campaign 2006, Institute of Cultural Memory, Bucharest, 2007.

https://vk.com/leonovvaleri?z=photo-87755205_456241313%2Fwall97172942_847
(информация, изтеглена на 05.04.2020 г.).

<https://leonovvaleri.livejournal.com/380679.html> (информация, изтеглена на 02.04.2020 г.).

ICONPAINTING WORKSHOP IN ARBANASSI FROM THE FIRST HALF OF THE 18th C.

Plamen Sabev

(Abstract)

The research data collected over the years shows that there was a workshop in Arbanassi, which played a significant role in the decoration of churches and monasteries. The works from this workshop are easy recognize by the specific mannerism, the calligraphy of the inscriptions, the structure and details of the compositions. Furthermore, the representatives of this workshop apply the same type of technical methods in their works for the church. Artists from this workshop made mostly icons (painted and probably carved on wood) as early as the late 17th century and early decades of the 18th century.

On the iconostasis of the Nativity Church in Arbanassi are preserved icons painted by a prominent representative of this workshop: the following works are depicted on the right-hand side of the royal order: the Nativity scene (focus on the Adoration of the Wise Men) and at the end – St. John the Baptist. On the left-hand side are depicted the Holy Mother of God with the Child – Eleusa, Jesus Christ Pantocrator, and in the northernmost section of the iconostasis St. Archangel Michael is depicted in full length.

Icons, illustrating the second and third chapters of the book of Genesis from the Old Testament, painted at the same workshop are depicted in the first register (the lowest areas) of the iconostasis. The icons in the Nativity Church in Arbanassi are depicted in the following sequence: 1. Giving names to animals (2:20), 2. The fall (3: 1–7), 3. Η ΕΞΟΡΗΑ ΤΟΥ ΑΔΑΜ (adaptation: Εξορία του Αδάμ) Expulsion of Adam (3: 23–24).

The findings resulting from comparative analyses suggest that icons of this workshop are also found in the St. Nicholas Monastery Church in Arbanassi, as well as in St. George's Church in the same village (with overpaintings on the iconostasis). This study focuses on the patron Nativity icon, preserved in the Nativity Church in Arbanassi. In the course of the comparative analysis it was established that this scene is similar in terms of composition to the works of Greek painters from Heraklion (for example Georgios Kastrophilaks) and the island of Zakynthos, but the closest scheme was established in a chalcography from the 18th century, originating from a printing workshop in Romania.

Обр. 1. Икона „Христос Спасител на света“. Царски ред на иконостаса от църквата Colțea (снимка Н. Борисова).

Fig. 1. Icon Christ the Savior of the world. Royal order of the iconostasis from the Colțea Church (ph. N. Borisova).

Обр. 2. Пластичен детайл от иконостаса в църквата „Рождество Христово“ (снимка Н. Борисова).

Fig. 2. Artistic detail from the iconostasis in the Nativity Church, Arbanassi (ph. N. Borisova).

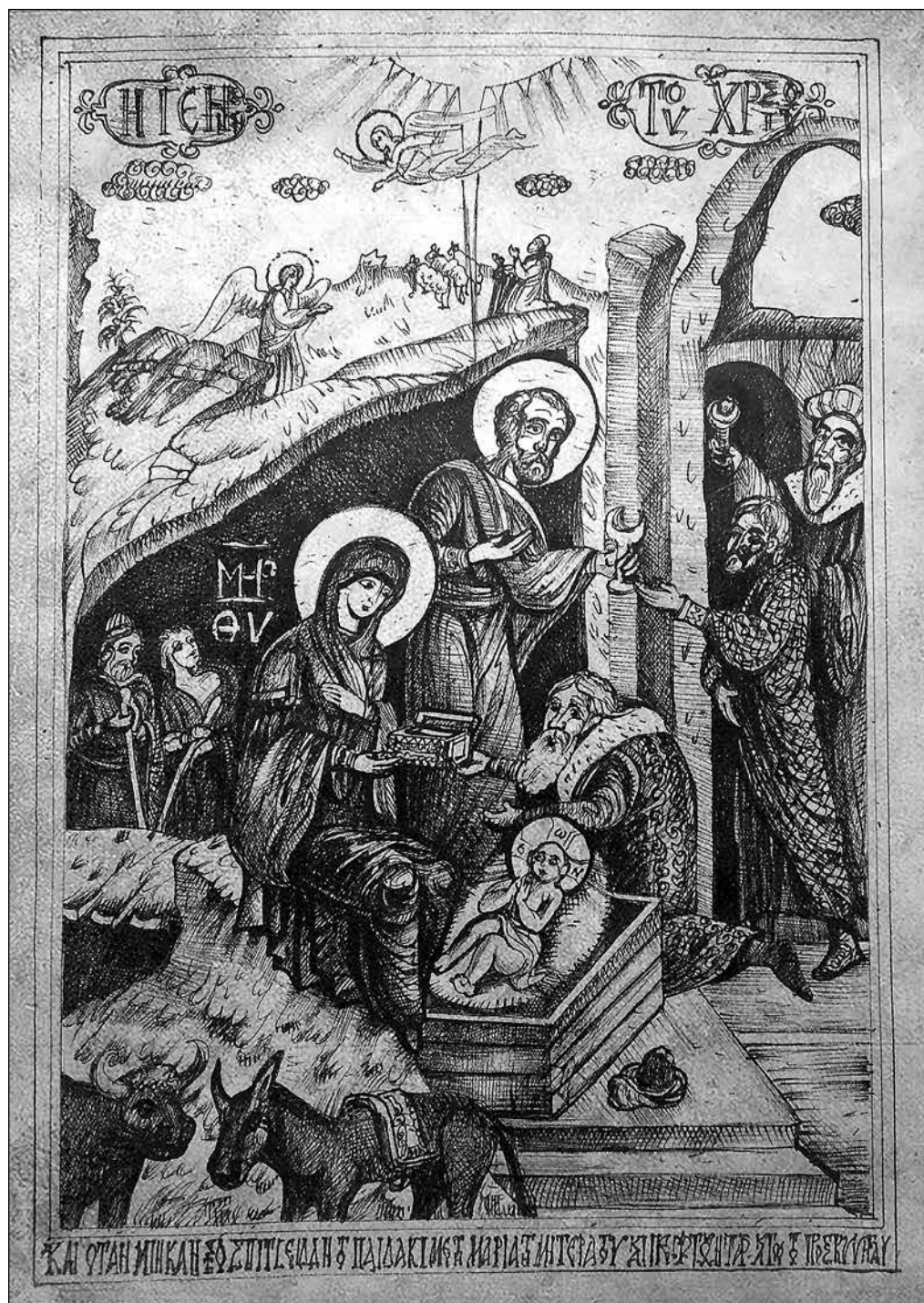
Обр. 3. Пластичен детайл от иконостаса в църквата „Рождество Христово“
(снимка Н. Борисова).

Fig. 3. Artistic detail from the iconostasis in the Nativity Church, Arbanassi
(ph. N. Borisova).

Обр. 4. Икона от зограф Николаос Кутузис (Nikolaos Kutuzis), XVIII в.

Fig. 4. An icon by the iconpainter Nikolaos Kutuzis, Bucharest, the 18th c.

Обр. 5. Халкография от град Бузау (Buzău), Румъния, XVIII в.
 Fig. 5. Chalcography from the town of Buzău, Romania, the 18th c.

ДИМИТЪР И ГРИГОР НАЧОВИЧ. ПРИНОСИ КЪМ ИСТОРИЯТА НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ СТОПАНСКИ ЕЛИТ

Светла Атанасова

Приносът на свищовската фамилия Начович за стопанското и социално развитие на българите през Възраждането и Новото време е безспорен. Въпреки това житейската философия и професионалните изяви на Димитър Начович не са били обект на цялостно и задълбочено проучване. Той остава в сянката на именития си наследник Григор – популярен за историците предимно с политическата и обществената си реализация. Търговските умения и богатата стопанска култура на младия Начович също не са изследвани за сметка на идеологическите му послания като държавник – народен представител, министър, кмет, дипломат.

Последните разсъждения определят и целта на настоящата публикация. На пръв поглед тя представя неизвестни или по-слабо известни факти и събития, белязали житейския път на възрожденските дейци. Разкрива локалния стопански менталитет и местния патриотизъм на богатите граждани на Свищов. По-задълбоченият втори план на проучването обаче хвърля светлина върху участието на възрожденските търговски фамилии във формирация се вътрешен национален пазар и ролята им в стопанския и социален живот на свободна България. Представя влиянието на развитите в икономическо отношение възрожденски търговски центрове като Свищов върху функционирането на търговския и банков капитал.

За проучването са използвани документи от Български исторически архив в София – ръкописни свидетелства на Григор Начович за неговия баща и историята на търговска къща „Д. Начович“. Анализирани са архивни материали от Държавен архив – Велико Търново, свързани с историята на търговията и кредита в Свищов. Те са отложени във фондовете на Окръжен съд – Свищов, на Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.) и масив от Стари документи за Великотърновски окръг от 1818 г. до 1944 г. За обогатяване и допълване на темата са привлечени краеведски изследвания, монографии, научни публикации на съвременни автори и други източници.

В богатия документален архив на българския политик Григор Начович са запазени свидетелства за стопанското минало на Свищов и ръкописни текстове – посветени на семейната среда, на свищовските родове Начович и Папазови,

на личната и професионална история на бащата Димитър (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1–2, 4801). Голяма част от дневниците остават непубликувани и те са познати на тесен кръг от специалисти историци. Прави впечатление, че са писани предимно в периода от 1884 г. до 1892 г. В по-късни етапи от житейската си биография, авторът е допълвал и редактирал текстове (Пантев, Игов 1999, 7–10; Жечев 2003, 155–177). Такъв е случаят и с ръкописните автобиографични бележки, които маркират последни записи към 1901 г. (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1–2).

Сведения за ранните младежки години на Димитър Начович и основаната от него търговска къща през 1845 г. почти липсват в литературните източници. Епизодична е информацията за професионалната му дейност до 1855 г. В този смисъл спомените на сина Григор попълват част от белите петна в биографията му и се явяват ценен, а в редица случаи и единствен исторически извор за конкретни събития и личности.

Димитър Начович е роден в Мавродин (Румъния) през 1810 г. (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 4). По време на Руско-турската война (1806–1812) редица свищовски граждани напускат родното място и опожарените домове, като се установяват в Дунавските княжества. Купуват земи в района на Зимнич, Плоещ и Букурещ. Част от тях забогатяват и остават там, за да управляват огромни земеделски стопанства. Свищовската колония образува селище, което наричат Александрия (Ганчев 1996, 36–37). В тази емигрантска вълна се включва и бащата на Димитър – Начо. Той се установява в Мавродин, който се намира в непосредствена близост до град Зимнич. Тук се ражда и Димитър. След края на войната се завръща в Свищов и ремонтира опожарения си дом. Голяма част от многолюдната фамилия Начович трайно се установяват на румънска земя (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 4–5).

Руско-турската война от началото на XIX в. освен разруха донася и редица приходи за предприемчивите свищовски търговци. Те закупуват хранителни продукти от дунавските села и продават на руската армия. Доставчиците са снабдени с документи за свободно пътуване в българските земи и безпрепятствено преминаване на двата бряга на река Дунав. Един от ранните изследователи на историята на Свищов – Стефан Ганчев изказва твърдението, че натрупаните богатства от военната търговия помагат за бързото възстановяване на Свищов след пожара (Ганчев 1996, 27–28).

Младият Начо също се занимава с търговия. Той е интелигентен човек, участва в градското общинско управление, избран е за данъчен служител. Има двама сина. Единият умира твърде млад. Другият Димитър от седем годишна възраст започва да усвоява бащиния занаят – тенекеджийство и през 1830 г. отваря собствена работилница с магазин за железария (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 7, 9–10).

В спомените Григор Начович посочва: *„След 5–6 години обаче той предпочел да стане мазаджия, сиреч да се занимава съ търговия, която му се*

показала по износна. Той отворил собствена магазин в съдружие с съседа си Яни Станчевъ, агент на параходното дружество и който бил особен вид командитиеръ, той се интересувалъ за магазинята само на края на годината, когато се прегледвали сметките“ (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 9–10).

През 1836 г. Димитър Начович започва първото съдружеско начинание. В учреденото командитно дружество Яни Станчев участва с основен капитал и водеща функция при разпределението на печалбата, а Начович се включва с труд и организационна дейност. Той е управител на търговския склад и магазин. В първите години от съдружието младият търговец се занимава с доставките и експедирането на стоките от Брашов (сандъци, канап, въжета) към вътрешността на страната. Организира износа на смрадлика и необработени кожи за Румъния, на червиш и лой за Цариград (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 10). Търговското съдружие между Начович и Станчев просъществува до началото на 50-те години на XIX в., когато вторият вече заема длъжността почетен агент на австро-унгарската параходна компания (Ганчев 1996, 390).

Богатият свищовски търговец Христо Папазов забелязва способностите и потенциала на амбициозния предприемач. Фамилиите Начович и Папазови се сродяват. Димитър сключва брак с Евгеница (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 10). От този съюз се раждат четири деца – един син и три дъщери. Известни са имената на Христина – родена през 1843 г., на Григор – роден през 1845 г. (Генеалогия: Gtrees.net/family.php?famid=F1671&ged=tree1) и на Малтица – една от основателките на второто женско благотворително дружество в Свищов през 1870 г. (Ганчев 1996, 288).

С помощта на влиятелния си тъст, Начович успява да разшири търговските контакти до Виена и Будапеща, и да започне самостоятелна практика (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 10).

Свищовската търговска къща „Димитър Начович“ е основана през 1845 г. (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 3; ДА – В. Търново, ф. 928 К, оп. 1, а. е. 593, л. 108). Тя внася за нуждите на вътрешния пазар манифактурни изделия – изработени от желязо и стъкло, книги, кибрит и колониални стоки (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 10).

В ранните години на дружеството Христо Папазов се явява гарант за професионалната му репутация. Последният е един от най-заможните търговци – манифактуристи в Свищов, уважаван гражданин и благодетел при изграждането на църквата „Св. Преображение“ (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 10; Ганчев 1996, 58).

В неговите складове постъпват колониални и хранителни стоки от Македония – памук, дървено масло, маслини и се транспортират за Дунавските княжества. Част от получените търговски товари – сол, катран и въжета се разпределят и за вътрешния пазар. Папазов и Начович се явяват посредници в търговията с Плевен и Ловеч (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 5–6).

Изследователят Стефан Ганчев описва Димитър Начович като влиятелен търговец, читалищен деятел и благодетел в средната махала на Свищов. След откриването на параходната компания по река Дунав, той се превръща в един от първите вносители на колониални стоки от Виена за вътрешния пазар, предимно железария и произведения от стъкло. Начович отваря магазин за колониални стоки на пристанището в Свищов. Влиянието и благосъстоянието на възрожденския предприемач предизвиква завист и омраза в официалната турска власт. На страниците на „Цариградски вестник“ от 1853 г. са отбелязани няколко опита за унищожаване на семейството му (Ганчев 1996, 385).

До Кримската война (1853–1856 г.) износът от Свищов се състои главно от зърнени храни, преработени скотовъдни изделия, кожи, риба и някои манифактурни стоки. Вносът от европейските страни е много по-разнообразен и се състои главно от памучни и вълнени платове, памучни конци, сукно, платна, захар, свещи, ламарина, желязо, спирт, сол, петрол, дребна железария, стъкла за прозорци, восък и скорбяла. След Кримската война вносът от Средна Европа през Свищов значително се разнообразява като асортимент поради развитието на европейската промишленост и повишаването на градската култура, а износът от българските земи се свежда до селскостопански стоки и суровини, познати от първата половина на века (Друмев 2018, 17–20).

За успехите на Димитър Начович съществена роля изиграва неговият твърд характер, патриархално възпитание и любов към познанието. Силно изявеното чувство за отговорност, справедливост и морал му помагат в професионален план. В същото време тези качества се отразяват и върху възпитанието на децата му. В опит да изгради социалния профил на своя баща Григор записва: *„Той (баща ми) не обичаше препирните нито въ къщи, нито вън въ обществото, но беше авторитетен и искаше да се изпълняват заповедите му, което и ставаше безпрекословно. Той не беше виждал училище, но умееше да пише не само български, но и влашки съ кирилица. И именно тая негова слаба грамотност го заставяше да принуди децата си не само да се научат добре да четат и да пишат български, но и други странни езици“* (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а.е. 1, л. 11).

Възприемчив и адаптивен към всички новости в търговската сфера, Димитър Начович настоява неговият син да учи гръцки език, за да бъде полезен в кантората. Самият той слабо образован ползва румънски език. През 40-те и 50-те години на XIX в. търговската кореспонденция и счетоводната документация се водят предимно на гръцки и турски езици (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а.е. 1, л. 12). Немският език е полезен за търговията с Австрия и Влашко, а на френски език говорят благородните, учените и знаменитите хора в Европа и Цариград. Необходимостта от изучаването на чужди езици се споделя от всички свищовски търговци. Те провокират своите наследници и по-млади

родственици да са открити към европейското търговско образование и култура (Друмева 2016а, 106).

Димитър Начович е сред основателите на читалището в Свищов през 1856 г. Той е дългогодишен епитроп на училището в крайната махала. Подпомага финансово училищното дело в родния град. Неговата почит към доброто образование се дължи на факта, че самият той е нямал материалната подкрепа от своите родители да продължи обучението си.

„Понеже неговата малограмотност му тежеше той беше станал страстен привърженик към училищата и учението и принасяше всичките възможни морални и материални жертви за напредъка на свищовските училища“. – пише в мемоарите си Григор (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 12–13).

Благотворителната дейност на Димитър Начович е отразена във възрожденската преса и в по-късните литературни източници. Сведения за първото българско читалище в Свищов са публикувани за първи път на страниците на вестник „Турция“ през 1866 г. В материала се посочва, че читалището е основано през 1856 г., но твърде скоро учредителният капитал е изхарчен. Раздорите между по-първите граждани блокират дейността му и едва през 1866 г. то се възражда за нов живот (ДА – В. Търново, ф. 65 К, оп. 1, а. е. 207, л. 1). В Юбилеен лист по случай 25-годишнината на Върховния читалищен съюз в България, издаден през 1937 г., са посочени основателите на първото читалище, предшественик на по-късното „Еленка и Кирил Д. Аврамови“. Сред тях е името на *„попечителя училища святаго Преображенъя Господина Димитрия Начовича“*. На 30 януари 1856 г. в неговия дом се събират влиятелни свищовски граждани и полагат основите на *„българско читалище, гдето ще бѣди бѣблиотека и музеомъ“*. Размерът на учредителния капитал е 37409 гр. (ДА – В. Търново, ф. 65 К, оп. 2, а. е. 138, л. 1). В запазения тефтер с първия протокол от януари 1856 г. фигурират размерите на даренията: *„Любороднѣйъ попечитель сего училища Господинъ Димитрій Начовичъ посвѣщава за вечно воспоменаніе 3000 гроша“* (Чилингиров 1930, 411). Възрожденският търговец е и първият касиер на читалището (ДА – В. Търново, ф. 65 К, оп. 2, а. е. 138, л. 1). В продължение на една година, до предаването на финансовите средства на председателя Димитър Шишманов, по-главните дарители отдават събраната сума под лихва на еднолични търговци и търговски дружества. Изследователят Стилиян Чилингиров изказва смелата теза, че местните първенци сред които е и Начович неволно полагат основите на *„едно чисто българско кредитно учреждение“* (Чилингиров 1930, 414) в Османската империя.

Кредитната история на първото българско читалище обаче дава нова информация за стопанската практика на Димитър Начович. След Кримската война той установява търговско съдружие с Иван Станчов. На 23 април 1856 г. свищовските търговци получават кредит от читалищната каса в размер на

11246 гр. и на 27 януари 1857 г. възстановяват парите с лихва от 1322 гр. (Чилингиров 1930, 414; Ганчев 1996, 208).

Начович поддържа търговски контакти със своя съгражданин Антон Цанков. Последният ръководи кантора в австрийската столица от 1839 г. до 1858 г. (Тошева-Ценова 2011, 51). При едно от служебните си посещения във Виена, възрожденският търговец се запознава с Драган Цанков (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 23). По-младият брат тогава усвоява европейското печатарско дело (Тошева-Ценова 2011, 53). През 1855–1856 г. Драган е помощник на Антон в семейната компания. Бъдещият политик посещава Свищов и гостува в дома на Начович. Това познанство изиграва съществена роля за обучението на сина Григор в чужбина (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 23). Под неговата опека наследникът на богатата свищовска фамилия получава добро търговско образование и култура. Завършва френски колеж в Бебек (Истанбул), търговско училище във Виена и политико-икономически науки в Париж (Ганчев 1996, 258; Пантев, Игов 1999, 8–9).

Връщайки се в ученическите години, Григор Начович записва в спомените си: *„Идеалът на баща ми беше да ме направи един честен, почтен и представителен търговец, каквито беше виждал в Брашов, Пеца и Виена и какъвто се стремеше и той да бъде.“* (Жечев 2003, 159).

В продължение на три десетилетия (от 1845 г. до 1875 г.) Димитър Начович успява да разшири неимоверно мащабите на своята дейност. Той разкрива кантори във Виена, Букурещ и Галац. След Освобождението недвижимите имоти на търговската фамилия се оценяват на повече от 300 000 лв., а наличният капитал в магазина в Свищов на 130 000 лв. (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 4).

Една от най-проспериращите компании в Свищов през втората половина на XIX в. се превръща в крупен вносител на железарски и стъкларски изделия от Виена по река Дунав. Начович търгува с добитък и хранителни стоки (Друмева 2016а, 111). Неговата фирма попада в общите параметри, които характеризират дружествата с европейска организация и управление на канторите и използване на модерното счетоводство и водене на търговската кореспонденция. За разплащателни сметки освен пари в брой, дружеството използва полици и менителници. Познава застраховането на товарите (Друмева 2016а, 116–117; Друмева 2018, 22). Търговското дружество е събирателно с участие на дялов съдружески капитал. За Начович работят търговски агенти и експедитори в Будапеща и Виена (Шкодрева 1993, 166).

„Баща ми имаше за комисионер у Виена един цинцарин (балканска етническа група, която използва език близък до румънския – б. а.) който говореше добре български.“ – разказва в спомените за 1860 г. младият Начович (Жечев 2003, 176).

Наследникът на богатата фамилия се включва като пълноправен член в управлението на семейната компания през 1866 г. Младият предприемач поема

ръководството на австрийския клон на дружеството през 1868 г. Снабдява свищовските търговски къщи с австрийски стоки. Изпраща промишлени стоки за Габрово, книги и книжарски материали за Стара Загора (Друмева 2016а, 111). Пристигащите на Свищовското пристанище товари от Виена се разпределят за вътрешността на страната и достигат до Солун, турската столица и малоазийските градове. За интензивността на външната търговия допринася и факта, че стоките се получават на кредит и на разсрочено плащане от австрийските предприятия. Търговската къща е посредник между местните дружества и фирмите-производители. Съдружниците се занимават предимно с комисионна търговия (Друмева 2016а, 110–111).

Стопанските дейци осъществяват интензивен обмен с европейските градове Зимнич, Браила, Букурещ, Галац, Александрия, Брашов, Будапеща и Виена. Активни са контактите с турската столица Истанбул. Те поддържат редовна кореспонденция с търговските къщи на братя Евлоги и Христо Георгиеви (Букурещ и Галац), „Кушович & Куцумано“ във Виена, „Христо П. Тъпчилещов“ и „Станчо Арnaudов & син“ в Цариград. От въпросните компании получават стоки на кредит с разсрочено плащане или срещу съответната комисионна (Шкодрева 1993, 165–176; Друмева 2016а, 111; Друмева 2018, 22).

Дългогодишно е сътрудничеството на Димитър Начович с фамилията Бракалови на Балкапан хан. Свищовският предприемач изпраща до Димитър Бракалов и съдружници в турската столица стоки на кредит – червиш, лой, кожи, пастърма срещу комисионна (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 29–30; Жечев 2003, 165).

Фирмата поддържа постоянни контакти с Димитър Костович от Зимнич, който много често кредитира свищовските търговци (Друмева 2016а, 113). Последният дарява ценни книги и за Свищовското читалище (Чилингиров 1930, 417).

Галац също се превръща в притегателен център за търговската им дейност. От 1837 г. румънският град е обявен за свободно пристанище и там е изграден модерен пристанищен кей. Той е най-големият дунавски вносно-износен пункт в Молдова. В града няколко пъти годишно се организират големи панаири, а през 1840 г. се създава и борса (Жечев 2007, 14, 31–53). Търговската къща „Д. Начович“ извършва посредническа дейност от Виена за големите предприемачи Евлоги Георгиев и Гаврил Аврамов в Галац. С помощта на Григор Начович, Аврамов доставя от австрийската столица домашни прибори и „пианино“ на търговците в Болград (Жечев 2007, 46).

Трафикът на стоките се извършва в три основни направления: от пристанището в Свищов по посока Зимнич – Александрия – Букурещ; Браила – Галац и Виена.

Съдружниците установяват постоянни партньорски връзки с много градове във вътрешността на българските земи. Запазени са сведения за търговски

отношения с Габрово, Плевен, Ловеч и Стара Загора (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 5–6; Христов 1937, 35; Друмева 2016а, 111).

Димитър Начович поддържа интензивен обмен с Габрово (Цончев 1929, 392–393). Свищовското пристанище е един от основните транзитни пунктове за връзка на габровци с Австрия, Румъния и Русия. Чрез Начович и други свищовски компании, габровските търговци си набавят различни стоки – риба, хайвер, сирене, ориз, захар и други колониални изделия, вещества за щавене и боядисване като сода, син и зелен камък, стипца, сярна и азотна киселина, бои, смрадлика, стъкла за прозорци, огледала, изделия от порцелан, тоалетен сапун, плочи и писалки за габровското училище, желязо и железни изделия, дървен материал, хартия и хартиени изделия, сол, кибрит и др. От средата на века през Свищов редовно се внасят синджир, използвани при дърводобива и за поводи на едър добитък, от Виена и Цариград. По същия търговски маршрут от Габрово през Свищов се изнасят ножове, железни занаятчийски изделия, кожи (агнешки и ярешки), сапун, манифактурни стоки, сушени сливи и пестил (Цончев 1929, 404, 455).

На 6 юни 1870 г. на Свищовското пристанище избухва пожар и унищожава цялата скеля със 136 магазини, параходните агенции и митницата. Той е умишлено предизвикан от строителя на гемии Сюлейман х. Шабан поради отказа на турците да изплатят десятъка към официалната власт. Материалните щети са огромни, но въпреки новото бедствие свищовските търговци успяват да изградят за кратко време нови 260 магазини и складове, които могат да поберат стоката от 10 000 вагона. Тези магазини са най-големите и най-модерните по българското дунавско и черноморско крайбрежие (Ганчев 1996, 30–32; Друмева 2018, 21). Пожарът вероятно засяга и търговията на Начович, защото в периода от 1872 г. до 1877 г. той често получава стоки на кредит и финансови стимули от букурещкия търговец и банкер Евлоги Георгиев (Друмева 2016а, 112).

В повечето случаи българските възрожденски предприемачи работят с малки капитали и затова се нуждаят от подкрепата на австрийски банкери, или от българските едри търговци и банкери в Цариград и Букурещ. Те се намират в тясна зависимост от виенските търговци и индустриалци. Когато някоя австрийска фирма фалира, това се отразява на свързаната с нея българска търговска къща. Печалбите от реализираните стоки се намират във виенски банки, а в българските земи циркулират оборотни пари за закупуване на износни продукти.

Свищовската фирма „Д. Начович“ играе предимно посредническа роля между Средна Европа и балканските провинции на империята. Тя приема стоки от вътрешността на българските земи от фирми-доставчици, които препраща и транспортира за австрийския пазар. На Свищовското пристанище освобождава стоки от Виена, Лайпциг, Брашов и румънските градове, пред-

назначени за вътрешният пазар. Печалбите реализира от комисионни сделки и препродажбата на стоки. В годините на разцвет Димитър Начович и фамилия инвестират основната част от своя капитал в търговска дейност и недвижимо имущество. Те мобилизират и управляват свободни парични средства извън родово-фамилните кръгове с цел генериране на печалби.

Подобно описание на недвижимото имущество на Димитър Начович откриваме в Протоколната книга на Градското общинско управление в Свищов от 1893 г. На заседание на Общинския съвет от 5 август се признава правото на собственост на свищовския търговец върху изброените имоти, за които е представил тапии – придружени с данъчни оценки. Съгласно чл. 4 от Закона за замяна на турските документи с крепостни актове на Димитър Начович се издава надлежно свидетелство за правоспособност (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 32, л. 117–119) и владения над половин хамбар за зърнени храни край пристанището на река Дунав – 1500 лв.; хамбар на пристанището – 2500 лв.; дървен хамбар – двуетажен на пристанището – 2500 лв.; хамбар двуетажен – 2000 лв., двуетажна магазия на пристанището – 5500 лв.; двуетажна магазия на пристанището – 8500 лв.; каменна магазия – двуетажна в скелето на улица „Княжевска“, жилищно имущество и хамбар на Чалъковите – 7000 лв.; $\frac{1}{4}$ хан и „по настоящето магазия двуетажна на скелята“ при съседство с Яни Станчев и уличното пространство пред имотите на двамата – 45 000 лв.; магазия двуетажна на пристанището – 8000 лв.; едно място със „саманалък“ около 2 дюлюма на ул. „Букурещка“ – 2500 лв. (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 32, л. 117); двуетажна къща в поп Тодоровата махала на ул. „Опълченска“ – 8000 лв.; празно място в Свищовското землище в местността „Пишманите“ около 1 дюлюм – 15 лв.; празно място в местността „Червените пътеки“ около 1 дюлюм – 10 лв.; лозе в местността „Червените пътеки“ около 4 дюлюма – 120 лв.; лозе около 2 дюлюма – 120 лв.; нива в местността „Царева нива“ от 8 дюлюма – 130 лв.; нива от 6 дюлюма в местността „Гавалджи – гиран“ – 90 лв.; ливада в Свищовското блато от 30 дюлюма – 900 лв.; нива в местността „Вехтото кале“ от 8 дюлюма – 80 лв. Свищовският гражданин е вписан в емялчния регистър на махалата поп Тодор и плаща установените данъци за изброените жилищни и стопански сгради, лозя, обработваеми и необработваеми терени (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 32, л. 118).

Димитър Начович е влиятелен търговец и неговите компетенции се използват при разрешаването на професионални спорове. Той вероятно е член на Търговския съд в Свищов. На тази мисъл навежда информацията за участието му като търговски представител в процедурата по несъстоятелност на Цвятко Радославов през 1859 г. Фалитът на последния се приема като удар срещу репутацията на останалите търговци и доверието спрямо тях. Във възрожденското общество подобно явление е осъдително и от етична гледна точка. Причините за този фалит се изясняват по време на водените от август до октомври

1859 г. сложни преговори между Цвятко Радославов и неговите кредитори. В процедурата Димитър Начович участва като представител на виенската къща „Кушович & Куцумано“. Радославов предлага да изплати 25 % от дълговете към кредиторите (Друмева 2018, 33). Виенските съдружници в няколко писма настояват Цвятко Радославов да им върне дълга. На 10 юли 1859 г. му напомнят, че им дължи 2 794,33 фиорина. През втората половина на август кредиторите и техните представители преглеждат търговските тефтери. Установяват, че са нередовни, но констатираат, че все пак 20 до 25 % от дълговете могат да се съберат. След като преглеждат виенските, букурещките, цариградските и одеските сметки на Радославов, установяват, че е платил около 120 000 гроша лихви и разлики. Димитър Начович и Станчо Арnaudов предлагат на Радославов да плати 40 %, но той настоява за 35 %. На 26 август постигат съгласие да им се платят 35 % след две години. На 18 октомври 1859 г. кефилите (гарантите – б. а.) подписват документите в присъствието на представител от консулството. Тези подписки остават за съхранение при Мехмед х. Сюлейманоглу, докато настъпят падежите и бъдат изплатени парите (Друмева 2016б, 268–271).

Димитър Начович присъства в управителното тяло на общинската и духовна власт в града. Той е избран за действителен член на първия Казалийски съвет от 25 август 1874 г. (Ганчев 1996, 152).

Сведения за стопанската дейност на фамилията Начович от 70-те години на XIX в. почти липсват. Изследователят Стефан Ганчев споменава за установено съдружие между възрожденските предприемачи Димитър Начович и Яни Станчев през 1875–1876 г. След 23 години служба в полза на параходната компания Станчев напуска агенцията и започва съдружеска търговия. Крупните предприемачи изкупуват и продават соватска стока и хранителни продукти. Участват в организираните държавни търгове като откупвачи на десетъка в свищовските села. В същото време Яни Станчев е наемател на блата и крупен търговец на риба (Ганчев 1996, 379). Той е австрийски поданик и патриот по убеждение (Ганчев 1996, 309, 390). Станчев също е член на първия Казалийски съвет в Свищов през 1874 г. и кмет на града от 1 октомври 1881 г. до 17 юли 1883 г. (Ганчев 1996, 152, 161). Обединяването на търговски капитали и влияние осребрява гаранциите за успеха на финансовите операции. Икономическото партньорство на двете свищовски фамилии впоследствие е скрепено с брачен съюз между Григор Начович и Еленка Станчева (Ганчев 1996, 390–391).

Младият наследник на търговската фамилия Начович се включва в дейността на семейната компания от 1868 г., както вече бе споменато в изложението. Неговите превъплъщения извън стопанската сфера обаче са впечатляващи и многобройни. В редица случаи те провокират или променят обществените нагласи. Годините прекарани в Европа изграждат новия му светоглед и той насочва част от своите усилия в полза на образованието и просвещението на българите. През 1869 г. Григор Начович, Димитър Анев и Николай Ковачев

основават в австрийската столица дружество „Напредък“ за подпомагане на свищовски младежи, учещи в чужбина. Виенското дружество разполага с капитал от 80 000 флорини, които след Освобождението са предадени на държавното съкровище (Ганчев 1996, 113; Друмева 2016а, 109). На 15 февруари 1870 г. Григор Начович е провъзгласен за почетен член на читалището в Свищов за дарена литература и поддръжка на физическия кабинет (Чилингиров 1930, 427–428; Ганчев 1996, 213). През 1872 г. младият Начович съдейства на Свищовската община от Виена за наемането на учителка – чехкиня за нуждите на главните класически училища (Ганчев 1996, 155). Известни са неговите идеи и пристрастия за развитието на националноосвободителното движение. Григор поддържа кореспонденция с Георги Раковски (Христов 1937, 143). През 1866 г. той е председател на Свищовския революционен комитет. През 1867 г. се записва като доброволец във Втората българска легия в Белград. По време на Руско-турската война от 1877–1878 г. е в руския генерален щаб (Ганчев 1996, 258).

Григор Начович е високообразована за времето си личност, изтъкана от множество противоречия и търсения. Най-точна преценка за него дава историкът Андрей Пантев: *„Амбициозна и цивилизована активност, където патриотизмът и личностната реализация вървят ръка за ръка.“* (Пантев, Игов 1999, 8).

По време на Руско-турската война от 1877–1878 г. свищовските предприемачи участват в международната търговия със зърнени храни. Търговските къщи играят посредническа роля на големите тържища в Браила и Галац. Интересите на българските фирми – експедитори на стоки обаче не са защитени от пазарния произвол. В търговията с колониални стоки успяват да се наложат само едрите търговци-манифактуристи (Ганчев 1996, 368–369).

Запазените описи на имуществото на избягали турци от Свищов през 1877 г. и 1878 г., дават информация и за стопанските терени на пристанището, собственост на български търговци. Складът и магазинът за колониал на Димитър Начович е отдаден под наем на Никола Раховалията, който изкупува и продава изделия от желязо и стъкло (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 161, л. 71 л.; а. е. 163, л. 12 г.). През 1878 г. Начович е собственик на две кафенета, които се експлоатират от предприемачите Шандар и Милан. Две негови стопански постройки са реформирани в кръчма и гостилница и са наети с договор от Георги Гецов. Търговският хан е нает от Димитър Данчов.

Димитър Начович запазва за своята търговска практика двата склада и хамбара на пристанището. От дадените под наем търговски площи, той реализира сигурна годишна печалба (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 163, л. 4 г., л. 5 г., л. 10 г., л. 12). Свищовският търговец притежава и обработва над 2 дюлюма лозе в местността Раите край Свищов (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 260, л. 12 л.).

През 80-те години на XIX в. свищовската търговска къща изпитва известни финансови затруднения. Стагнацията на пазара, напливът на вносни индустриални стоки, липсата на оперативен капитал и неизплатени кредити в пари и стоки оказват негативно влияние върху професионалната ѝ дейност.

В началните години от „живота“ на младото Княжество, Григор Начович се отдалечава от управлението на бащината компания и се отдава на политически и обществени занимания. Той редактира последователно вестник „Марица“ в Пловдив (1878 г.) – официоз на Източна Румелия, вестник „Витоша“ (1879 г.) и „Български глас“ (1880–1884 г.). Сътрудничи на вестниците „Свободно слово“ и „Българин“. Участва активно в държавното устройство и управление. Избран е за народен представител в Учредителното народно събрание в Търново през 1879 г. и Второто Велико народно събрание в Свищов през 1881 г. Известен с консервативните си убеждения, той заема министерски постове в различни правителства от 1879 г. до 1895 г. Негови ресори са министерството на Вътрешните дела, на Търговията, на Земеделието, на Финансите и на Обществения сгради. Сериозните знания за икономиката и финансите са отразени в авторските му брошури „Кратко практическо ръководство за правене на вино“ (1883 г.) и „Тютюневата индустрия в Българското Княжество“ (1883 г.) (Ганчев 1996, 258–259; Пантев, Игов 1999, 9).

Григор Начович се възползва от привилегированата си позиция на политик за извличане на финансови дивиденди в полза на семейната компания. Той получава търговски заем от Българска народна банка през 1883 г., който не е обезпечен с ипотека или ценни книжа. В този период младият Начович е финансов министър в коалиционното правителство на Драган Цанков (Пантев, Игов 1999, 9) и определя правилата за отварянето на текущите сметки.

През 1885 г. вестник „Славянин“ публикува следния текст: *„Господинъ Начевичъ е направилъ заемъ от Банката. Отворено му е кредитъ срещу гаранция от Е. Георгиева за [...] 35000 лева съ срокъ от 15-й Юний 1883 г. до 15-й Юний 1884 г.“* Първият заем е последван от втори в размер на 15 000 лв. В разстояние на една година Григор Начович получава 65 000 лв. под поръчителство с облагаема лихва от 7% (Славянин 1885, 297).

Усилията на Димитър Начович през последните две десетилетия на XIX в. са насочени към запазването на търговската практика и недвижимото имущество на семейството. Те са съпроводени с редица професионални спорове, опити за изграждане на нови стопански сгради или поддържане на старите в изправност. Епизодична информация за тези дейности е извлечена от Протоколите на Градското общинско управление в Свищов.

В Протокол № 44 от 1 ноември 1885 г. Общинският съвет в града задължава Димитър Начович да заплати данък „кантар“ за износ на стоки (смардлика) през Свищовското пристанище. Жалбата срещу него е подадена от Васил Кърскиев – общински служител. Ответникът претендира, че стоката е изнесена

транзит без негово участие (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 24, л. 94 г.). Полемиката продължава и в следващото заседание на общината, на 20 ноември същата година. Отново е отправен апел към свищовския търговец да заплати градския кантар за изнесени стоки (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 24, л. 96 г.).

В Протокол № 2 от 14 януари 1886 г. на Общинския съвет в Свищов е обнародвано решението всички търговци в града да подават мерките в „аршин“, а не в „лакът“. В същото време те се задължават да представят документи за платените стоки на наемателя на градския кантар Васил Кърскиев. Някои от тях отказват да заплатят данък „кантарие“, както е случаят с Начович. Свищовският търговец заявява пред съвета, че не може да плати „кантарие“ за смрадликата, защото стоката е продадена от търговец в Плевен. Тя е експедирана с транзит направо за Европа и без да се тегли на пристанището в Свищов. Тъжителят Кърскиев от своя страна опонира, че всички свищовски стоки подлежат на данъчно облагане. Твърди, че търговският товар е продаден от Свищов, а не от Плевен. Общинските съветници вземат решение търговският спор да бъде прехвърлен в съда (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 25, л. 3; а. е. 95, л. 46 г., л. 47 л.).

С решение на Общинския съвет от 29 април 1887 г., Димитър Начович е включен в официалната делегация по посрещането на Регентския съвет в Свищов (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 26, л. 18).

В Протокол № 19 от 24 май 1889 г., на общинско заседание е разгледана молбата на Димитър Начович да запази направената ограда на част от имотите му на общински терен и без нужното разрешение. Тя охранява две стопански постройки на пристанището – хан и магазина. Свищовският търговец поема задължението да я събори веднага при възникнала необходимост. Неговият иск е отхвърлен и кметът нарежда оградата да бъде веднага съборена. При отказ общината ще го направи за негова сметка. Съветниците се позовават на факта, че общинската собственост е неприкосновена и не може да бъде използвана от частни лица за лични цели (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 29, л. 95). Направеният запис потвърждава, че през 1889 г. Начович все още притежава наследствения Тенекеджийски хан и магазина за колониал – открит в ранните години от дейността на търговското дружество.

В поредно заседание на Градското общинско управление, с дата 26 април 1890 г., се позволява на свищовския гражданин да поправи кепенците на дюкяните в търговския хан на ул. „Мостовая“ (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 30, л. 96 г.). През същата година пред магазина на Начович на пристанището е положена нова калдъръмена настилка и са поставени фенери (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 30, л. 111 г.).

На 20 април 1892 г. Градското общинско управление в Свищов обсъжда заявлението на Димитър Начович от 27 март, с което той желае да развали

ханът наречен „Кускунъ“ и да построи нов. Моли общината да му даде план и определи линия. Съветът отхвърля неговата молба защото ще се промени планировката на ул. „Княжевска“ (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 31, л. 62). На следващото заседание от 27 април обаче решението е променено и търговецът получава правото за нов строеж (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 31, л. 64 г.). Модерната постройка с каменен градеж явно е направена, за което свидетелства списъкът с имотите на богатия свищовски гражданин от 1893 г. (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 32, л. 117–119).

В протоколирано заседание от 16 февруари 1894 г. кметът на Свищов постановява отделянето на част от общинските терени на пристанището за строеж на митница. Новото учреждение ще бъде подчинено на Министерството на финансите и ще се намира срещу хановите на Димитър Начович и Петко Бакърджиев (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 33, л. 40 л.).

През 1894 г. Димитър Начович подава молба до Общината за разрешение за строеж на нов хан на ул. „Бозвелийска“. На заседанието на Общинския съвет на 1 ноември същата година кметът Владимир Божинов съставя комисия, която да разгледа заявлението на свищовския търговец. Въпросът е спорен, тъй като имотът ще затвори общинска улица и ще наруши регулацията. Единственото решение е да се отчужди насрещното здание преди да се издаде разрешение за строеж (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 35, л. 25.).

През 1895 г. е изготвен нов регулационен план на Свищов. С цел разширяване на ул. „Рибарска“ някои части от имотите на богати граждани са отчуждени, като им е платено обезщетение. В тази група попада и Димитър Начович. Свищовската община му изплаща сумата от 339 лв. за 5,66 кв. м. негова собственост (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 36, л. 242 л.).

На 4 септември 1895 г. Общинският съвет в Свищов разглежда желанието на Димитър Начович да закупи общинско място, което се намира непосредствено до негов имот, за да направи улук за събиране на водата при порои. Той прилага документ за собственост от 1852 г. на магазина и склада на пристанището. С него доказва, че общинският терен на практика е негова собственост от 43 години. Въпреки посочените доказателства, кметът назначава комисия, която да изготви стойностна оценка на общинското място зад хамбарите на Начович (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 36, л. 247 г., л. 248 л.).

Свищовската фирма „Д. Начович“ фигурира във всички издания на „Български алманах“ от последното десетилетие на XIX в. Предметът на нейната дейност остава непроменен – търговия с брашовска стока (манифактурни и колониални изделия) (Вачева 2018, 334).

Димитър Начович реструктурира търговското дружество през 1895 г., като делегира правата за управлението на търговския магазин на свищовския търговец Мирко Павлов. Неговият съдружник придобива широки правомощия. Според изготвения договор, Начович участва с капитал в размер на 130 000 лв.

в налична стока срещу сумата от 21000 лв. в брой на Павлов (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 4). В новата структура ролята на Григор Начович остава неясна поради политическата му ангажираност. През 1896 г. той заема поста министър на търговията и земеделието (Палангурски 2014, 191).

През 1897 г. стоката от търговския магазин на Начович е запорирана от банката, а обектът е затворен и предаден на кредиторите Елияс от Виена и Евлоги Георгиев от Букурещ. Мирко Павлов тегли нов търговски заем от Българска народна банка за закупуването на нова стока в размер на 50 000 лв. Гарант по сметката е младият Начович (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 5). Търговският фалит на една от най-проспериращите възрожденски свищовски компании е факт и единственият изход е разплащане с кредиторите, изчистване на дълга и стартиране на нова стопанска инициатива.

Григор Начович посочва съдружника Мирко Павлов като единствен виновник за кризата. Според него той продава стоки без печалба и присвоява част от имуществото на фамилията (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 5, 7). При извършения одит на дружеството, търговските тефтери не са открити (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 7–9). Изказаните твърдения следва да се вземат под внимание, въпреки влиянието на субективния фактор, но те не са истинската причина за кризата. Според нас фалитът е заложен още в средата на 80-те години на XIX в., когато дружеството поддържа фалшив социален статус и „живее“ от големи финансови кредити без да генерира реални печалби.

През 1898 г. възрожденската фирма „Димитър Начович“ все още съществува и прави поредната регистрация в Окръжния съд в Свищов (Маринарова, Вачева 2018, 58). Заявлението е подадено на 30 юни 1898 г. от съдружниците Димитър Начович, д-р Ванков и Мирко К. Павлов и то гласи: *„Отъ 1845 г. търгуваме въ Свищовъ съ колониални стоки подъ фирмата „Д. Начовичъ“. Понеже и за напредъ ще упражняваме същата търговия подъ същата фирма, молимъ Г-нъ Председателю да направите нужното разпореждане щото съгласно чл. чл. 23, и 24 отъ Търговский законъ, фирмата ни съ седалище въ гр. Свищовъ без клонове да са регистрира по установения редъ въ надлежните регистри“* и да *„са представлява, управлява и подписва от съдружникътъ ни Мирко К. Павловъ.“* (ДА – В. Търново, ф. 928 К, оп. 1, а. е. 593, л. 108). Документът е подписан от Мирко Павлов, като същият е положил подписа си и за другите двама съдружници.

Последната регистрация дава отговори на редица спорни моменти от дейността на търговското дружество през годините и в същото време провокира нови въпроси.

От изложението става ясно, че свищовската фирма „Д. Начович“ съществува от 1845 г. и тя не е променяла своето наименование при регистрации в Търговския съд в продължение на 53 години. Дружеството е събирателно и търгува с колониални стоки през целия период.

Димитър Начович е основен съдружник, като през годините към компанията със свои капитали са привлечени неговият син Григор и търговци от и извън семейния кръг. Присъствието на Мирко Павлов в управлението е осезателно, трайно и определено не е от 1895 г. Делегираните му права говорят за извоюван авторитет и солиден дялов капитал. Дейността на втория съдружник д-р Ванков е неясна. Неговото име се среща в някои литературни и документални източници. Д-р Лука Ванков е общински лекар (ДА – В. Търново, ф. 661 К, оп. 1, а. е. 36, л. 62). Той е братовчед на свищовските поборници Янко и Симеон Ванкови. Получава образованието си в Русия. Женен е за внучката на Димитър Начович – Евгяна. В последните години от живота си живее в София (Ганчев 1996, 409).

В заявлението от 1898 г. не става въпрос за ново съдружие, а за утвърдено дългогодишно партньорство. Промяната визира закриването на търговските клонове в чужбина. Няма сигурна информация обаче, че тази реформа не е извършена на по-ранен етап, например след 1878 г. Липсата на търговските договори, сключени между съдружниците през годините оставя въпроса открит. В края на заявлението е видно, че управителят на дружеството Мирко Павлов е упълномощен да подпише и другите съдружници.

Въпросното разрешение се съдържа в изпратената телеграма от София от Димитър Начович, ден преди регистрацията: *„Упълномощавамъ Ви от моя и на синътъ ми страна да подпишете насъ на заявлението по за регистрация фирмата Д. Начовичъ Дръ Ванков.“* Пълномощното е заверено от нотариус в Софийския окръжен съд на 29 юни 1898 г. (ДА – В. Търново, ф. 928 К, оп. 1, а. е. 593, л. 109). От телеграмата става ясно, че зад името на д-р Ванков стои истинският съдружник Григор Начович.

Младият Начович предприема различни стъпки за опазване на бащиното наследство. През 1899 г. той разпорежда на Мирко Павлов да продаде залежалата стока и част от дружествените имоти, за да погаси дълговете към кредиторите. Използвайки политическото си влияние, Григор сключва споразумение с Българска народна банка за контрол върху ипотеката на магазина. В писмо до попечителите Макавеев и Тодоров, той моли за прехвърлянето на задълженията към съответната кредитна институция (Атанасова 2019, 128). Операцията продължава две години (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 9–10). След обявения фалит, Григор Начович успява да постигне споразумение „Задължително“ с Българска народна банка на 22 март 1901 г. Институцията участва в организирания търг за имотите на Начович в Свищов, а наследникът на известния род по-късно се задължава да ги откупи от нея по утвърдени цени и с 30% печалба (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 2, л. 32; Атанасова 2019, 129). Бащата Димитър Начович умира в Браила (Генеалогия: Gtrees.net/family.php?famid=F1671&ged=tree1) на 1 октомври 1901 г. (НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 88). За фалита на търговската къща допринася и световната

икономическа криза от 1897 г. до 1902 г., която неминуемо засяга стопанските предприемачи в България. Резкият спад в износа и изместването на центъра на външната търговия с отварянето на железопътната линия Русе – Търново, както и временното суспендиране на българската валута са част от външните фактори за зачестилите фалити (Маринова, Вачева 2018, 72–73).

В първите десетилетия на XX в. Григор Начович става свидетел на войните за национално обединение и редица политически кризи и катастрофи. Той умира на 4 януари 1920 г. в София, изоставен в бедност и самота (Ганчев 1996, 258–259; Пантев, Игов 1999, 9–10).

Бъдещето на възрожденските търговски фамилии след Освобождението е поставено в ръцете на добре образованите им наследници. Голяма част от тях обаче не успяват да съхранят натрупания бащин капитал през годините. Причините са много, но на преден план се откроява тезата на българския banker и финансист Стоян Бочев: *„Поколението търговци от близкото предосвобожденско време си отиваше, а неговите потомци се разсейваха в интелектуален живот, в политиката, отчасти и в чиновничеството. Малцината млади хора, които се опитваха да продължат бащината си фирма, нямаха бащиното си упорство и способности.“* (Бочев 1998, 597).

Разказаната „история“ от стопанското ни минало и безпристрастният анализ на представените документи налагат основните изводи:

1. Димитър и Григор Начович принадлежат към втория ешелон предприемачи, които играят съществена и прогресивна роля в живота на българското възрожденско общество.

2. Тяхната дейност не достига като мащаби и висоти реализираните търговски или кредитни операции от Евлоги и Христо Георгиеви, Христо Тъпчилещов, Робев и Гешови, но въпреки това те се превръщат в двигатели на стопанската и социална модернизация в национален план.

3. Носители са на новите пазарни отношения и организационни форми в икономиката на Балканите.

4. На тях принадлежат първите опити за внедряването на европейския цивилизационен модел и в сферата на образованието, културата и политиката.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова 2019: С. Атанасова. Кризи и възможности за развитие: Из стопанските практики на български търговци от втората половина на XIX в. – В: Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. И. Русев, П. Пенчев, М. Маринова, Л. Велева, М. Димитров, Г. Георгиева, Н. Неновски, А. Каяпънар, Л. Каяпънар, А. Либератос (Ред.). Т. IV. Кризи и стопанско развитие през вековете. Варна, 2019, 119–132.

Бочев 1998: С. Бочев. Капитализмът в България. София, 1998.

Вачева 2018: Е. Вачева. Свищовските възрожденски търговци в следосвобожденска България. – В: Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. И. Русев, П. Пенчев, М. Маринова, Л. Велева, М. Димитров, Г. Георгиева, Н. Неновски, А. Каяпънар, Л. Каяпънар, А. Либератос (Ред.). Т. III. Институциите и българското стопанско развитие през вековете. Варна, 2018, 332–342.

Ганчев 1996: С. Ганчев. Свищов. (Принос за историята му). Фототипно издание. Свищов, 1996.

Генеалогия: [Gtrees.net/family.php?famid=F1671&ged=tree1](https://trees.net/family.php?famid=F1671&ged=tree1) (изтеглена информация на 20.12.2019 г.)

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 65 К Стари документи за Великотърновски окръг, опис 1, архивна единица 207, лист 1.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 65 К Стари документи за Великотърновски окръг, опис 2, архивна единица 138, лист 1.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 928 К Окръжен съд Свищов, опис 1, архивна единица 593, лист 108.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 928 К Окръжен съд Свищов, опис 1, архивна единица 593, лист 109.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 24, лист 94 гръб.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 24, лист 96 гръб.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 25, лист 3.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 26, лист 18.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 29, лист 95.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 30, лист 96 гръб.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 30, лист 111 гръб.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 31, лист 62.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 31, л. 64 гръб.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 32, лист 117.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 32, лист 118.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 32, лист 119.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 33, лист 40 лице.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 35, лист 25.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 36, лист 62.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 36, лист 242 лице.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 36, лист 247 гръб.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 36, лист 248 лице.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 95, лист 46 гръб.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 95, лист 47 лице.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 161, лист 71 лице.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 163, лист 4 гръб.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 163, лист 5 гръб.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 163, лист 10 гръб.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 163, лист 12.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 661 К Градско общинско управление – Свищов (1878–1944 г.), опис 1, архивна единица 260, лист 12 лице.

Друмева 2016а: М. Друмева. Търговски знания и търговски практики в Свищов през Възраждането. – Електронно списание Диалог, 2016, 4, 103–118.

Друмева 2016б: М. Друмева. Търговската дейност на Цвятко Радославов през втората половина на 50-те години на XIX в. – В: Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. И. Русев, П. Пенчев, Л. Велева, М. Димитров, М. Маринова, Н. Неновски, А. Каяпънар, Л. Каяпънар, А. Либератос (Ред.). Т. I. Градското стопанство в българските земи през вековете. Варна, 2016, 254–273.

Друмева 2018: М. Друмева. Стопанското развитие на Свищов и дейността на търговските фирми на Цвятко Радославов през Възраждането. Автореферат за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2018.

Жечев 2003: Н. Жечев. Спомени на Григор Начович за ученическите му години. – Исторически преглед, LIX, 2003, 1–2, 155–177.

Жечев 2007: Н. Жечев. Българите в Галац през Възраждането. София, 2007.

Маринова, Вачева 2018: М. Маринова, Е. Вачева. Из историята на търговията и банковото дело в Свищов. Търговско-банкерски (сарафски) фирми и банкерски къщи и значението им за градското стопанство (1878–1912 г.). – Икономика, 21, 2018, 2, 51–130.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 4.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 5.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 6.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 7.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 9.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 10.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 11.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 12.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 13.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 23.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 29.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 30.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 1, лист 88.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 2, лист 32.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 4801, лист 3.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 4801, лист 4.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 4801, лист 5.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 4801, лист 7.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 4801, лист 8.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 4801, лист 9.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 14 Григор Начович, опис 1, архивна единица 4801, лист 10.

Палангурски 2014: М. Палангурски. Учредителите. София, 2014.

Пантев, Игов 1999: А. Пантев, Н. Игов (Съст.). Григор Начович. Из дневниците. София, 1999.

Славянин 1885: Вестник Славянин, Русчук, бр. 75 от 15 януарий 1885 г., 297.

Тошева-Ценова 2011: М. Тошева-Ценова. Свищовски родови хроники. Свищов, 2011.

Христов 1937: Г. П. Христов. Свищовъ въ миналото 86–1877 г. Свищов, 1937.

Цончев 1929: П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово. София, 1929.

Чилингиров 1930: С. Чилингиров. Български читалища преди Освобождението. София, 1930.

Шкодрева 1993: М. Т. Шкодрева. Габровската търговска къща Станчо Арнаудов и син и връзките им със Свищов през 50-те – 60-те години на XIX век. – В: Годишник на музеите от Северна България. XIX, 1993, 165–176.

DIMITAR AND GRIGOR NACHOVICH. CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE BUSINESS ELITE DURING THE RENAISSANCE

Svetla Atanasova

(Abstract)

The business operations of Dimitar and Grigor Nachovich has not been the subject of a comprehensive study. This article presents unknown or little known facts and events in the life of these Revival figures. It reveals the local business attitude and the devotion to their town of the rich citizens of Svishtov. The more in-depth aspect of the study sheds light on the involvement of the Revival trade families in the emerging internal national market and their role in the economic and social life of free Bulgaria.

For three decades (1845–1875) the business of Dimitar Nachovich trade house expanded beyond belief. Dimitar Nachovich opened representative offices in Vienna, Bucharest and Galati. After the Liberation of Bulgaria, the real estate of the trading family was valued at more than BGN 300 000, and the available capital in the store in Svishtov at BGN 130 000. The company became a major importer of iron and glass products from Vienna along the Danube. Nachovich also traded in livestock and foodstuffs. The company stood out with its European organisation of work and office management, its modern accounting and trade correspondence. In 1868, Grigor Nachovich took over the management of the Austrian branch. He was highly educated and well-versed both in economics and practical matters. The Vienna office supplied the Svishtov trading houses with Austrian goods, dispatched manufactured goods to Gabrovo, books and writing materials to Stara Zagora.

The Svishtov company was busy exchanging goods with the European cities of Zimnic, Braila, Bucharest, Galati, Alexandria, Brasov, Budapest, and Vienna. They had booming business with companies in the Turkish capital. The partners were in business relations with the trading houses of the Georgievsbrothers, Evlogi and Hristo, (Bucharest and Galati), Dimitar Kostovich in Zimnic, Kusovic&Kutsumano in Vienna, Hristo Tapchileshtov, Stancho Arnaudov& Son and Brakalovi in Constantinople. There were three main trading routes: from the port of Svishtov to Zimnich – Alexandria – Bucharest; from Braila – Galati and from Vienna. The Nachoviches established permanent partner relationships with many cities in the heartland of Bulgaria – Gabrovo, Pleven, Lovech and Stara Zagora.

Due to his professional competencies Dimitar Nachovich was invited to facilitate the resolution of commercial disputes and bankruptcy cases. He was member of the city council and of the local governing body of the church in Svishtov. The Revival merchant was one of the founders of the community centre in the city in 1856 and a longtime epi-trope of the school in one of the distant quarters of Svishtov.

Dimitar Nachovich and Yani Stanchev established a trade association in 1875–1876, pooling their capital and influence in the sales of sheep and goat goods and foodstuffs. They participated in the auctions organized by the government, as buyers of tithes in the villages near Svishtov.

Grigor, the young heir of Dimitar Nachovich, was also involved in many initiatives benefiting the education and culture in Svishtov. His ideas and support of the developing national liberation movement are well known.

Dimitar Nachovich tried to keep his trade and the family real estate also after the Liberation. He restructured the company in 1895 and delegated the management to his partner Mirko Pavlov. His son, Grigor, pursued a political career.

In 1898 the Revival D. Nachovich Company had its last registration with the District Court in Svishtov. The company registered as a partnership. It traded in colonial goods. The branches were closed. In 1901 the Svishtov Company declared bankruptcy and the property was auctioned. Dimitar Nachovich died on 1 October 1901 in Braila. His son witnessed the wars of national unification and a number of political crises and catastrophes. He died on 4 January 1920 in Sofia.

ПРОЕКТ „БЪЛГАРИ ВЪВ „ФОРД“ – МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО, РЕАЛИЗАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

Емил Врежаков

В началото на 2015 г. Регионален исторически музей – Велико Търново даде началото на научно-изследователски проект „Българи във „Форд“. Неговата основна цел е да бъдат издирени българи, емигранти в САЩ, които са работили или работят понастоящем в автомобилните заводи „Форд“. Житейските истории и съдбите на българи, избрали да отпътуват зад океана, където започват работа в автомобилния гигант, се проследяват чрез спомени, документи и сведения, предоставени от техните наследници, роднини и близки. Получената информация се събира и систематизира в Регионалния исторически музей на историческата и духовна столица на Република България. Паралелно с това българската „следа“ в зората на автомобилното производство се търси и в архивите на автомобилния производител „Ford Motor Company“.

Настоящата разработка има за цел да представи практическата работа по проекта, методиката на изследване, както и да бъдат отчетени постигнатите резултати и задачите, които бяха поставени. Събраният емпиричен материал е обект на отделна разработка, в която ще бъдат публикувани илюстрации от новопридобитите материали и ще бъде приложен списък на хората, от които е получена информацията.

Ръководеният от автора на настоящата статия проект е първи опит да се изследва по-задълбочено темата за българската производствена емиграция в САЩ и да се проучи с какво са се занимавали в страната на неограничените възможности българите от различни емигрантски вълни и поколения.

Той стартира като историческо изследване на регионално ниво в област Велико Търново и Централна Северна България, което предвиждаше за период от три години, считано от 2015 г., да се проучат и съберат сведения за българи, избрали да живеят и работят в Северна Америка. Скоро след началото на проучването в РИМ – Велико Търново постъпи разнообразна информация, като бяха получени писма от различни населени места в Централна Северна България. С мен се свързаха и лица от други краища на страната. Това определи необходимостта в хода на работата изследването да излезе извън първоначално зададения териториален обхват и да включи по-голям кръг от населени места в цяла България.

При стартирането на проекта разполагах с предварителни данни, че в създадения през 1903 г. от Хенри Форд завод за автомобили в Детройт, щата Мичиган, са работили българи още в първите десетилетия на XX в. Беше допусната логичната хипотеза, че по време на Голямата депресия, продължила от 1929 до 1932 г., когато много българи емигрират в САЩ, наши сънародници също си вадят хляба в тази промишленост. Това първоначално предположение впоследствие се доказва като напълно вярно. Една от поставените амбициозни задачи пред проучването е да се проследи връзката на българските емигрантски вълни от последните три десетилетия след 1989 г. с автомобилната компания „Форд“.

Идеята за реализирането на научно-изследователския проект „Българи във „Форд““ принадлежи на ръководството на РИМ – Велико Търново. Медийни партньори при стартиране на историческото изследване станаха великотърновският областен всекидневник „Янтра ДНЕС“ и електронния сайт на вестника „Янтра ДНЕС LIVE“ (Милчева 2015). Двете медии имат значим принос за успешната реализация на проекта. В периода 2015–2016 г. областният всекидневник и електронният сайт публикуваха поредица от статии за хора от региона и от други краища на страната с техните любопитни истории, свързани с работата им в заводите „Форд“ и пребиваването им в САЩ. Във вестника, под мое авторство, са публикувани 15 научно-популярни статии, посветени на българи, които емигрират в САЩ. Идентични статии са публикувани на електронния сайт на вестника „Янтра ДНЕС LIVE“.

Изследването се базира върху разнообразна методика, тъй като основната цел е да бъде събрана колкото е възможно повече информация за различни периоди от време за българите, работили в автомобилните заводи „Форд“, мотивите им за миграция, начина им на живот и елементите на тяхната култура.

Реализирането на историческото проучване беше активно подпомогнато от кметовете на населените места и ръководствата на народните читалища в област Велико Търново. В процеса на изследването е приложен класически интердисциплинарен подход, който включва преки контакти и интервюта с наследници и близки на български емигранти в САЩ. Използвани са методите полуструктурирано интервю, анкета с биографични данни и т. нар. метод на личната история, чрез който се постига разбиране на индивидуалния жизнен опит на интервюираните в неговия социално-исторически контекст. Тези методи са комбинирани с издирване и проучване на документи, фотографии, вещи и други теренни и архивни материали. Проучването залага преди всичко на теренна работа, проведена сред близки и роднини на българите-емигранти, на лични срещи, разговори и критичен исторически анализ на събраната информация.

По време на събирателската работа са извършени много теренни проучвания. Посетени са следните населени места в област Велико Търново:

с. Драганово, с. Поликрайще, с. Буковец, с. Пушево, с. Климентово, с. Бряговица, с. Дичин, с. Самоводене, с. Куцина и др. Проучванията обхващаха и някои селища извън Великотърновска област. Сред тях са с. Побит Камък (обл. Разград), с. Пиргово (обл. Русе), гр. Севлиево, с. Добромирка (обл. Габрово) и гр. Сапарева баня (обл. Кюстендил). По време на посещенията в гореспоменатите селища са проведени редица срещи, като броят на интервюираните надхвърля 50 души. Тези надеждни информатори са източник на важни данни и сведения по темата.

Особено ценни са направените дарения от близки на българи, работили в автомобилна компания „Форд“. Предметите и документите, постъпили на съхранение във фондовете на РИМ – Велико Търново, са незаменим източник на информация. Сред тях са редица снимки на членовете на Българското младежко дружество в САЩ през 1919 г., на работници в компанията на Хенри Форд по време на обучение в автомобилния завод и др., разплащателни записки на работниците, автентично работно облекло от „Ford Motor Company“, личен бележник, писма от кореспонденцията на българите в САЩ с техните близки в България, разплащателен чек, автентичен аудио запис на Милчо Семов, разказващ за преживените от него емоции по време на работата му в автомобилната компания, повиквателно писмо за призоваване в американската армия и др. През месец ноември 2015 г. тези вещи бяха изложени в експозиция по време на традиционната ежегодна изложба, провеждана от РИМ – Велико Търново по случай Деня на народните будители, под надслов „Заедно да съхраним историческата памет“. През 2015 г. музеят прие над 100 дарения, като едни от най-многобройните са именно тези, свързани с проекта „Българи във „Форд“.

Научно-историческото изследване получи широк отзвук в българската преса и в някои електронни издания и телевизии. През 2015 г. българският телевизионен канал „Bulgarian International Television“ (BIT TV, прекратил излъчване през 2019 г.), базиран в Чикаго, излъчи специален репортаж, посветен на проекта, като той бе заснет във Великотърновския музей. Редица популярни статии са публикувани не само от медийния партньор на проекта вестник „Янтра ДНЕС“ и електронния сайт на вестника „Янтра ДНЕС LIVE“, но и в национални печатни издания, сред които е вестник „24 часа“ (Максимова 2015, 10) и националният седмичник „Десант“ с електронен сайт www.desant.net (Христова 2015). Статии, посветени на проучването, иницирани от РИМ – Велико Търново, са публикувани в няколко електронни медии (Колева 2015), както и в регионалния ежедневник в област Разград вестник „Екип 7“ (Врежаков 2015, 8–9).

По време на разработването на проекта особен интерес към поставената тема проявиха няколко печатни и електронни издания на българската емигрантска общност в САЩ. Сред тях са вестникът на българите в САЩ „Bulgaria“, издаван от 2001 г., като „независим вестник на българите зад граница“ и елек-

тронният сайт на вестника www.bulgaria-weekly.com (Петрова 2016а, 40–46); централната българска медия в САЩ и Канада – вестник „България СЕГА“, който е най-големият ежеседмичник извън България, издаван в Чикаго на български език от 2005 г. с електронен сайт www.bulgariasega.com (Врежаков 2016а, 46–58; Врежаков 2016г, 23); ежемесечното издание „Вестник на българите в Детройт“, основан през септември 2006 г., с електронен сайт www.BulgariansInDetroit.com (Врежаков 2016б, 19–20; Петрова 2016б, 8–11) и българският електронен информационен портал EuroChicago.com (Врежаков 2016в).

Проявявайки съпричастност към изследователската работа, членовете на българската общност и българските медии зад океана оказаха съдействие за практическото осъществяване на проекта, като спомогнаха за откриването на по-широк кръг от информатори и сведения за живота на българите, работили в автомобилните заводи в Детройт. Сред екипите от журналисти и редакционните колегии на българските издания в САЩ се изяха лица, които предложиха своето партньорство на доброволен принцип. Анелия Петрова, която е деен и енергичен журналист в горепосочените български вестници, и младият фотограф Данаил Ганчев – емигрант второ поколение в САЩ, се ангажираха лично с проучването на достъпни архивни материали и издирването на сведения за българи, работили в автомобилното производство. В градската библиотека в Детройт „Detroit Public Library“ те откриха статия, публикувана през декември 1949 г. в официалния орган на Протестантската епископска църква вестник „Michigan Forth“ (Ogden 1949, 32), посветена на българина Иван Иванов, копие от която предоставиха на РИМ – Велико Търново. Доброволното сътрудничество създаде полезни и ценни партньорства между Великотърновския музей и българската емигрантска общност в САЩ. Съдействието при събирането на информация на терен от страна на българи, живеещи в Америка, спомогна за откриването на някои интересни снимки, статии и документални материали, съхранявани в американски библиотеки.

Проучена беше наличната информация в базата данни, съхранявана както в гореспоменатата градска библиотека в Детройт, така и в Архива по труда и градските въпроси в библиотеката „Уолтър П. Ройтер“. Тази библиотека е създадена като Архив по трудова история в Щатския университет „Уейн“ в Детройт през 1960 г. Нейната цел е да събира и съхранява оригинални материали, свързани с развитието на американското работническо движение.

За да бъде изграден цялостен исторически поглед върху разглежданата проблематика, вниманието е насочено към американски архивни документи, които до момента не са били обект на проучване от страна на историците в България. Разгледани са публикувани документи (Митев 1992, 129–157), статии от американската преса (*The Detroit Journal* 1914, 1), а също така и някои издания на българския периодичен печат (*Народен глас*, 1914), издавани през първата половина на XX в. на територията на Северна Америка.

Както беше споменато по-горе биографиите на българи, работили във „Форд“, се проследяват основно чрез спомени, документи и сведения, предоставени от техните наследници, роднини и близки. С цел да бъде проверена детайлно предоставената информация и за по-добро изясняване на фактите, РИМ – Велико Търново установи писмена кореспонденция с Изследователския център „Бенсън Форд“ при Музея на американските иновации „Хенри Форд“. Музеят е създаден като лична колекция от исторически предмети, притежавани от самия Хенри Форд, които той започва да събира през 1906 г. Днес музеят е разположен на 49 000 м² и съхранява колекция от разнообразни машини, автомобили, локомотиви, самолети и др.

Колегите от Изследователския център предоставиха документи, съхранявани в Социологическия департамент, Образователния департамент и Департамента по заетостта. Информацията, макар и доста обобщаваща, дава точен брой на българските работници в автомобилна компания „Форд“ през 1916 г., 1917 г. и 1920 г., и различни данни, свързани с условията им на живот, труд, заплащане и т. н.

Според статистически документи от 1916 г. броят на българите, които са заети в автомобилните заводи на Хенри Форд в Детройт, възлиза на 45 работника (Ford Motor Company Archives: Acc. AR.-68-37 (Box 3) A-15-12). Архивните данни позволяват проследяването им през годините. Така през следващата 1917 г., в списък с общия брой на служителите по националности от 12.01.1917 г., присъстват 56 българи. Към тях се прибавят и 14 българи от Македония, записани в списъка в графа „Macedonian“, с което числото на българите възлиза на общо 70 човека (Ford Motor Company Archives: Acc 23. Box 4. FM со – Letters etc 1907–1920. // Acc. 572 box 27 Folder 12.5). Данните недвусмислено показват тенденция за нарастване на броя на българите, постъпващи на работа в автомобилното производство.

Що се отнася до личните досиета на служителите, за които Хенри Форд споменава в своята биографична книга „Моят живот и моите успехи“ (Форд 2000, 77–78) и които са обект на особен интерес за настоящото проучване, то тези документи са запазени в архива на „Ford Motor Company“. Те не се съхраняват в Изследователския център „Бенсън Форд“ и в Музея на американските иновации. По препоръка на Изследователския център е направен опит за установяване на връзка с архива на „Форд“ с цел предоставяне на достъп до регистрите, но към този момент няма положителен отговор.

Писмена кореспонденция с предложение за сътрудничество беше установена и с Историческото дружество в Детройт „Detroit Historical Society“, основано през 1921 г. Дружеството управлява Историческия музей в Детройт и някои други обекти със статут на музеи в този регион. С последните институции не се постигна особено голям успех по отношение на търсената информация. Те предоставиха силно ограничен обем исторически сведения, свързани с темата.

Информация беше издирена и в Първи частен музей „FORD и България“, открит на 14.05.1998 г., и функциониращ на територията на фирмения комплекс на „Мото-Пфое“ в ж.к. „Люлин“ в София. Проучването там също отчете скромни резултати.

Далеч по-добър успех беше постигнат при съвместна работа с музейните специалисти от Регионален исторически музей – Разград. Уредниците от отдел „Нова и най-нова история“ и отдел „Фондове“ предоставиха на РИМ – Велико Търново копия от документи, съхранявани във фондовете на РИМ – Разград. Тези документи съдържат интересна и полезна информация за живота на българския емигрант Милчо Семов от с. Побит Камък, област Разград, който е работил в заводите „Форд“, призован е в американската армия по време на Първата световна война, а след това се завърнал в България. Тези добри практики на колегиално и междуинституционално сътрудничество ще продължат да бъдат използвани и в бъдеще.

Обект на проучване в проекта на РИМ – Велико Търново „Българи във „Форд“ са българските емигранти в Северна Америка и по-конкретно онези от тях, които имат допирни точки с автомобилната индустрия в САЩ. Основният стремеж е да се представят техните индивидуални лични истории и съдби – защо и по какъв начин емигрантите решават да напуснат родния край, какво е отражението на прекосяването на границите върху действията и живота им, как учат нов език, как се приспособяват към американското общество и към работата в автомобилното производство, какво носят и променят в своята култура и традиции. Факт е, че отделният индивид има водеща роля в процеса на придвижването. Емигрантът се възприема като свободен човек, който взема решения да се установи трайно в чуждата държава или да се завърне в Родината.

Основният фокус на проучването попада върху онова поколение българи, които пристигат в Америка през първата половина на XX в. Тези групи емигранти, които постъпват на работа в автомобилните заводи на автомобилния магнат Хенри Форд в Детройт се самоопределят предимно като българи-християни. Техният възрастов, образователен и социален статус е разнороден, но въз основа на събраната информация би могло да се направи обобщаващо заключение, че те са преди всичко млади хора, които са склонни на авантюри, за да се справят с изправилите се пред тях житейски предизвикателства. Сведенията от началото на XX в. показват, че голяма част от емигрантите са млади мъже, в повечето случаи неженени, попадащи във възрастовата граница до 30-годишна възраст. Въпреки че някои от тях остават в САЩ и създават семейства там, с течение на времето други изчезват от архивите като общ брой служители, което предполага, че те се завръщат в България или сменят местоработата си и града, в който живеят. Сред откритите до момента биографични данни не са малко примерите за завърнали се в Родината българи. Това показва,

че тяхната миграция е насочена към събиране на спестявания и изпращане на средства на семействата им. Когато се завръщат у дома тези хора строят нови къщи, купуват имоти, ниви, гори, земи и земеделско оборудване. Ето защо би могло да се предполага, че техният престой в САЩ несъмнено оказва влияние върху българската икономика.

В исторически план българските придвижвания към САЩ биха могли да се разделят на няколко етапа. Първият и най-ранен етап започва със заселването на българи в Америка след края на Кримската война (1856 г.) и продължава до края на XIX в. Той не се отнася към периода на проучването, тъй като предшества възникването на автомобилното производство. Вторият етап обхваща началото на голямата българска емиграция към САЩ след началото на XX в. и продължава до 1944 г. Третият етап поставя условни граници на периода от 09.09.1944 г. до 1989 г., като това е свързано с наложените ограничения за свободно пътуване на българи извън границите на страната. Последният етап обхваща българската емигрантска вълна след 1989 г. – до нашето съвремие от първите десетилетия на XXI в.

През XIX и XX в., напускайки Балканите и заселвайки се в Северна Америка, българите продължават да поддържат близки отношения с родната страна, независимо от голямото разстояние, което ги разделя. В САЩ те създават социални полета на действие, но техният живот и влиянието им върху българското общество са слабо изследвани.

Първият капитален труд, посветен на българската емиграция в Северна Америка е книгата на Николай Алтънков „The Bulgarian-Americans“, в която авторът използва многобройни документи, печатни издания и фотографии, и описва части от живота на български журналисти, църковни служители, дейтели на културата и политически дейци (Altankov 1979). Машабно изследване посветено на тази тема провежда д-р Веселин Трайков, който стъпва върху поставената от Николай Алтънков основа и развива темата в своята книга „История на българската емиграция в Северна Америка“ (Трайков 1993). Големият познавач на българската емиграция в САЩ и основател на Института по история на българската емиграция в Северна Америка „Илия Тодоров Гаджев“ – д-р Иван Гаджев, публикува обширно печатно издание в два тома със същото заглавие – „История на българската емиграция в Северна Америка“ (Гаджев 2003; Гаджев 2006).

Организирането на българската емиграция в САЩ започва още в края на XIX в., с основаването на студентското дружество „България“, учредено по инициатива на братя Балабанови в Ню Йорк през 1890 г. Организацията действа като взаимоспомагателно дружество и си поставя за цел да подпомага социално българите, пристигащи в Америка. Дружеството има културни, благотворителни и възпитателни функции и е достъпно за всички лица от български произход, живеещи в САЩ. То просъществува до 1897 г., но през първите

десетилетия на XX в. са създадени нови многобройни български православни, политически и взаимоспомагателни дружества.

В началото на XX в. значително се увеличава броят на българите, които работят и живеят в САЩ. Тези движения са свързани пряко с разрастването на миграциите извън България и българските земи, и насочването на наши сънародници към Северна и Южна Америка. В повечето случаи става въпрос за икономически емигранти (т. нар. гурбетчии), тъй като България и Балканите като цяло предлагат забележителна гама от традиционни модели на движение: от сезонна мобилност на работници, които временно отсъстват от дома си, до гурбетчии, напускащи родното си място за период от една до три и повече години, с цел забогатяване и осигуряване на стабилна финансова подкрепа на семейството у дома. Подобен пример са българите, наети в заводите „Форд“, а също така и в другите големи фабрики за производство на автомобили в Детройт, в големите индустриални центрове в щата Мичиган и в други региони.

Преобладаващият мотив за емиграция е икономическият. Голяма част от българите отпътуват с мисълта да поработят известно време в САЩ, да съберат определена сума пари и след това да се завърнат в Родината. Други българи, дошли след гонения на политическа, етническа и верска основа (това са най-вече българи от Македония, бягащи от турските репресии) или при невъзможност да издържат на икономическите трудности, с които се сблъскват по родните си места, пристигат с намерението да останат завинаги в Новия свят. Не съществуват точни сведения какъв процент от пристигналите са се завърнали и колко от тях са останали – тези числа се променят с времето и условията. За Америка това е важно – онези българи, които остават в страната, за американците са имигранти. Те са онези, които с течение на времето се приобщават към американската нация и в следващите няколко поколения стават американци. Другите са временни жители, чийто брой с течение на времето намалява.

И пристигналите за постоянно, и онези, които прекосяват океана, за да спечелят известна сума, след което да се завърнат в България, в началото идват сами – съвсем малък е броят на жените и омъжените българки. Въпреки че архивните данни от началото на XX в. говорят за миграция, доминирана от мъже, постепенно започват да се появяват сведения за отделни млади жени, които се заселват зад океана. На по-късен етап се създават български семейства, което е гаранция за дълготрайното опазване на българския дух, въпреки че и те стават имигранти и с течение на времето се приобщават към американското общество.

Практиката показва, че има немалко случаи на пристигащи в Америка българи с цел да придобият бърза печалба. Дошлите се завръщат, стоят известно време по родните си места и след това отново поемат дългия път през океана в посока към Америка. Има случаи на две, дори три пътувания между България и САЩ, докато много от изселниците окончателно останат там или при други случаи – мигрантите се завръщат в България. Такава е историята на

Иван Колев от с. Пушево, който отпътува за САЩ в началото на XX в., завръща се през 1912 г., за да участва в Балканската война, след което отново заминава за Америка. В продължение на осем години той работи в автомобилните заводи в Детройт, след което се завръща в родното си село, където закупува земя и селскостопанска техника.

Друг пример на завърнал се мигрант, който използва натрупаните опит, капитали и ресурси в чужбина за подобряване на ситуацията в Родината, е Петко Косев от същото село. Една голяма част от спечелените с труд в заводите „Форд“ пари той отделя за благотворителни и общественополлезни инициативи. С дарени от него средства в размер на над 120 000 лв. е построена сградата на народно читалище „Сполука“ в с. Пушево.

Трудовата заетост в автомобилното производство на българските емигранти до 1944 г. варира в широки граници – от общи работници, служители на поточна линия, огняри, стругари и шофьори, до чиновници, ръководители на работни звена (т.нар. формени) и др. Хенри Форд предоставя възможност на всеки служител да покаже и развие способностите си. Бъдещите работници преминават практически курс, организиран като вътрешно производствено обучение от автомобилната компания. След като придобиват необходимите умения, те стават добри професионалисти в работата си. Така например Милчо Семов постъпва на работа в автомобилните заводи „Форд“ през 1912 г., където получава техническо образование и става професионален шофьор. Здравко Георгиев от с. Пиргово – област Русе заминава за САЩ през 1911 г. Той също използва възможностите за кариерно развитие, които Хенри Форд предоставя на работниците си. Скоро българският мигрант израства бързо в своята работа и заема поста на търговски представител в компанията.

Ще бъде напълно вярно да се направи заключението, че съвременната българска диаспора в САЩ е основана от първите емигранти, които напускат Царство България през първата половина на XX в. Най-често новопристигналите по това време българи намират работа като строителни работници на пътища и ж.п. линии, в желязодобивни мини, металургични комбинати и заводи на автомобилното производство. В големия си брой емигрантите се съсредоточават в индустриалните градове, какъвто е градът на „Форд“ – Детройт. В своята книга „История на българската емиграция в Северна Америка“ д-р Иван Гаджев посочва, че от 20 000 работници, заети в автомобилостроенето в Детройт през 20-те години на XX в. 2 000 са българи (Гаджев 2003, 90).

След 09.09.1944 г. и налагането на комунистическата власт в България, САЩ се превръща в политическо убежище за много видни българи, принудени от обстоятелствата да емигрират в Америка. В политическо отношение и с много малки изключения изгнаниците са настроени антикомунистически и се обявяват както против наложения комунистически режим в България, така и срещу видимия процес на съветизация на страната.

Нов ръст на българските емигранти в САЩ, заети в автомобилното производство се наблюдава след 1989 г.

До момента са известни биографиите на повече от двадесет българи, чиито съдби са свързани с автомобилната индустрия. Издирени и проучени са десетки документи, стотици фотографии и голям брой теоретични източници. Поради факта, че достъпът до голяма част от американските архиви и архивите на „Ford Motor Company“ е ограничен от разстоянието България – САЩ и отсъствието на възможност за проучване на тези архиви на терен, вследствие на липсата на целево финансиране, въпросите, свързани с живота на българите, работили във „Форд“, не биха могли да бъдат проучени в пълнота на този етап.

Ето защо научно-изследователският проект на РИМ – Велико Търново „Българи във „Форд“ не е преустановен, макар да беше планиран първоначално за срок от три години. Повече данни и по-подробна информация за живота и работата на българите, заети в автомобилната компания „Форд“, могат да бъдат осигурени посредством извършване на теренно проучване сред българската общност в САЩ и изследване на документите, съхранявани в архива на „Ford Motor Company“ в Детройт и по-конкретно на споменатите по-горе лични досиета на работниците. Такова проучване е основна цел на бъдещата изследователска дейност по темата. Така планираната мащабна проучвателска работа е свързана и със съответната необходимост от целево финансиране, тъй като подобен ангажимент изисква много време, средства, ресурси и възможности за пътуване, пребиваване в САЩ и дълготрайна научно-изследователска дейност.

Проучването и събирането на информация може да бъде продължено, да се развие и разшири чрез привличане на изследователи от други градове в България и специалисти, работещи в различни музейни институции в страната. Това ще бъде от голяма полза и ще помогне да бъде подредена цялостната картина, обрисуваша участието и приноса на българите в автомобилното производство. По този начин, в течение на предстоящата изследователска работа по-лесно ще се изясни от кои райони на страната заминават най-много групи българи, които впоследствие са заети в автомобилната индустрия в САЩ. Би могло да бъде направена достоверна историческа статистика на българската мигрантска общност в Детройт, която да даде реални данни какъв процент от заминалите и постъпили на работа в автомобилните заводи „Форд“ се завръщат в България и колко от тях остават в САЩ. Следва да бъдат проучени по-детайлно съдбите на наследниците на българските мигранти, работили в автомобилното производство и дали те също са заети в тази индустрия, какъвто е примерът с братята Иван и Тодор Суwandжиеви от с. Драганово. Христо, синът на Иван, започва работа в автомобилните заводи в Детройт заедно със своя баща, а дъщерята на Тодор – Лили, е журналист и съавтор на книгата „Outraged“ (Ощетени от закона), посветена на краха в автомобилната промишленост от настъпилата икономическа криза през 2007 г. – 2008 г. и последвалата световна рецесия.

Давайки отговор на поставените по този начин въпроси, ще се предостави възможност да бъде направена подробна класификация на производствената миграция, като се изясни с какви първоначални цели и очаквания отпътуват българите за САЩ и до колко те успяват да ги реализират.

В процеса на проучване в РИМ – Велико Търново беше предоставена информация от граждани за хора, работили освен в заводите „Форд“ и в другите две големи автомобилни компании, базирани в Детройт – „Дженерал Моторс“ и „Крайслер“. Това предоставя възможност проектът „Българи във „Форд“ да се развие в посока, която да изследва и представи по-всеобхватно участието и постиженията на българи в автомобилната индустрия и автомобилостроенето в САЩ. Основна задача, която предстои да бъде реализирана по проекта е да се осигури достъп до личните досиета на работниците, съхранявани в архивите на „Ford Motor Company“ и те да бъдат детайлно проучени. Така поставената задача обуславя необходимостта от намиране на целево финансиране за нейното изпълнение и търсене на различни възможности в тази насока.

Продължаващото научно изследване има за цел да събере необходимата липсваща информация и да бъде създадена една обобщаваща стойностна разработка по набелязаната тематика. Въз основа на неизвестни за широката аудитория факти и новооткрити архивни документи, снимки и писмени свидетелства, би могла да се изгради по-точна представа за многоспектърните процеси и явления, свързани с българската миграция, ангажирана в автомобилното производство в САЩ.

ЛИТЕРАТУРА

Врежаков 2015: Е. Врежаков. Милчо Семов от Разград се запознава с Хенри Форд в САЩ, в България се сприятелил с цар Борис III. – Вестник Екип 7, бр. 46 (3758) от 27.04.2015 г., 8–9.

Врежаков 2016а: Е. Врежаков. Научно изследване „Българи във „Форд“. – Вестник България СЕГА, бр. 08 (562) от 25.02.2016 г., 46–58.

Врежаков 2016б: Е. Врежаков. Научно изследване „Българите във „Форд“. – Вестник на българите в Детройт, бр. 3 от 2016 г., 19–20.

Врежаков 2016в: Е. Врежаков. Българската общност в САЩ в началото на XX век. 24.03.2016 г. <https://www.eurochicago.com/2016/03/balgarskata-obshtnost-v-sasht/> (изтеглена информация на 24.01.2020 г.)

Врежаков 2016г: Е. Врежаков. Несломимият дух отвежда Милчо Семов в заводите „Ford“ през 1912 г. – Вестник България СЕГА, бр. 13 (567) от 31.03.2016 г., 23.

Гаджев 2003: И. Гаджев. История на българската емиграция в Северна Америка. Т. 1, София, 2003.

Гаджев 2006: И. Гаджев. История на българската емиграция в Северна Америка. Т. 2, София, 2006.

Колева 2015: С. Колева. Търсят се българи, работили в заводите „Форд“. 12.01.2015 г. https://sever.bg/Търсят-се-българи-работили-в-заводите-Форд-_1.a_i.450820.html (изтеглена информация на 24.01.2020 г.)

Максимова 2015: Д. Максимова. Български емигранти в Детройт, работили за Хенри Форд и Ал Капоне. – Вестник 24 часа, бр. 166 (8525) от 21.06.2015 г., 10.

Милчева 2015: М. Милчева. РИМ – В. Търново и „Янтра ДНЕС“ издирват българи, работили в автомобилните заводи „Форд“. – Вестник Янтра ДНЕС, бр. 7, (4124) от 12.01.2015 г., 4.

Митев 1992: Т. Митев. Устави и правилници на български емигрантски организации в САЩ и Канада. – Военно-исторически сборник, 1992, кн. 6, 129–157.

Народен глас 1914: Вестник Народен глас, VII, бр. 61 от 17.03.1914 г.

Народен глас 1914: Вестник Народен глас, VII, бр. 95 от 27.04.1914 г.

Народен глас 1914: Вестник Народен глас, VII, бр. 121 от 30.05.1914 г.

Народен глас 1914: Вестник Народен глас, VII, бр. 154 от 09.07.1914 г.

Петрова 2016(а): А. Петрова. Научното изследване „Българите във Форд“ – ценен поглед към историята на българската емиграция в САЩ.– Вестник Bulgaria, issue 15 (770) от 04.14.2016 г. – 04.20.2016 г., 40 – 46.

Петрова 2016б: А. Петрова. Научно изследване „Българи във „Форд“. – Вестник на българите в Детройт, бр. 7 от 2016 г., 8–11.

Трайков 1993: В. Трайков. История на българската емиграция в Северна Америка. София, 1993.

Форд 2000: Х. Форд. Моят живот и моите успехи. София, 2000.

Христова 2015: З. Христова. Велико Търново издирва българи, работили в заводите „Форд“. 20.01.2015 г. <http://www.desant.net/show-news/32141> (изтеглена информация на 24.01.2020 г.).

Altankov 1979: N. Altankov. The Bulgarian-Americans. Palo Alto, 1979.

Ford Motor Company Archives: Acc. AR.-68-37 (Box 3) A-15-12.

Ford Motor Company Archives: Acc 23. Box 4. FM co – Letters etc 1907–1920. // Acc. 572 box 27 Folder 12.5.

Ogden 1949: Ogden. Otter Lake Folk Show Christian Hospitality. – Michigan Forth, Vol. 114, December 1949, No. 11.

The Detroit Journal 1914: The Detroit Journal, January 5, 1914.

BULGARIANS IN FORD PROJECT – RESEARCH METHODOLOGY, IMPLEMENTATION AND PERSPECTIVES

Emil Vrezhakov

(Abstract)

In the early 2015, the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo launched the “Bulgarians in Ford” research project. Its main purpose is to find out Bulgarians, emigrating to the United States, who worked for the Ford automobile factories. Stories about Bulgarians who set off across the Atlantic, where they started working for the automobile giant, are traced through memories, documents and information provided by their heirs, relatives and friends. The obtained information is compiled and systematised in the Regional Museum of History. At the same time, the Ford Motor Company archives are also checked for any Bulgarian “traces” at the dawn of the automobile production.

The project managed by the author of this article is the first attempt to study more profoundly the Bulgarian industrial emigration to the USA and to investigate and shed light on what Bulgarians from different emigration waves and generations did in the United States. The project started as a regional historical study covering the district of Veliko Tarnovo and Central Northern Bulgaria, and the intention was to collect information on Bulgarians in the United States for three years. In the course of work the project expanded and covered the whole of Bulgaria.

ГЕОРГИ ВЛАДИМИРОВ.
ОБЕЦИ С ФОРМА НА ВЪПРОСИТЕЛЕН ЗНАК ОТ
СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (XIII – XIV В.). ЗА
МАТЕРИАЛНИТЕ СЛЕДИ ОТ КУМАНИТЕ И ЗЛАТНАТА
ОРДА В КУЛТУРАТА НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

София, издателство „Уникарт“, 2019, 86 с. с ил.

Илиян Петракиев

Темата за обеците с форма на въпросителен знак е слабо засегната в българската медиевистична литература и присъства предимно епизодично в първични публикации и каталози. С изключение на няколко по-общи статии по въпроса, преди появата на настоящата монография са обнародвани едва три специализирани изследвания по тази тема, като две от тях също са разработени от Георги Владимиров (Йосифова 2001), (Владимиров 2014), (Владимиров 2018).

В настоящата монография авторът не си поставя за цел само да публикува всички известни до този момент накити от този тип открити по българските земи. Той очертава приблизителния ареал на разпространението им, вероятните пътища на появата им в българските земи през XIII–XIV в. и търси паралели в балканските и евразийските територии, като обръща специално внимание на носителите на тази специфична средновековна мода.

В първа глава „Темата за обеците с форма на въпросителен знак в научната литература“ са споменати някои от основните чуждестранни изследвания от Русия, Румъния, Сърбия и Северна Македония, като е обърнато внимание, че българската медиевистика е в дълг към проучването на тази тема.

Във втора глава „Произход и разпространение на обеците с форма на въпросителен знак“ са разгледани основните теории за генезиса им, като са

отбелязани слабостите в съществуващите научни интерпретации, следствие най-често от национална обремененост при изследователския подход. Авторът разглежда проучените до момента некрополи, в които има открити въпросовидни обеци, както и хипотезите на проучвателите. Някои от тях свързват прототипа на този вид накити с т. нар. обеци „салтовски тип“, които са силно разпространени сред тюркските народи. Според други обективният и комплексен анализ на генезиса на въпросовидните обеци води към традициите и обичаите на степните народи, приемници на т. нар. кимако-кипчацко наследство и са част от общономадски обичай. Някои изследователи определят този вид обеци като етнически атрибут на кипчаците и по-точно на техния западен дял – половците. Споменати са теориите за киргизки и древномонголски произход, като е обърнато по-специално внимание на културата на Златната орда, където модата на въпросовидните обеци процъфтява и се масовизира.

На база използваната суровина тези обеци се разделят на сребърни, бронзови и по-рядко златни и медни, като се откриват предимно в гробове на възрастни женски индивиди. Авторът разглежда широк диапазон от публикувани находки от териториите на Татарстан, Киргизстан, Забайкалски край, Алтай, Аралско море, Волжка България, Китай и др.

В трета глава **„Обеците с форма на въпросителен знак в Източна и Централна Европа“** Г. Владимиров насочва вниманието към откритите обеци с въпросителна форма в Източна и Централна Европа, където са пренесени с миграциите на късните номади. Тук авторът отново се спира на по-важните археологически обекти, в които са засвидетелствани този вид накити. Сред тях са находки от Северен Кавказ, Северна Осетия, Приазовието, Подунавие, Кримски полуостров, Беларус, Литва, Източна Унгария и др. Авторът прави важно заключение, че обеците с въпросителен знак са регистрирани в територии, свързани с късните номади от кръга на Златната орда, като самата мода изглежда има тюркски корени и разцветът ѝ се отнася към XIII–XIV в.

В четвърта глава **„Въпросовидните обеци на Балканите“**, следвайки заложения модел на географско-пространствено детерминиране Г. Владимиров се спира по-конкретно и на разпространението на тези накити на Балканите, като не пропуска да отбележи, че проникването на модата става през северно-черноморските степи. Въпросовидни обеци са откривани в Молдова, Румъния, Сърбия, Македония, като от съществено значение е наблюдението на автора, че до момента такъв вид находки не са известни от територията на Гърция и Турция. Тук той отново прави преглед на известните до момента интерпретации и хипотези за произход, като основателно отхвърля някои от тях, а други допълва с нови наблюдения.

Пета глава е посветена на **„Въпросовидните обеци по българските земи“** и е най-приносната част от монографията. Въпреки някои пречки и затруднения авторът събира информация от всички български музеи с археологически

колекции, като по този начин обработва и идентифицира над 70 обеци от този вид. От съществено значение за историческата и археологическата литература е фактът, че за пръв път са събрани в едно книжно тяло и то с подробно представена информация, всички известни до сега паметници на този културно и хронологически натоварен наakit, сравнително рядко срещан при проучването на средновековните некрополи в България. Интерес представлява и направеният анализ на находките, допълнен с данни от наличните антропологични изследвания. В голямата си част този вид обеци произхождат от големи средновековни некрополи като елемент от гробния инвентар, както и от гробни комплекси около християнските храмови постройки. Авторът успява и да прецизира ареала им на разпространение, като отчетливо се откроява територията на Северна България с акцент в Североизточния район. Важна констатация е присъствието им в Перник и София, както и наличието на единични находки без контекст на юг от Стара планина. Според направения статистически анализ сред въпросовидните обеци преобладават образците от сребро, често със златно покритие, следвани от тези от бронз, а златните са рядкост. Използвани са и наличните антропологически данни, откъдето е видно, че по-често се откриват в детски и женски гробове, като доминират единичните образци, без категорични данни от коя страна на главата са носени.

Авторът обособява две основни групи обеци на база технологичен и стил-лов анализ. Първата е представена от по-малко на брой находки с опростена изработка. Във втората, по-масова, са включени обеци с по-сложна конструкция, отливани в калъпи, за които авторът предполага, че са внос, като прилага известните до момента паралели от съседните страни. На база споменатия анализ е и становището на Г. Владимиров, че несъмнено в технологията на изработката на част от обеците са налице следи от византийското ювелирно изкуство, но произходът и преди всичко средата им на потребление са твърде далеч от културата на Палеологова Византия.

В шеста глава, наречена **„Херменевтика на модата по нашите земи“**, са направени интересни наблюденията относно интерпретацията на модата на въпросовидните обеци в българските земи. Потвърждава се вече изказаното наблюдение, че този вид накити и традицията за носенето им не се регистрира в българска среда до XII в. Това е резултат на привнесена от изток мода чрез миграцията на късните номади. Според автора първоначално това са кумани, вероятно и яси, а впоследствие и представители на Златната орда, в чиято култура този вид обеци битуват масово. В същата глава е разгледана накратко историята на куманските нахлувания, последвалите трайни заселвания на територията на средновековна България и протичащите асимилационни процеси. Тук историческите факти са успешно подкрепени с археологическите находки от ареала на разпространение на обеците с въпросителна форма. В тази връзка авторът поставя и редица въпроси, на които вероятно ще търси отговор в

бъдеще, за целите на което ще е нужно натрупването на повече археологически и антропологически данни. В същата глава отново е обърнато внимание на етническата принадлежност на модата на въпросовидните обеци, като е споменато, че тя не придобива елитарни изменения, а запазва своя субкултурен характер, със собствен облик, формиран в ателиета северно от Дунав и Западните Балкани. Като основно ядро на проявлението ѝ в българските земи се утвърждава Добруджанското деспотство със своите силни кумански влияния. До голяма степен това заключение почива на базата на историческите извори и в бъдеще би следвало да бъде отхвърлено или потвърдено от археологическата наука, която е длъжник в проучването на културата на късните номади на територията на България. Авторът поставя и тезата за алано-яският принос в разпространението на тази мода, използвайки отново исторически данни. Именно върху тези наблюдения той се опитва да прави предположения относно етническият характер на някои от проучените средновековни некрополи в Северна България. За съжаление на този етап е трудно правенето на заключения, като се надявам все по-осезаемото навлизане на интердисциплинарния подход в проучването на средновековните ни некрополи, като разширени антропологични изследвания, ДНК анализи и др., да дадат повече възможности в тази насока. Що се касае до изказаното от автора обобщение за източното влияние на въпросовидните обеци и предложението *terminus post quem* – втората половина на XIII в., на този етап от изследване изглежда добре аргументирано.

Вместо заключение в настоящата монография е направен кратък, но съществен преглед на откритите до момента паметници, интерпретирани като част от материалната култура на кумани и златноорденци паметници. Въпреки че авторът отчита предварителния характер на представените данни, той успява да изведе някои по-обща изводи. На първо място това е географското препокриване на тези находки с констатирания вече ареал на разпространение на модата на въпросовидните обеци. На второ място е направеният критичен анализ и предложеното конкретизиране на широко използваното и добило популярност византийско влияние в средновековната култура на Второто българско царство. Тук авторът дори говори за „куманизиране“ и „татаризиране“ на културната картина през XIII и XIV в., за сметка на отслабването на византийския фактор. Теза, която се нуждае от по-обстоятелствен анализ и бъдещи проучвания, както и използването на по-конкретен географски подход при очертаването на такъв тип влияния и културни дифузии.

Съществена част от монографичното изследване е пълноценният каталог на издирените от автора обеци, с подробни метрични данни, информация за местосъхранение, налични публикации, паралели, както и илюстрации. Въпреки споменатите трудности и дори съзнателната липса на съдействие от страна на някои проучватели, Г. Владимиров е успял да включи общо 71 единични и 4 чифта обеци с формата на въпросителен знак, обединени в три групи.

Изследването завършва с кратки резюмета на руски, английски, френски и немски език в помощ на чуждестранните медиевисти.

Издадената от Г. Владимиров монография определено запълва една празнина в проучването не само на този тип интересни археологически паметници, но и изобщо в изследването на късните номади на територията на днешна България. Тема, която е сравнително добре разработена в историческата литература, но за съжаление почти без интерес от страна на археологическите проучватели. Детайлният каталог ще е в неоценима помощ на археолозите при проучването на средновековните некрополи, както и на селищата, в които вече има натрупани данни за пребиваването и усядането на късни номади.

Доброто впечатление от настоящата монография се допълва от отличното полиграфично оформление и привличаща вниманието корица.

Изследването, според самия автор, вероятно ще бъде обогатено при публикуването на нови данни, където с натрупването на повече емпиричен материал ще може да бъде направена по-детайлна типология, допълнена със статистически анализи и обвързана с географски способности и картографиране.

Йосифова 2001: М. Йосифова. За един малко познат тип средновековни обеци и наушници (XIII–XIV в.). – Известия на Националния исторически музей. Т. 12, 2001, 75–84.

Владимиров 2014: Г. Владимиров. Серьги в виде знака вопроса из Дунайской Болгарии: происхождение и ареал распространения. – Поволжская археология, № 1 (7), 2014, 224–233.

Владимиров 2018: Г. Владимиров. Серьги в виде знака вопроса из средновековой Болгарии (XIII–XIV вв.). Казань, 2018.

БОЛЯРСКИЯТ КВАРТАЛ В АСЕНОВА МАХАЛА – МЕЖДУ НАУЧНИТЕ КОЛЕБАНИЯ И ОБИКНОВЕНИТЕ ФАНТАЗИИ...

Диана Косева

Повод за настоящата статия е излязлата на страниците на Известията на Регионалния исторически музей за 2019 г. студия на Е. Дерменджиев, под надслов „Болярските къщи“ в квартал Асенов във Велико Търново“ (Дерменджиев 2019, 160–186). В нея авторът представя четири къщи в Асенова махала във Велико Търново, които са разрушени през 1913 г. и днес не съществуват. За тях има запазени фотографии от началото на XX в. За три от къщите са направени гипсови макети на фасадата от търновския архитект Леон Филипов, който на едната от тях чертае скици и планове за вътрешното разпределение. На тази къща Е. Дерменджиев прави детайлна описателна реконструкция до най-малки подробности, включващи дори размера на тухлите от подовата настилка. Използвайки тази къща за модел, както и данни от кадастралния план на квартала от 1905 г., Дерменджиев предлага план за вътрешното разпределение и на още три къщи, като в крайна сметка стига до обособяването им в средновековен квартал в столичното подградие. Именно за този квартал, дискутиран в разглежданата пространна студия Е. Дерменджиев насочва усилия да внуши, че е средновековен, т. е. столичен от времето на Второто българско царство¹.

Отсъствието на конкретни наблюдения за вътрешната планировка на разглежданите къщи, каквато липсва поради факта, че те отдавна не съществуват и там никога не са провеждани археологически проучвания, не дава възможност за коректни изводи, въпреки запазените макети на фасадите и чертежи за едната от тях. Използването на кадастралните данни не може да замени преките наблюдения. Анализът и съпоставката със запазени къщи на Балканите от периода XVI–XVIII в. (Албания, Гърция, Косово, Черна гора, Босна, Сърбия и България – по-конкретно Корчанско, Леринско, Костурско, Дебърско, Мелник, Търново и пр.) показват, че разглежданите къщи от Асенова махала могат да се свържат с Балканския тип къща от османския период, за която има немалък брой изследвания на архитекти, специалисти в областта на урбанистиката и културологията (Moutsopoulos, 1990; Тулешков 2006; Маринов 2010, 325–405; Oikonomou 2013, 187–194; Couroucli, Marinov 2015, 47–111; Tomovska, Radivojević 2016, 8, (1), 23–42; Ivkowska 2019, 3, 63–76).

(Обр. 1). В някои от тези публикации се водят спорове за майсторите, тяхната национална принадлежност, но по отношение на датировката в рамките на XVI–XVIII в. не съществуват разногласия. Така наречените къщи-кули, повечето изследователи считат, че започват да се изграждат след османските нашествия на Балканите, от XVII в. насетне. Примерите с Мистра, които Дерменджиев предлага като аналогия, са несъстоятелни, предвид обема, разпределението и фасадното оформление на тези сгради (Дерменджиев 2019, 141, Обр. 21). Явно те са приложени формално, за да аргументират строителството на къщите в Асенова махала през Средновековието, тъй като при много от тях има съществени по-късни реконструкции, извършени по време на дългата им употреба от местното население до XIX в. (Ćučić 2010, 582–586). Освен всичко това влизането в детайли, които не подлежат на проверка, служат за компилативни съпоставки и предположения, свързани с жилища, открити на крепостта Трапезица, в подградията на Мелник и Хоталич, а всъщност отсъства коментар за характера на средновековните жилища на Царевец, както и да речем за тези на Кастрици, които са може би най-добре запазени, като суперструкция от периода XII–XIV в.

Освен архитектурните несъответствия, не трябва да се забравят и историческите събития засягащи квартала на старо Търново, където са ситуирани разглежданите къщи. В следстоличния период Търново преживява сериозни катаклизми, каквито например са двете търновски въстания и вероятността средновековни къщи да са се запазили до XIX–XX в. с непроменени фасади е нищожна. От друга страна трябва да се вземат предвид и урбанизационните промени, които неминуемо съпътстват устройството на квартала за тези пет века (ако приемем версията на Дерменджиев, че къщите са строени през XIV в.). Всичко това изключва вероятността да бъдат съхранени жилищни сгради от столичния период на Търново, при това в почти цялостен обем и фасади.

На фасадата на първата къща, която Дерменджиев разглежда, е стоял вграден каменен фрагмент с част от текст, чийто прочит явно също повдига спорове. Разчитането на надписа, който аз правя, като „(го)СПОЖДА БО(городица) Н (присно дева)“, вместо „ГОСПОЖДА БОН(ка)“, т. е. името, което става известно като собственицата на въпросната болярска къща, някак „не се връзва“ на Е. Дерменджиев и той решава, че тук е мястото да го ревизира. По отношение на граматическата форма на текста от моя прочит, забележките на Е. Дерменджиев, че не може да съществува съкращение на името Богородица до първите два буквени знака, без титла, се опровергават от няколко примера, които сочат обратното. Точно такова съкращение на Богородица – (БО), без означение на титла се среща на една икона от втората половина на XIII в., съхранявана в Третяковската галерия. Текстът, който е написан върху иконата през XIV в. е посветителен (Государственная Третяковская галерея 1995, 123–125, ил. на с. 124, кат. № 50). Освен това в този надпис към името на Богородица е

използван няколкократно и епитета „Госпожа“ (**Обр. 2**). За да се достигне до изводи по отношение на формите на съкращения на средновековните надписи, включително редуциране на буквени знаци и титли, се изисква напластяване на сериозен обем информация, тъй като сред запазените текстове изобилстват варианти, в много случаи неподлежащи на класификация или граматически правила.

Мястото, където първоначално е стоял каменният корниз с надпис, остава изцяло в сферата на предположенията. Формата и съдържанието на текста обаче показват, че това е молитвено обръщение към Богородица с вотивен или посветителен характер. Примерът с изцяло запазения текст върху иконата, която илюстрирам, показва съдържанието на един подобен посветителен надпис. Разбира се съществуват и други примери, които съм коментирала в други публикации по тази тема (Косева 2018, 229–234 и цит. литература; Косева, Тотев 2017, 94–96; 169–170). Прочитът на надписа като „Госпожда Бойка“, направен в началото на миналия век (Цонев 1904, 772–775) е неприемлив, тъй като е несигурно допълнението му БОН(ка), а и не е помислено за връзката му в контекста на цялостен текст, но безкритично е приет от Дерменджиев, който дори коментира разпространението на името Бойка през Средновековието (Дерменджиев 2019, 129, бел. 11).

Съчетанието на собствено име с епитета „госпожда“ не е известно сред средновековните славянски надписи на Балканите и Русия. По това време то се използва със значението на „господар“, „владетел“ (съответно „господарка, владетелка, владичица“) и се прилага като определение към имената на Христос и Богородица, или в отделни случаи към имена на царски особи, което е отразено в езиковедските и литературоведски изследвания. (Илиева 2016, 31; Йорданова, Тихова 2018, 132; Бояджиев 2016, 275) Останалите собствени имена по това време се изписват с титли и определения, означаващи съсловна или професионална принадлежност. Определението „господар, госпожа, господарка“, отнесено към други собствени имена и персони, се появява чак през късното средновековие, синхронно с гръцките „κύρ, κυρία“.

Наличието на средновековни сполии върху фасадата на къща № 1, според мен е друг важен мотив, който насочва строителството ѝ към следстоличния период на града. Двете сполии се датират в XIII–XIV в. Ако приемем версията, която Дерменджиев лансира, че къщата е столична, излиза че двете сполии, които са от същото време, са счупени и веднага вградени върху нейната фасада. Това предположение е неоснователно, дори абсурдно, тъй като по времето, когато е започнало строителството на къщата тези части от средновековната мраморна декорация са били вече във фрагментиран вид, а и принципно, значението на сполиите е да бъдат материални носители на културно-историческа приемственост с предходни епохи или да имат декоративна стойност (Косева, Тотев 2017, 42–43 и цит. лит.). Такива качества съчетава втората сполия, която

представлява мраморен фрагмент с релефна растителна украса от столичния период на града.

Не на последно място ми се иска да обърна внимание на цялостния характер на публикацията на Е. Дерменджиев. Заглавието и голямата част от неговото изложение внушават, че публикуваните в статията къщи са средновековни, което е основната цел на автора. В края на съчинението същият по свои съображения изключва къща №4 от т.нар. група „Болярски къщи“. В заключителния извод, обаче, Дерменджиев изненадващо се „завърта на 360°“, обобщавайки, че „...тези 3 къщи се явяват изключително интересни паметници на средновековното столично (XIII–XIV в.) или следстолично (XV–XVII в.) търновско градско строителство и тяхното представяне е от важно значение за проучванията на българската архитектура по онова време“ (Дерменджиев 2019, 150). Всъщност на финала на това пространно съчинение ние не разбираме позицията на автора, както и кое е „онова време“, за чието проучване са от важно значение тези къщи.

Аз отричам съществуването на т.нар. Болярска къща (№1) в Асенова махала, за което съм критикувана от Дерменджиев, но след тази статия отричам строителството и на останалите три къщи в Асенова махала през Средновековието. По мое мнение това са къщи от следстоличния период на Търново, които по своя тип са характерни за целия Балкански регион през османския период².

Статията или по-скоро студията на Дерменджиев е един от неговите опити напоследък да се манипулират някои от въпросите на столичното градоустройство от позицията на някакви непонятни и криворазбрани преразглеждания на всичко, което е изследвано преди. Явно авторът се увлича от допълване, предатиране и реконструиране на важни елементи от столичната градска и извънградска архитектура. Така понякога разглежданите архитектурни структури биват преработени през неговите представи, с което загубват вида, в който те са видяни от своите първоначални откриватели. С това изследванията за средновековно Търново не само не печелят, но и все повече се отдалечават от автентичния вид на паметниците – фортификации, гражданско и църковно строителство. В случая е необходимо да се обърне внимание на всичко това, тъй като подобни свободни интерпретации замъгляват реалните факти и след многократно повторение започват да се превръщат в „исторически истини“, които се попълват с „нов археологически материал“³.

БЕЛЕЖКИ

¹ Всички реплики в статията на Дерменджиев са отправени към части на книгата „Каменната пластика от средновековната българска столица Търново (1185–1393)“ и отделна статия, написани от мен. Затова на този етап от полемиката мой е ангажимента да му отговоря (Косева, Тотев 2017, 94–96; 169–170; Косева 2018, 229–234.)

- ² Тулешков, Н. Архитектурно изкуство на старите българи. Т. 2. Късно средновековие и Възраждане. АИ „Проф. Марин Дринов“, София, 2006 г. Виж примера с албанския град Гирокастро (Жирокастра, Аргирокастро). Историческата зона на стария град е обект на световното културно наследство ЮНЕСКО (2005 г.). Зоната включва средновековната крепост над града, пазара и жилищните сгради от XVII, XVIII и XIX век. Неговите универсални ценности са свързани с културната стратификация, високата степен на автентичност на отделните културни периоди, както и тяхната стойност като типологични уникални примери за жилищни сгради и търговски център от Османския период на Балканите, свидетелстващи за приноса на местни и пътуващи майстори в развитието на традиционната балканска къща.
- ³ Е. Дерменджиев е с утвърден стаж в средновековната археология. Участвал е в екипи и сам е ръководил проучвания във Велико Търново и околността. В последно време същият се занимава преди всичко с реинтерпретация на архитектурни обекти (Дерменджиев 2009–2010, 159–182; Дерменджиев 2011, 125–149; Дерменджиев 2015, 15–45; Дерменджиев 2016а, 39–84; Дерменджиев 2016б, 332–344; Дерменджиев 2019а, 443–453; Дерменджиев 2019б, (471–504); Рабовянов 2017, 359–369.)

ЛИТЕРАТУРА

Бояджиев 2016: А. Бояджиев. Старобългарска читанка. Текстове, речник, справочник. София, 2016.

Государственная Третьяковская галерея 1995: Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Т. 1, Москва, 1995.

Дерменджиев 2009–2010: Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 159–182.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Площад след Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, 125–149.

Дерменджиев 2015: Е. Дерменджиев. Столичен комплекс край църква № 10 в средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXX, 2015, 15–45.

Дерменджиев 2016а: Е. Дерменджиев. За Патриаршеския комплекс, царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI, 2016, 39–84.

Дерменджиев 2016б: Е. Дерменджиев. Представителни сгради от XII в. в средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – В: Сборник „Великите Асеневци“. В. Търново, 2016, 332–344.

Дерменджиев 2018: Е. Дерменджиев. Отговор на отзива на Д. Рабовянов „Може ли археологията да се триумфи?“ (Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 359–369) за моята студия „За Патриаршеския комплекс, цар-

ския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов“ (Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI, 2016, 39–99). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII, 2018, 443–453.

Дерменджиев 2019а: Е. Дерменджиев. „Болярските къщи“ в квартал Асенов във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIV, 2019, 160–186.

Дерменджиев 2019б: Е. Дерменджиев. Къщата на „Госпожда Бойка“ във Велико Търново. – Владетел, държава и църква в Средновековните Балкани. – В: Сборник, посветен на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. В. Търново, 2019, 471–504.

Илиева 2016: Т. Илиева. Имена на лица с терминологична функция в Йоан-Екзарховия превод на *De fide orthodoxa*. – *Rocznik Slawistyczny*, LXV, 2016, 27–91.

Йорданова, Тихова 2018: В. Йорданова, А. Тихова. Старобългарски извори и речник. Шумен, 2018.

Косева 2018: Д. Косева. За един средновековен надпис върху мраморен корниз от Велико Търново. – В: Писменост, книжовници, книги. Научна конференция „От тут започва България“, Шумен, 2018, 229–234.

Косева, Тотев 2017: Д. Косева, К. Тотев. Каменната пластика от средновековната българска столица Търново (1185–1393). В. Търново, 2017.

Маринов 2010: Ч. Маринов. „Чия е тази къща? Измислянето на българската възрожденска архитектура“. – В търсене на българското. Мрежи на национална интимност (XIX–XX в.), Ст. Дечев (Ред.), 2010, 325–405.

Рабовянов 2017: Д. Рабовянов. Може ли археологията да се триумфира? Отзив за студията на Евгени Дерменджиев „За Патриаршеския комплекс, царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов“ – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 359–369.

Тулешков 2006: Н. Тулешков. Архитектурно изкуство на старите българи. Т. 2. Късно средновековие и Възраждане. София, 2006.

Цонев 1904: Б. Цонев. Надпис и орнамент на една старобългарска къща в Търново. – Периодично списание на българското книжовно дружество в София, LXIV, 1904, 772–775.

Ćučić 2010: S. Ćučić. Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent (c. 300 – ca.1550). Yale university press, 2010.

Ivkovska 2019: V. Ivkovska. Aiming Towards the Sky: The Vernacular “skyscrapers” of the South-West Balkans. – Journal of the International Society for the Study of Vernacular Settlements, Vol. 6, no. 3, 2019, Special Issue on Ottoman Vernacular, e-journal, 63–76.

Couroucli, Marinov, 2015: Balkan Heritages: Negotiating History and Culture. – British School at Athens. Modern Greek and Byzantine Studies. London and New York, Ed. M. Couroucli, Ch. Marinov, 2015, 47–111.

Moutsopoulos 1990: K. Moutsopoulos. *Kastoria*, Greek Traditional architecture, Athens, 1990.

Tomovska, Radivojević 2016: R.Tomovska, A. Radivojević. The role of master-builder indevelopment of traditional Ohrid house. – Serbian architectural journal, 2016, 8, 1, 23–42.

Oikonomou 2013: A. Oikonomou. Traditional Adobe Architecture in Florina, Prespa Lakes and Kastoria, areas NW Greece. – New Generation Earthen Architecture, International conference, Istanbul, Aydin University, Turkey, 2013, 187–194.

(https://dtk.rks-gov.net/tkk_objekti_en.aspx?id=8080) – изтеглена информација през месец мај 2020 г.

(https://en.wikipedia.org/wiki/Monuments_in_Mitrovica) – изтеглена информација през месец мај 2020 г.

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Papaj,_Tropoj%C3%AB,_Albania_%E2%80%93_Demaj_Kull%C3%AB_2018-05_02.jpg) – изтеглена информација през месец мај 2020 г.

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tower_or_Stone_House_-_Kulla_ne_Drenoc.jpg) – изтеглена информација през месец мај 2020 г.

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kulla_dhe_Mulliri_i_Ali_Bel_Bicaj.jpg) – изтеглена информација през месец мај 2020 г.

Обр. 1. Сгради от османския период на Балканите.

1. Берат, Албания (личен архив).
2. Атон, Арсаната (личен архив).
3. Къщата на Lash Ukaj, с. Каликан, Косово (https://dtk.rks-gov.net/tkk_objekti_en.aspx?id=8080).
4. Къщата на Isa Boletinit, с. Болетин, Митровица, Косово (https://en.wikipedia.org/wiki/Monuments_in_Mitrovica).
5. Къщата на Demaj, с. Папай, Тропойе, северна Албания (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Papaj,_Tropoj%C3%AB,_Albania_%E2%80%93_Demaj_Kull%C3%AB_2018-05_02.jpg).
6. Каменна къща Mazrekaj, с. Дреновац, Косово (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tower_or_Stone_House_-_Kulla_ne_Drenoc.jpg).

7.

8.

7. Гирокастро, Албания, общ изглед (пощенска картичка).

8. Каменна къща с мелница на Ali Bel Bicaj, с. Врела, Косово (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kulla_dhe_Mulliri_i_Ali_Bel_Bicaj.jpg).

„О ПРЕ[СВЯ]ТАМЪ Г[ОСПО]ЖЕ Д[Е]ВО ВЛ[АДЫ]ЧИЦЕ Д[Ѣ]ВѢСТВЕНАЯ ХВАЛА ЦВѢТЕ
ПРЕКРАСН[...] БЛ[А]ГОУХАНЬНОЕ КАДѢЛО РОЖЕШАМЪ ПРѢСВЕТЛОЕ С[О]Л[Н]ЦЕ
[ХРИСТА] Б[О]ГА НАШЕГО ТОБОЮ БО[ГО]РОДИЦЕ Г[ОСПО]ЖЕ НЕВИДИМЫ СЫНѢ
ТВОИ ВИДИМЫ [БЫСТЬ(?)] НАМЪ М[О]Л[И]ТВУ ТИ ПРИНОСИМО НЕДОСТОИМ РАБИѢ
ТВОИ ПРИПАДАЕМЪ КЪ ПР[Е]СВЯТѢИ ТВОЕИ ИКОНѢ О ВСЕ...”

Обр. 2. Икона „Богородица с младенца“ от Третьяковската галерия в Москва
(по Государственная Третьяковская галерея).

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2019 Г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Обект „Раннонеолитно селище Джулюница – Смърдеш“ (Н. Еленски – ръководител).

Обект „Селищна могила при с. Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител, А. Янакиева – член на екипа).

Обект „Никополис ад Иструм, сектор „Югозападен ъгъл на форума“ (И. Цървов – ръководител, К. Чакъров – зам.-ръководител, М. Томанова – зам.-ръководител).

Обект „Тримамииум. Антична крепост с некропол“ при с. Мечка, обл. Русе (К. Чакъров – член на екипа).

Обект „Античен керамичен център“ в местността Върбовски ливади, гр. Павликени (М. Томанова – член на екипа).

Обект „Тракийски укрепен градски център. ИАР „Сборяново“ (М. Томанова – член на екипа).

Обект „Манастир „Успение на св. Богородица“ и ранновизантийска базилика в кв. „Френкхисар“ на средновековната столица Търновград“ (Х. Вачев – ръководител, И. Петракиев – зам.-ръководител).

Обект „Средновековна крепост Ряховец“ край гр. Г. Оряховица (И. Петракиев – ръководител, Х. Вачев – консултант).

Спасителни археологически проучвания на обект 41/3015 „Къснонеолитно селище Горталово“, обл. Плевен, по трасето на газопрееносната връзка на „Северен поток“ (Н. Еленски – член на екипа).

Спасителни археологически проучвания на обект №3016/Км 323+830–324+260, по трасето на „Разширение на газопрееносната инфраструктура на „Булгартрансгаз“ ЕАД, паралелно на северния (магистрален) газопровод до българо-сръбската граница“, етап „Линейна част“, Подетап А, с. Горталово, обл. Плевен (А. Чохаджиев – ръководител, И. Петракиев – зам.-ръководител, А. Янакиева – член на екипа).

Спасителни археологически проучвания на обект №34/3008 Км 345+180–345+440, по трасето на „Разширение на газопрееносната инфраструктура“

тура на „Булгартрансгаз“ ЕАД паралелно на северния (магистрален) газопровод до българо-сръбската граница“, етап „Линейна част“, Подетап А, землище на с. Горни Дъбник, общ. Долни Дъбник, обл. Плевен (И. Петракиев – ръководител).

Спасителни археологически проучвания на обект №057/5021 Км 235+960–236+495, по трасето на „Разширение на газопреносната инфраструктура на „Булгартрансгаз“ ЕАД, паралелно на северния (магистрален) газопровод до българо-сръбската граница“, етап „Линейна част“ – Подетап А, с. Иванча, общ. Полски Тръмбеш (Ж. Гюлева – член на екипа).

Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековно селище“ в местността Вехтите лозя“ край с. Трояново в комплекса на Мини „Марица – Изток“ (Ж. Гюлева – ръководител).

Спасителни археологически проучвания на обект 2002 при с. Расово, общ. Медковец (М. Томанова – член на екипа).

Спасителни археологически проучвания на обект 3008 при с. Горни Дъбник, общ. Долни Дъбник (М. Томанова – член на екипа).

Спасителни археологически проучвания на обект „Римско селище в местността Ирма, с. Козловец, общ. Свищов“ (К. Чакъров – член на екипа).

Спасителни археологически проучвания на обект „Надгробна могила в местността Клена, гр. Лясковец“ (К. Чакъров – ръководител).

Спасителни археологически проучвания на обект „Базилика“ на обходния път на гр. Габрово (Х. Вачев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Антично селище в северозападната част на гр. Павликени“ във връзка с осъществяването на проект „Реконструкция на улична мрежа в гр. Павликени“ в участъка на ул. „Александър Стамболийски“ (К. Чакъров).

Археологическо наблюдение на обект „Проект „ЕСИ – подземна канална мрежа и оптичен кабел – с. Бутово, гр. Павликени“ (К. Чакъров).

Археологическо наблюдение на обекти „Градска среда в старата градска част – гр. Велико Търново“ и „Основен ремонт на съществуваща водопроводна мрежа“ във Велико Търново (Е. Дерменджиев).

Археологическо наблюдение на обект „Възстановяване на ул. „Климент Охридски“ /път III-514/ при манастирски комплекс „Великата лавра“ до църква „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново (Е. Дерменджиев).

Археологическо наблюдение на обект „Реконструкция на жилищна сграда по автентични данни с адаптация за съвременни нужди“, с местонахождение УПИ VII – 1865, кв. 331 по плана на гр. Велико Търново, намиращ се на ул. „Михаил Кефалов“ №23 във Велико Търново (Е. Дерменджиев).

Археологическо наблюдение на обект „Реконструкция по автентични данни на изчезнал обем на недвижима културна ценност с разширение“,

поземлен имот с идентификатор 10447.155.22, ул. „Михаил Кефалов“ № 13 във Велико Търново (Х. Вачев).

Теренно обхождане по трасето на Автомагистрала „Русе – Велико Търново“ (А. Чохаджиев – зам.-ръководител).

Теренно обхождане и геофизически проучвания в района на Античен керамичен център край Павликени (К. Чакъров – ръководител).

Теренно обхождане в землището на град – Горна Оряховица, общ. Горна Оряховица (И. Петракиев – зам.-ръководител).

Теренно обхождане в землището на с. Миролубово, общ. Бургас (И. Петракиев – член на екипа).

Теренно обхождане на селища и населени места в района на гр. Килифарево с цел етнографско проучване (М. Петкова).

Теренен оглед в чашата на язовир „Александър Стамболийски“ в землището на с. Горско Косово, общ. Сухиндол, за локализиране на антични и средновековни обекти (К. Чакъров).

Теренен оглед в землищата на селата Славейково и Гостилица, общ. Дряново, за локализиране на антични кариери за камък, пътища и наблюдения на антична крепост Дискодуратера (К. Чакъров).

Теренни огледи в землищата на селата Самоводене, Хотница и Русаля, общ. Велико Търново, в землищата на с. Коевци, общ. Сухиндол, на с. Крамолин, общ. Севлиево, за локализиране на антични кариери за камък и пътища (К. Чакъров).

II. Експозиционна дейност

1 февруари

Временна изложба „**Материали за Руско-турската война във Велико Търново**“ е представена в сградата на Областна управа – Велико Търново (М. Петкова, М. Стойчев, Д. Харбалиев).

2–12 февруари

Мобилна изложба „**България и Румъния пред прага на Новото време**“ е експонирана в СОУ „Христо Ботев“ в Букурещ (С. Атанасова, Е. Врежаков).

9 февруари – 20 април

Мобилна изложба „**140 години от Учредителното събрание и приемане на Търновската конституция**“ е експонирана пред Факултета по Изобразително изкуство на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (С. Атанасова, Н. Борисова).

14–16 февруари

Мобилна изложба **„България и Румъния пред прага на Новото време“** е експонирана в сградата на Демократичния съюз в Букурещ (С. Атанасова, Е. Врежаков, Н. Борисова).

25 февруари – 2 март

Мобилна изложба **„България и Румъния пред прага на Новото време“** е експонирана в Националната опера в Букурещ (С. Атанасова, Е. Врежаков, Н. Борисова).

2–4 март

Дигитална изложба **„Освобождението: Военните кореспонденти изпращат...“** на РИМ – Сливен гостува в музей „Възраждане и Учредително събрание“ във Велико Търново по повод Националния празник 3-ти март (С. Атанасова, П. Събев).

3 март

По повод Националния празник в посолството на Република България в Букурещ е представена мобилната изложба **„България и Румъния пред прага на Новото време“** (С. Атанасова, Е. Врежаков, Н. Борисова).

21 март – 21 април

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана мобилна изложба **„Учредителите. Търново и българската държавност“** (С. Атанасова, Д. Харбалиев, А. Стамболийска, И. Вълев, Р. Хаджиниколов, М. Стойчев).

15 май – 15 юни

В музей „Сарафкина къща“ е експонирана изложбата **„Българската шевица – мост във времето“** (И. Вълев, В. Мартинова, Р. Хаджиниколов).

4 юли

Временна изложба **„Въоръжението на българската полиция от Освобождението до 1944 г.“** е представена в ОД на МВР – Велико Търново (М. Стойчев).

10 юли – 30 октомври

РИМ – Велико Търново е организатор на изложба **„Стенописите от Трапезица през погледа на художника Васил Димов (1878–1941)“**, експонирана в Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ (Д. Косева-Тотева, П. Събев, Й. Каралъмова).

18 юли – 10 септември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ гостува мобилна изложба **„Васил Левски – за революцията и свободата“** на НБ „Св. св. Кирил и Методий“ – София (С. Атанасова).

24 юли – 10 август

В музей „Нова и най-нова история“ е организирана изложба **„Музеят неочакван, отворен, споделен“**, в партньорство с Националния военно-исторически музей (М. Петкова, Д. Харбалиев, Е. Врежаков, П. Събев).

1 ноември – 2 декември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложба **„Заедно да съхраним историческата памет“** (Б. Боянkinsка, М. Стойчев, И. Вълев, В. Мартинова, Н. Борисова).

29 ноември – 28 февруари

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложбата **„Румънци и българи във войната от 1877–1878“** (М. Петкова, Р. Хаджиниколов).

17 декември – 7 януари

Традиционната временна изложба с детски сурвакници **„От Коледа до Васильовден“** е експонирана във фоайето на Община – В. Търново. Съвместна проява на РИМ – Велико Търново и Общински детски комплекс – Велико Търново (М. Петкова, С. Атанасова).

III. Културни събития и прояви

14 февруари

Пресъздаване на **обичая „Зарязване“** в ИМ – Килифарево, съвместна инициатива на РИМ – В. Търново и Кметство на гр. Килифарево (М. Стойчев).

3 март

По повод Националния празник на Република България за гости и жители на В. Търново са организирани безплатни **пешеходни турове** под надслов **„Те загинаха за нашата свобода“**, с беседа по маршрут: музей „Възраждане и Учредително събрание“ – „Затвор-музей“ – Сарафкина къща – паметни места

по ул. „Гурко“ – паметник „Майка България“ (С. Йорданова, П. Виткова, Д. Димитров).

22 март

За гости и жители на В. Търново по повод празника на града са организирани безплатни **пешеходни турове** под надслов **„Величието на Средновековния Търновград“**, с беседа по маршрут: средновековни църкви в кв. Асенов – АМР „Царевец“ (К. Раданова, В. Калчева, Г. Торлозова).

25 март

Пресъздаване на **обичая „Благовещение“** в ИМ – Килифарево, съвместна инициатива на РИМ – В. Търново и Младежки дом – Килифарево (М. Стойчев).

м. март

Излиза от печат **монографията** на Симеон Цветков – **„Щурмовите команди в Българската армия през Първата световна война. Създаване, въоръжение и снаряжение“**. В. Търново, 2019.

8 април

Състезание – викторина на тема **„Либерали срещу консерватори“** е проведено в музей „Възраждане и Учредително събрание“. Съвместна инициатива на РИМ – Велико Търново и ОУ „Бачо Киро“ – Велико Търново (С. Атанасова).

18 май

За петнадесети път РИМ – Велико Търново отбеляза европейската инициатива **„Нощ на музеите и галериите“**. Събитието се проведе в Лапидариума на Археологическия музей, където бе представена аудиоинсталацията **„Съмнителен тебеширен кръг“** на норвежкия визуален артист Ларс Нордби (М. Петкова, Т. Георгиева, С. Бояджиев, К. Чакъров).

23 май

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е проведен **открит урок** на тема **„От килийното към взаимното училище“**. Съвместна инициатива на РИМ – Велико Търново и ДГ „Пролет“ – Велико Търново (А. Стамболийска, Ж. Гюлева, М. Стойчев).

27 юни

В АР „Никополис ад Иструм“ е проведена **церемония** за връчване на удостоверения за успешно завършен обучителен курс на участниците в **клуб**

„Млад екскурзовод“ при Център за подкрепа за личностно развитие – Общински детски комплекс, Велико Търново (И. Църов, С. Атанасова, Т. Георгиева, Д. Харбалиев).

28–30 юни

В АМР „Царевец“ е организиран **Петият международен фестивал на историческите възстановки „Ежедневието на средновековен Търновград – Вкусът на Средновековието“**, съвместна инициатива на Община В. Търново, РИМ – В. Търново и НД „Традиция“ – Клон В. Търново (С. Цветков, С. Стефанов).

13 юли

РИМ – Велико Търново е домакин на **Четвъртия античен римски фестивал „Нике – Играта и Победата“**, проведен на територията на АР „Никополис ад Иструм“ (П. Владкова, Н. Борисова).

18 юли

По повод 182 години от рождението на Васил Левски в музей „Възраждане и Учредително събрание“ и Затвора-музей се проведе **Ден на отворените врати**, съпроводен с излъчване на документалните филми „Матей Преображенски – съвременникът“ и „Филип Тотю между мита и историята“ (С. Атанасова).

21–28 юли

РИМ – Велико Търново е домакин и организатор на поредното X-то издание на **Летен музикален фестивал на камерната класическа музика „Arbanassi Summerfest Music – 2019“**. Събитието е проведено в музейните църкви „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ и „Св. Георги“ в с. Арбанаси, с участието на музиканти от Великобритания, Белгия, Германия, България (И. Църов).

26–28 август

РИМ – Велико Търново е домакин на организирания в ИМ – Килифарево **Девети летен пленер „Детска академия за изкуства – Килифарево 2019“** (М. Стойчев).

22 септември

По повод честването на Независимостта на България за гости и жители на В. Търново са проведени традиционните **пешеходни турове – „По стъпките на българската държавност“**, с безплатна беседа по маршрут: църква „Св.

Димитър“ – църква „Св. 40 мъченици“ – църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ – АМР „Царевец“ (М. Русева, Г. Торлозова, П. Петкански).

7 октомври

По повод Международния ден на архитектурата в музей „Възраждане и Учредително събрание“ е проведен **открит урок** на тема „**Духът на търновската възрожденска архитектура в макетите на Леон Филипов**“. Съвместна инициатива на РИМ – Велико Търново и Гимназия по архитектура и строителство „Ангел Попов“ (С. Атанасова).

26 октомври

В църквата „Св. Димитър Солунски“ в кв. Асенов, В. Търново, е проведено ежегодното **тържество** по повод храмовия празник, съпроводено с експониране на иконата „Св. Димитър на кон“, произведение на Тревненската живописна школа от XIX в. (П. Събев, А. Атанасов).

1 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ се състоя традиционната **среща с дарителите** на РИМ – Велико Търново, съпроводена с изложба на постъпилите като дарение през годината нови експонати (И. Църов, М. Петкова, Б. Боянкинска, В. Мартинова).

2019 г.

В рамките на учебната година РИМ – Велико Търново продължава културно-образователната инициатива „**Музей в куфар**“, съвместно с ОУ „Бачо Киро“ (Д. Харбалиев, М. Стойчев).

2019 г.

В рамките на учебната година в Хуманитарна гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ периодично са провеждани **открити уроци** под надслов „**Български традиции и обичаи от миналото и сега**“. Съвместна инициатива между РИМ – Велико Търново, ХГ „Св. св. Кирил и Методий“ и НЧ „Надежда – 1869“ (И. Вълев).

2019 г.

По традиция всеки четвъртък в активния туристически сезон (април – ноември) в Патриаршеската църква „Възнесение Господне“ на хълма Царевец се изнася **Музикално-поетичен спектакъл „Царевград Търнов – хармонично съзвучие-благослов“** (П. Иванова).

IV. Проекти

Участие в проект на НАИМ – БАН, СУ „Климент Охридски“ и музеите в страната за дигитализиране на латинските надписи, открити в България (К. Чакъров).

Участие в проект „Ехо от миналото – писмото на императорите Септимий Север и Каракала до жителите на Никополис ад Иструм – експониране и социализиране“, финансиран от програма „Ти и Lidl за по-добър живот“ 2019 г., бенефициент: Сдружение „Бъдеще за Никюп“ (К. Чакъров).

Участие в изготвянето на проект за експонирането на надпис IGBulg II 659 в Никополис ад Иструм (К. Чакъров).

Работа като партньор в трансграничен проект за Културен маршрут „**По пътя на българските градинари**“, съвместна инициатива на РИМ – В. Търново, Музея на гурбетчийското градинарство – Лясковец, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ и Изследователския институт на българите в Унгария (И. Вълев).

V. Образователни семинари и обучения

8–10 май

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е организиран **пътуващ образователен семинар** на тема: „Добри практики в обслужването на музейни експозиции и музеи на открито“, проведен по маршрут: В. Търново – Рилски манастир – Банско – Рупите – Мелник – Роженски манастир – Пловдив – В. Търново (координатор М. Петкова).

17–22 октомври

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е проведен **пътуващ образователен семинар** на тема: „Добри практики в обслужването на музейни експозиции и художествени музеи“, проведен в Република Турция по маршрут: В. Търново – Синоп – Анкара – Изник (Никея) – Измит (Никомедия) – Истанбул – В. Търново (координатор М. Петкова).

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През 2019 г. за Основния фонд на РИМ – В. Търново са придобити разнородни предмети, материали и находки: за **сбирка „Праистория“** – 387 находки; за **сбирка „Античност“** – 62 находки; за **сбирка „Средновековие“** – 85 находки; за **сбирка „Етнография“** – 77 предмета и 4 бр. печатни материали; за **сбирка „История на България XV–XIX век“** – 14 снимки и 6 бр. печатни

материали и вещи; за **сбирка „Нова и най-нова история“** – 17 снимки, 20 документа, 72 бр. вещи; за **Библиотечния фонд** са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 255 книги.

В **Лабораторията** за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново са обработени 282 монети и са консервирани, напълно или частично реставрирани 360 предмета от метал, кост, камък, керамика, кожа, хартия, дърво, текстил и други материали, постъпили от археологически разкопки или съхранявани във фондовете и експозициите на музея. Извършена е консервация и реставрация на 8 икони, 1 йерусалимия, 7 маслени копия на стенописи от Трапезица (от 1903 – 1905 г.), теренно укрепване на запазени *in situ* стенописи в църква №23 на Трапезица и на стенописен цокъл в църквата южно от манастира „Св. 40 мъченици“. Изработени са 55 бр. разнородни предмети и аксесоари (детски римски костюм, папки, кутии, рамки, знамена и др.) за нуждите на експозиционната и фондова дейност.

Съставил:
Теменуга Георгиева

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2019 Г.

БЪЛГАРИЯ

Варна

- Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, 3, 2018.

Велики Преслав

- Преслав. Т. 8. Велико Търново, 2019.

Велико Търново

- Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, 2 (34), 2018.
- Епохи, XXVII, 2019, № 1.
- Модерният свят на българина. Търновската конституция от 1879 г. Сборник научни статии. Велико Търново, 2019.

Исперих

- Стоянов, Т., К. Маджаров, А. Божкова. Сборяново. Т. 4. Икономическите връзки на гетската столица Хелис по данни от амфорната тара. Ч. 1. Амфорните печати. С., 2017 = Stoyanov, T., K. Madzharov, A. Bozhkova. Sboryanovo. V. 4. The Economic Relations of the Getic Capital Helis According to the Transport Amphorae. P. 1. The Amphora Stamps. S., 2017.

Павликени

- Павликени. Юбилеен сборник, посветен на 75 години от обявяването на Павликени за град и 40 години Исторически музей – Павликени. Доклади и научни съобщения от Втората научна конференция „Павликени – античен и вечен“, 20 април 2018 г. Велико Търново, 2018.

Плевен

- Грънчаров, М. Историческият музей и музейното дело в Плевен 1903–1978 г. Плевен, 2019.

- 100 години Дойранска епопея. Сборник с доклади от Национална научна конференция „България в голямата война <1918>“, 20–21 септември 2018, Плевен. Велико Търново, 2019.

Русе

- Известия на Регионален исторически музей – Русе, 14, 2011.
- Известия на Регионален исторически музей – Русе, 16, 2012.
- Известия на Регионален исторически музей – Русе, 20, 2018.

София

- Антова, Св. „Тук живеем, тукашен хляб ядем“. Етнокултурна идентичност на българите в Словакия. С., 2007.
- Българска археология 2018. Каталог към изложба. С., 2019. (Национален археологически музей – Каталози, 12).
- Жива старина. Научното наследство на Димитър Маринов <1846–1940>. Дни на културното наследство в Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН. С., 2018.
- Известия на Националния исторически музей, 31, 2019.
- Спасени съкровища на България. Каталог към изложба. С., 2018. (Национален археологически музей – Каталози, 11) = Rescued Treasures of Bulgaria. Catalogue of Exhibition. S., 2018. (National Archaeological Museum – Catalogues, 11).
- 110 години Национален етнографски музей – минало, настояще и перспективи. Дебати в музеологията. Дни на културното наследство в Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН. С., 2018.

Ямбол

- Вести на Ямболския музей, VI, 2019, 9.

CROATIA

Zadar

- Diadora, 32, 2018.

Zagreb

- Demo, Z. Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrske kulture. Vukovar – Lijeva Bara <X – XI stoljeće>. Zagreb, 2009. (Katalozi i monografije, 6/1) = An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture. Vukovar – Lijeva

Bara <10th – 11th Centuries>. Zagreb, 2009. (Catalogues and Monographs, 6/1).

- Demo, Z. Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture. Vukovar – Lijeva Bara <X – XI stoljeće>. Zagreb, 2009. (Katalozi i monografije, 6/2) = An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture. Vukovar – Lijeva Bara <10th – 11th Centuries>. Zagreb, 2009. (Catalogues and Monographs, 6/2).
- Gregl, Z., I. Lazar. Bakar. Staklo iz rimske nekropole. Zagreb, 2008. (Katalozi i monografije, 5) = Bakar. The Glass from the Roman Cemetery. Zagreb, 2008. (Catalogues and Monographs, 5).
- Uranić, I. Aegyptiaca Zagrabiensia. Egipatska zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zagreb, 2007. (Katalozi i monografije, 4) = Egyptian Collection of the Archaeological Museum in Zagreb. Zagreb, 2007. (Catalogues and Monographs, 4).
- Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Ser. 3, 51, 2018.

CZECH REPUBLIC

Praha

- Časopis Národního muzea, 1–2, 2017.
- Časopis Národního muzea, 3–4, 2017.

GERMANY

Berlin

- Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 21, 2015.

Bonn

- Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 22, 2016.
- Gatsov, I., P. Nedelcheva. Pietrele 2. Lithic Industry. Finds from the Upper Occupation Layers. Bonn, 2019. (Archäologie in Eurasien, 40).

Freiburg

- Archäologische Nachrichten aus Baden, 94, 2018.

Trier

- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 46, 2014.

- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 47, 2015.
- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 48, 2016.
- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 49, 2017.

POLAND

Toruń

- Archeologia, 35, 2017.

ROMANIA

Bucureşti

- Dacia, 61, 2017.
- Studii şi Cercetări de Istorie Vecheşi Arheologie, 69, 2018, 1–4.
- Studii şi Cercetări de Numismatică. S. n., 5–8 (17–20), 2014–2017.
- Studia Mediaevalia Europaeae et Orientalia. Miscellanea in honorem Professoris Emeriti Victor Spinei Oblata. Bucureşti, 2018.

Cluj-Napoca

- Acta Musei Napocensis, 54/1, 2017.
- Acta Musei Napocensis, 55/1, 2018.
- Troesmis 1. Die Forschungen von 2010–2014. Cluj-Napoca, 2016.

Constanţa

- Pontica, 48–49. Supplementum, 4, 2016.
- Pontica, 50, 2017.

Giurgiu

- Archaeological Debates, 1. Proceedings of the I Archaeological Symposium, Giurgiu, November 25th, 2010. Tells at the Lower Danube. Giurgiu, 2011.
- Archaeological Debates, 2. Proceedings of the II Archaeological Symposium, Giurgiu, October 23rd – 26th, 2011. Survey in archaeology, often a neglected science. Giurgiu, 2012.
- Mausoleul Eroilor de la Mănăstirea Comana. Album. Giurgiu, 2018.

Iaşi

- Arheologia Moldovei, 40, 2017.

- Hautala, R. Crusaders, Missionaries and Eurasian Nomads in the 13th – 14th Centuries: A Century of Interactions. București – Brăila, 2017.
- Treadgold, W. Studies in Byzantine Cultural History. București – Brăila, 2015.

Timișoara

- Analele Banatului, 24, 2016.
- Analele Banatului, 25, 2017.
- De la zeei păgâni la creștinism. Catalog de expoziție. Timișoara, 2018.

SERBIA

Ниш

- Ниш и Византија. Зборник радова, 17, 2018.

SLOVENIA

Ljubljana

- V dobrih rokah. 60 let Oddelka za konserviranje in restavriranje Narodnega muzeja Slovenije. Ljubljana, 2018. = In Good Hands. 60 years of the Department of Conservation and Restoration of the National Museum of Slovenia. Ljubljana, 2018.

*Съставил:
Станислава Ботева*

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2019 Г.)

- Александър Чохаджиев** (Велико Търново) – етнографски материали
- Анна Мартинова** (Велико Търново) – етнографски материали
- Боряна Боянкинска** (Велико Търново) – етнографски материали
- Ваня Попова** (Велико Търново) – етнографски материали
- Владимир Вълев** (Димитровград) – етнографски материали
- Елисавета Георгиева** (Панагюрище) – знаме
- Ивайло Након** (с. Никюп, община Велико Търново) – стъклена бутилка, поставена в дървено буренце
- Иван Вачков** (Златарица) – етнографски материали
- Иванка Чукурова** (Велико Търново) – етнографски материали
- Киче Шалдева** (София) – етнографски материали
- Маргарита Килъовска** (Велико Търново) – етнографски материали
- Надежда Григорова** (София) – етнографски материали
- Нелина Църва** (Велико Търново) – етнографски материали
- Пенка Радева** (Велико Търново) – етнографски материали
- Русана Банчева** (с. Недан, община Павликени) – етнографски материали
- Симеон Цветков** (Горна Оряховица) – етнографски материали
- Радослав Алексиев** (Велико Търново) – археологически материали
- Блага Мавродинова** (Русе) – исторически материали
- Велислав Стефанов** (София) – спортни отличия и снимки на шангиста Румен Русев
- Венета Камбунова** (София) – исторически материали
- „Зонта интернешънъл“** (Велико Търново) – исторически материали
- Елена Кържиева** (Велико Търново) – исторически материали
- инж. Емануил Серафимов** (Велико Търново) – исторически материали
- д-р Иван Църон** (Велико Търново) – исторически материали

Йорданка Атанасова (с. Никюп, община Велико Търново) – исторически материали

Лариса Раева (Велико Търново) – исторически материали

Милен Ангелов (Велико Търново) – исторически материали

Мирослав Тошев (Омуртаг) – исторически материали

Нели Конова (София) – исторически материали

Ралица Пенчева (Велико Търново) – исторически материали

Организация за поклоннически туризъм „Доброчинство“ (Република Сърбия) – копие на стенопис

д-р Аксиния Бутева (София) – авторска книга

Ангел Ганцаров (Велико Търново) – авторска книга

Бистра Колева (Пловдив) – авторска книга

Борис Цацов (София) – авторска книга

д-р Веселин Горанчев (Велико Търново) – авторска книга

Ганчо Матеев (София) – научна литература

доц. д-р Гергана Георгиева (Велико Търново) – научна литература

Димитра Лазарова (Варна) – научна литература

д-р Драгомир Йорданов (Велико Търново) – авторска книга

Дянко Колев (Бяла) – научна литература

Елена Станулова (с. Чурек, община Елин Пелин) – научна литература

д-р Емил Александров (Велико Търново) – авторска книга

подп. инж. Иван Ангелов (Велико Търново) – научна литература

Информационно-библотечен и издателски комплекс към ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (Велико Търново) – научна литература

доц. д-р Марко Златев (Велико Търново) – авторска книга

Николай Теодосиев (София) – научна литература

доц. д-р Павлина Владкова (Велико Търново) – научна литература

Петко Джамбазов (Павликени) – научна литература

проф. д-р Светла Димитрова (Габрово) – авторска книга

Светла Петкова (София) – научна литература

доц. д-р Тошо Спиридонов (София) – авторска книга

*Съставил:
Боряна Боянkinsка*

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ на Регионален исторически музей – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е научно издание на РИМ – Велико Търново, което излиза ежегодно. В Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново се приемат научни статии, съобщения, отзиви и рецензии в областта на историята, археологията, изкуствознанието, етнологията, реставрацията и консервацията, музеологията и др. **Материалите следва да имат приносен характер и да не са публикувани в други научни издания и в монографии. Научните разработки на външни автори трябва да са свързани с Велико Търново и област Велико Търново, както и изследвания с национален обхват, акцентиращи върху Великотърновския регион.**

Редакционната колегия на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново приема за обсъждане материали на български език с резюме на български език. Приемат се материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, с резюме на английски език.

При предаване на научните разработки следва да се спазват следните изисквания за техническо оформяне на текста и илюстрациите:

1. Текст

Научната разработка се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка на текста и илюстрациите. Текстът, списъкът на илюстрациите и резюмето да бъдат в един файл. На илюстрациите да е обозначена тяхната номерация. Максималният обем на материала да е до 36 000 знака с интервалите (20 страници), редова разредка 1,5, шрифт Times New Roman 12, ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне.

Заглавието да е изписано с главни букви, шрифт Times New Roman 12, ляво подравнено, без Bold. Името и фамилията на автора да са изписани с шрифт Times New Roman 12, ляво подравнено, с Italic, без Bold. Да се оставя по един празен ред между заглавието, името на автора и началото на текста.

Специалните знаци и символи да бъдат качествено отпечатани и допълнително маркирани на разпечатката в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител.

Външните автори да представят кратка информация за себе си: научна титла и звание, месторабота и електронна поща.

2. Научен апарат

Научният апарат се цитира вътре в текста по следния начин: в скоби се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията.

След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора.

Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация – от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт (на кирилица или латиница) с повече от една публикация за една и съща година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви – а, б, в и т. н. или а, b, c и т. н., като се започне от първата цитирана година.

Наименованията на периодичните издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том.

Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя „– В:“ или съответното „– In:“, а името на редактора се изписва след името на сборника, като в скоби се пише (Ред.) или (Състав.).

Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, годината на издаване и страницата, а в литературата – името на вестника, къде е издаден, броя, годината на издаване и страниците.

Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста и в списъка на цитираната литература, а не в бележки, като се спазва следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Цитираните вестници и архивни единици се включват в азбучния ред на общата използвана литература, а не се изписват отделно след нея.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скобите, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се поставя и годината на публикуване, а в използваната литература – уеб адреса и датата на изтегляне на информацията.

Предаване на допълнителна информация се изнася в бележки под линия в края на текста, преди списъка с използваната литература, с редова разредка 1,5, шрифт Times New Roman 10, ляво подравнен. Всички бележки се подреждат автоматично по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3,... – Insert.

Примери:

БЕЛЕЖКИ

1. Упътването на В. Богишич за описване на правните обичаи е включено в сборника му „Pravni običaji u slovena. Privatno pravo.“, издаден в Загреб през 1867 г. Няколко години по-късно то е преведено на български от П. Оджакوف, който го публикува в Прага (1874) под надслов „Упътвание за описвание правовите обичаи, които живеят у народа“. Скоро след това в Петербург излиза първи том на „Сборник народных юридических обычаев“, съставляващ т. 8 от Записки Императорского Русского Географического Общества (СПб, 1878), съдържащ програмата на П. А. Матвеев за събиране на юридически обичаи (в сферата на гражданското право), чийто образец Бобчев основно следва (Бобчев 1917, III–IV).

ЛИТЕРАТУРА

Цитиране на монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Цитиране на статия в периодично издание:

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Цитиране на статия в сборник:

Попов 1985: А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград, XII–XIV в. – В: Царствуващият град Търнов. А. Попов, Й. Алексиев (Състав.), П. Петров (Ред.). София, 1985, 25–42.

Цитиране на публикации с няколко автори:

Плетньов, Кузов, Стефанова 2009: В. Плетньов, Х. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 657–661.

Цитиране на няколко публикации от една и съща година на един автор:

Борисова 2005а: Т. Борисова. Археологическо проучване на две тракийски могили в махала Миленска, Правец. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 143–144. – *в литературата*.

Борисова 2005б: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: Земице на България – люлка на тракийската култура. Г. Китов, Д. Димитрова. (Ред.). Т. II. София, 2005, 129–132. – *в литературата*.

Цитиране на архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 281) – *в текста*.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186. – *в литературата*.

Цитиране на вестник:

(Янтра 1937, 2) – *в текста (когато статията е без автор)*

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – *в литературата (когато статията е без автор)*

Цитиране на интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03.2015 г.)

3. Резюме

Резюмето да е на български език. То трябва да бъде максимално информативно, с обем до 1500 знака, с разредка 1,5.

Резюмета към материалите от чужбина се приемат на английски език, които ще бъдат преведени на български език.

4. Илюстрации

Илюстрациите да са до 10 броя – качествени графични изображения и/или цветни и черно-бели снимки, предадени на електронен носител. Ако има илюстрации, съставени от няколко снимки, те трябва да бъдат предоставени като отделни файлове.

Чертежите трябва да имат резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела (13 x 9 см) при 300 dpi. Изображенията да са във формат JPEG, TIFF или PSD. Не се приемат илюстрации в Word или Powerpoint. При чертежи и снимки на предмети е задължително да има линеен мащаб, а при планове да е указана посока север.

Към илюстрациите да бъде приложен пълен списък на текстовете, които да са кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се изписват с **Bold** и вписват в текста по следния начин: (**Обр. 1**) или (**Обр. 1, Обр. 2**) (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри към съответния образ (напр. **Обр. 1.1**). Анотиращите текстове към илюстрациите на материалите от чужбина се приемат на английски език, които ще бъдат преведени на български език.

* * *

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане материали за том XXXVI на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново от **04.01.2021 г. до 29.04.2021 г.** Одобрените или неодобрените за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи, предложените научни тези и мнения от авторите на публикациите.

Некомплектувани материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

Материали се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. „Никола Пиколо“ №6
5000 Велико Търново

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg

SUBMISSION REQUIREMENTS

FOR CONTRIBUTIONS TO THE JOURNAL

of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

The Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo (Journal of RMH – VT) is the annual journal of RMH – VT. The Journal of RMH – VT accepts academic contributions not published in other scholarly journals, i.e. articles, announcements, reports and reviews of museum-related issues in history, archaeology, theory of arts, ethnology, restoration and conservation, museum studies, etc. The submissions shall be contributive and not published in other academic periodicals or as monographs. The research of professionals outside the museum shall be relevant to the town and district of Veliko Tarnovo, and nationwide research focusing on the district of Veliko Tarnovo.

The Editorial Board of the Journal of RMH – VT accepts papers in Bulgarian language with abstracts written in Bulgarian, as well as papers from abroad written in English, French, German or Russian, with an abstract in English.

Upon submission of the academic papers, the following technical requirements to the text and figures have to be observed:

1. Text

Manuscripts shall be submitted in electronic form (MS Word); a print out of the text and the figures must also be submitted. The text, the list of figures and the abstract must be sent in one file. The figures must be numbered. The submission must be not more than 36 000 characters with spaces – 20 standard pages, 1.5 spacing, in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, no paragraph indentation, no syllables carried over to the next line.

The title must be in capital letters, in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, no bolding. The names of the author must be written in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, in *Italic*, no bolding. There must be one empty line between the title, the author's name and the first paragraph.

The special characters and symbols must be printed clearly and additionally highlighted in the print out. In case any particular font is used, it must be submitted electronically as well.

A brief presentation of the external authors should also be included: scholarly title, rank, place of work and e-mail.

2. Text citation

Referencing in the text shall be as follows: the last name of the author is written in parenthesis in the text, as well as the year of publication without any separating comma preceding it, then comma, the number of the page or figure.

A list of the sources should follow the text, where the titles should be written first in Cyrillic, afterwards in Latin, and in the end in other alphabets. Publications in each group shall be arranged alphabetically according to the author's family name. In case the cited publications of the same author are published in different years, they shall be arranged in ascending order – from the earliest to the latest one. When an author is cited in a special font (in Cyrillic or Latin) with more than one publication in the same year, a small Cyrillic or Latin letter shall be added after the year without any space – а, б, в, etc. or a, b, c, etc., starting with the first cited year.

The titles of periodicals shall not be abbreviated.

In case a monograph was published in series, the title of the series and the volume number shall be stated in parenthesis after its title.

If an article in collected works is cited, “– B:” or “– In:” respectively shall be stated before the title, and the name of the editor shall be stated after the title of the collected works, and (“Edited by”) or (“Compiled by”) shall be stated in parenthesis.

Newspaper articles are cited as periodicals, and in case of no author mentioned, the title, the year and the page of the newspaper shall be stated in parenthesis, and the reference section shall state the title of the newspaper, the location of publication, the issue number, the year of publication and the pages.

The cited archive units shall be stated in parenthesis in the body of the paper and in the reference section, and not in footnotes, in the following sequence: archive, fund, inventory list, archive unit, sheet.

The cited newspapers and archive units shall be included alphabetically in the reference section, not separately after it.

Internet sources are cited in a similar way, and apart from the name of the author of the site or of the particular publication, the publication year shall also be stated in the parenthesis, and in the reference section – the web address and the date the information was downloaded.

Any additional information or any other sources shall be stated in endnotes, before the bibliography, regular spacing, font Times New Roman 10, left alignment. All notes shall be automatically organised as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and 1, 2, 3,... – Insert – from the Number format.

Examples:

NOTES

1. V. Bogishich's instructions on how to describe the legal customs are included in his collected works „Pravniobicaji u slovena. Privatnopravo.”, issued in Zagreb in 1867. Several years later on it was translated in Bulgarian by P. Odzhakov, who published it in Prague (1874) under the title „Instructions on how to describe the legal customs practiced by the people”. Soon afterwards in Petersburg volume one of “Сборник народных юридических обычаев” came out, representing item 8 of Записки Имп. Рус. Геогр. Общества (СПб, 1878), containing the program of P. A. Matveev how to collect legal customs (within civil law), the main model followed by Bobchev (Бобчев 1917, III–IV).

REFERENCE

Citing of monographs in series:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Citing of articles in periodicals:

Valov 1974: V. Valo. The new excavations at the 40 Holy Martyrs' Church in Veliko Tarnovo (preliminary announcement). – Archaeology, XVI, 1974, 2, 37–54.

Citing of articles in collected works:

Popov 1985: A. Popov. Territorial Development and Architecture of Tarnograd, the 12th–14th cc. – In: The Royal city of Tarnov. A. Popov, Y. Alexiev (Compiled by), P. Petrov (Edit.). Sofia, 1985, 25–42.

Citing of articles with several authors:

Pletnyov, Kouzov, Stefanova 2009: V. Pletnyov, H. Kouzov, A. Stefanova. Archaeological excavations at the Kastritsi Fortress, Euxinograd Residence – Varna. – Archaeological discoveries and excavations in 2008 Sofia, 2009, 657–661.

Citing of several articles from the same year by the same author:

Borisova 2005a: T. Borisova. Archaeological study of two Thracian tumuli in the Milenska area, Pravets. – Archaeological discoveries and excavations in 2004 Sofia, 2005, 143–144. – *in the bibliography*.

Borisova 2005b: T. Borisova. A Thracian tumulus near the village of Kalugero-vo, Sofia district. – In: The Lands of Bulgaria – a cradle of the Thracian culture. G. Kitov, D. Dimitrova. (Edit.). Vol. II. Sofia, 2005, 129–132. – *in the bibliography*.

Citing of archive units:

(ASA, f. 177, inv. 2, a. u. 1186, sh. 281) – *in the body of the article*.

ASA: Archives State Agency, fund 177, inventory list 2, archive unit 1186. – *in the reference section*.

Citing of newspapers:

(Yantra 1937, 2) – *in the body of the article (when the article has no author)*

Yantra 1937: *Yantra* newspaper, Veliko Tarnovo, No. 87 of 14 February 1937, 2. – *in the reference section (in case the article has no author)*

Citing of internet sources (a book or any other type of publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (information downloaded on 09.03.2015)

3. Abstracts

Abstracts should be in Bulgarian. Abstracts should convey as much information as possible, it should not be longer than 1500 characters, at 1.5 spacing.

Abstracts to papers from abroad are accepted in English and will be translated in Bulgarian.

4. Figures

The figures shall not be more than 10 – high quality graphic images and/or black and white photos, submitted electronically. In case of illustrations consisting of several photos, they must be submitted as separate files.

The drawings should be of resolution no less than 600 dpi, in TIFF or PSD format, and the size of the photos should be no less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. Acceptable image formats: JPEG, TIFF or PSD. No figures in Word or Power Point shall be accepted. Linear scales are required for drawings or photos of objects, and the north direction should be indicated in plans.

A complete list of figure captions must be enclosed to the figures; these should be brief but conveying as much information as possible. The figures should be annotated in **Bold** and shall be given in the text as follows: **(Fig. 1)** or **(Fig. 1, Fig. 2)** (also in references in the text). In case the figure consists of individual images, their sequence should be stated in Arabic numbers to the relevant image (e.g. **Fig. 1.1**). The annotations to the figures in papers from abroad are accepted in English and these will be translated in Bulgarian.

* * *

No electronic manuscripts shall be accepted unless print outs of the body text and figures have been submitted separately.

The Editorial Board accepts submissions to be considered for volume XXXVI of the Journal of RMH – VT **from 4 January 2021 to 29 April 2021.**

No manuscripts shall be returned, whether approved or not.

The Editorial Board shall not be responsible for the facts, the conclusions drawn, the proposed scholarly theses or the opinions offered by the authors of the submissions.

Submissions that are not completed or do not comply with the requirements SHALL NOT be accepted.

Submissions shall be sent to the following address:

Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Attn: Editorial Board
6 Nikola Piccolo Street
5000 Veliko Tarnovo

Contact person:

rimvt_edit@abv.bg

ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ

COLOUR ILLUSTRATIONS

Калин Чакъров. ЛЕСИЧЕРСКИЯТ СТЬЛБ – СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНИЯТА
Kalin Chakarov. THE LESICHERI PILLAR – STATE OF RESEARCH

Ил. 1. Стьлбът от изток
(снимка К. Чакъров).

III. 1. The pillar from the East
(photo K. Chakarov).

Ил. 2. Стьлбът от запад
(снимка К. Чакъров).

III. 2. The pillar from the West
(photo K. Chakarov).

Ил. 3. Стьлбът от юг
(снимка К. Чакъров).

III. 3. The pillar from the South
(photo K. Chakarov).

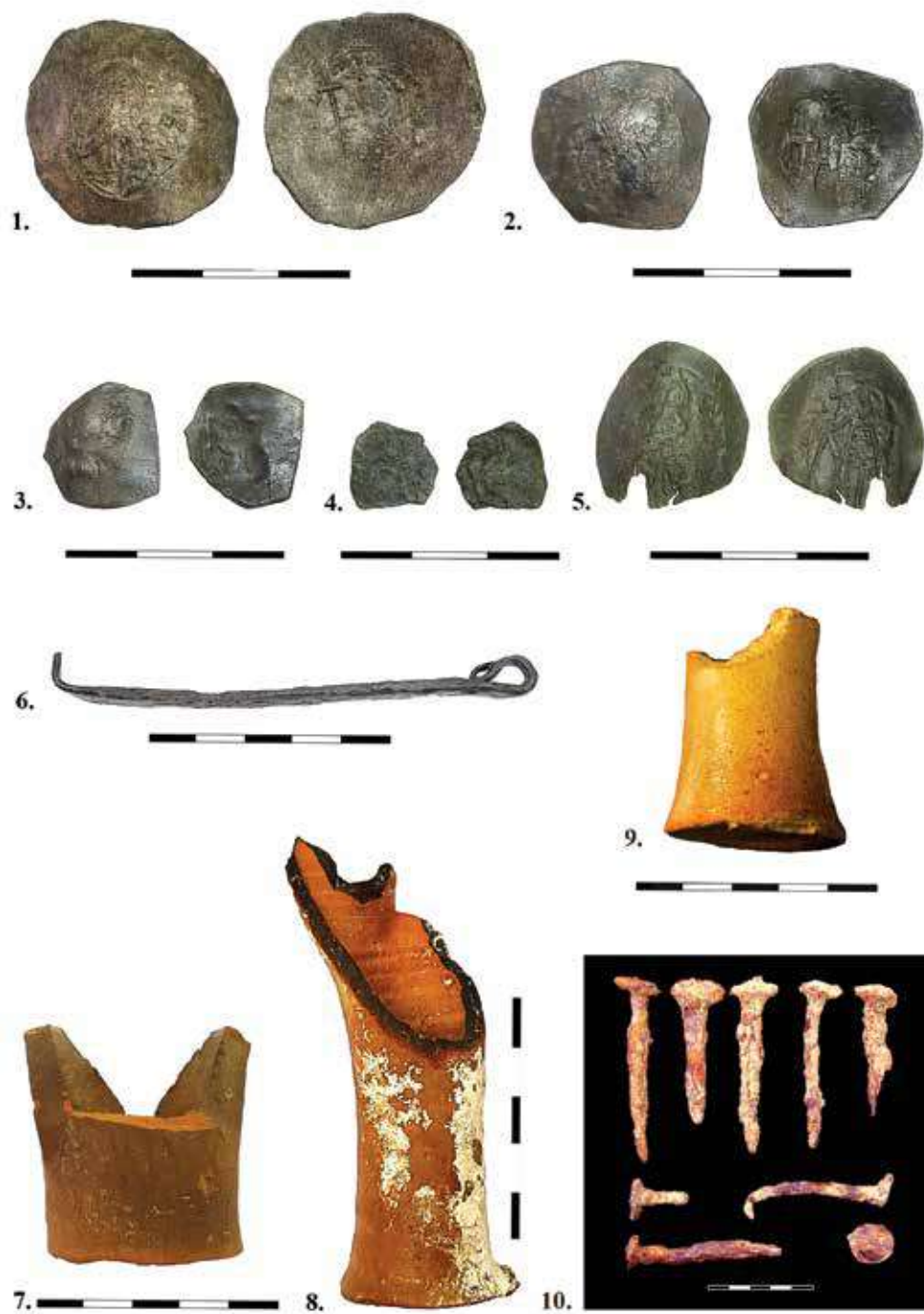
Ил. 4. Стьлбът от север
(снимка К. Чакъров).

III. 4. The pillar from the North
(photo K. Chakarov).

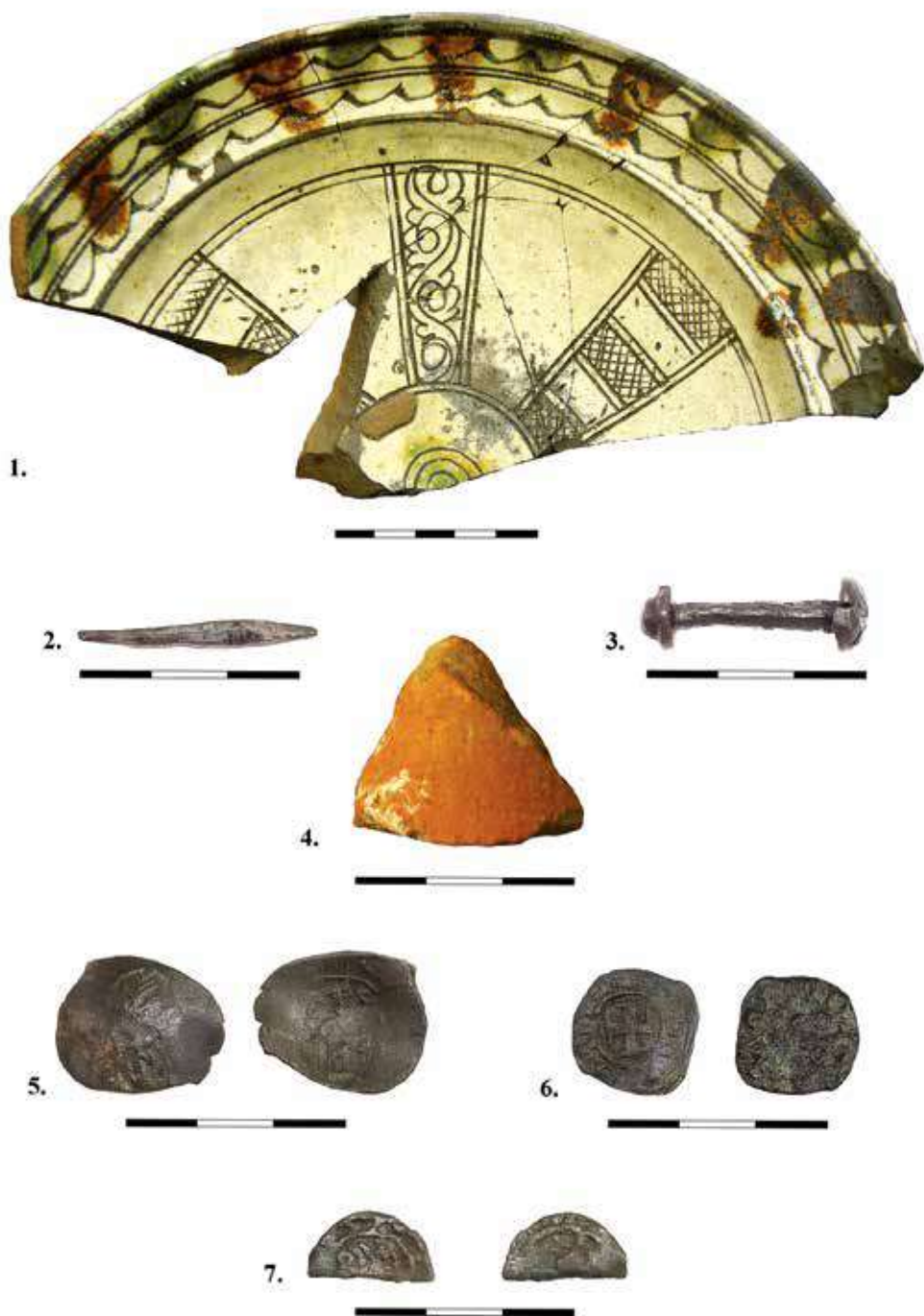
**Евгени Дерменджиев, Михаела Томанова. НЕКРОПОЛ
В СЕВЕРНОТО ПОДГРАДИЕ НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД
Evgeni Dermendzhiev, Mihaela Tomanova. THE NECROPOLIS IN
THE NORTHERN SUBURB OF THE METROPOLIS TARNOVGRAD**

*Ил. 1. Погребален инвентар.
III. 1. Burial inventory.*

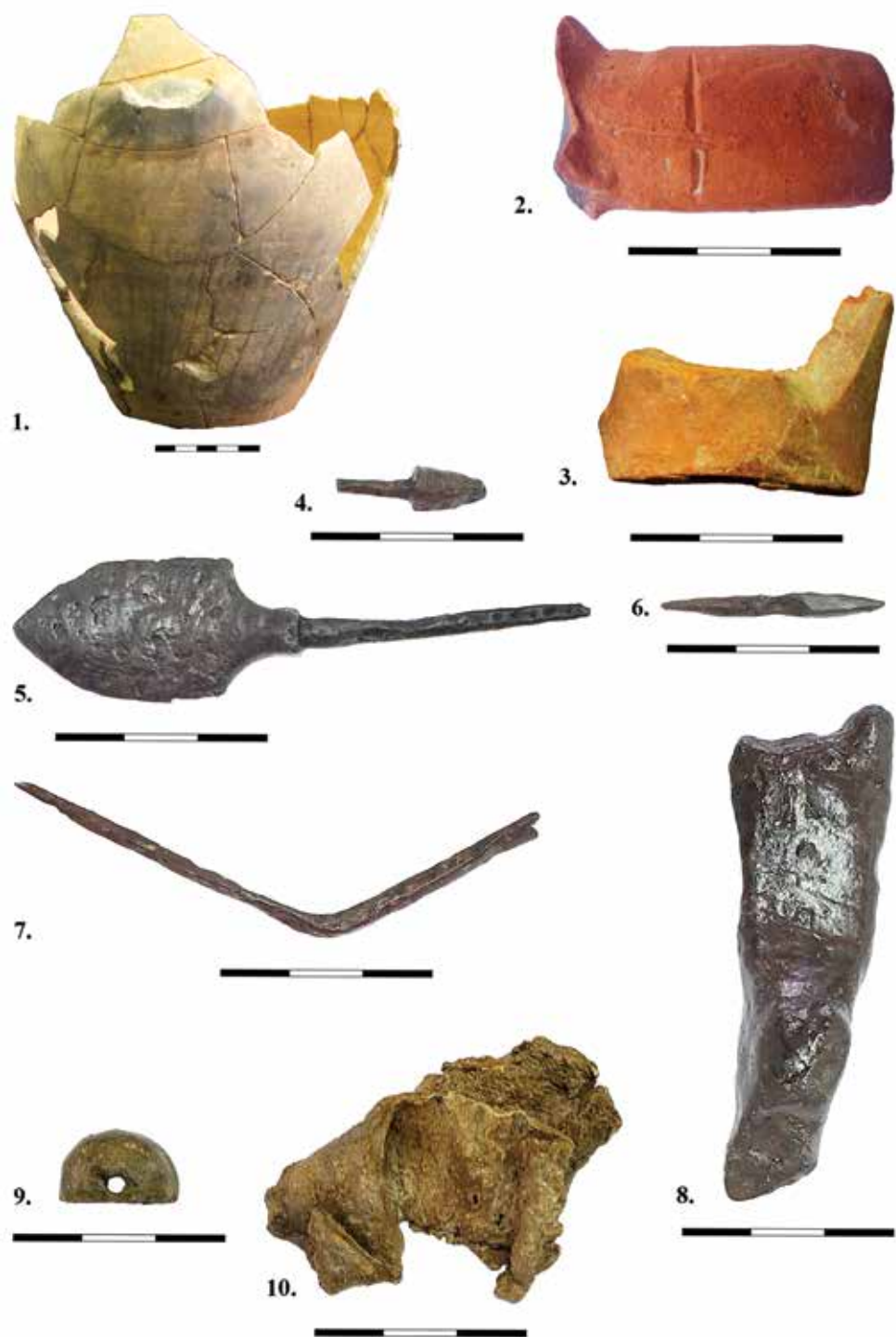

*Ил. 2. Находки от насипите на гробните ями.
III. 2. Finds from the fills of the burial pits.*

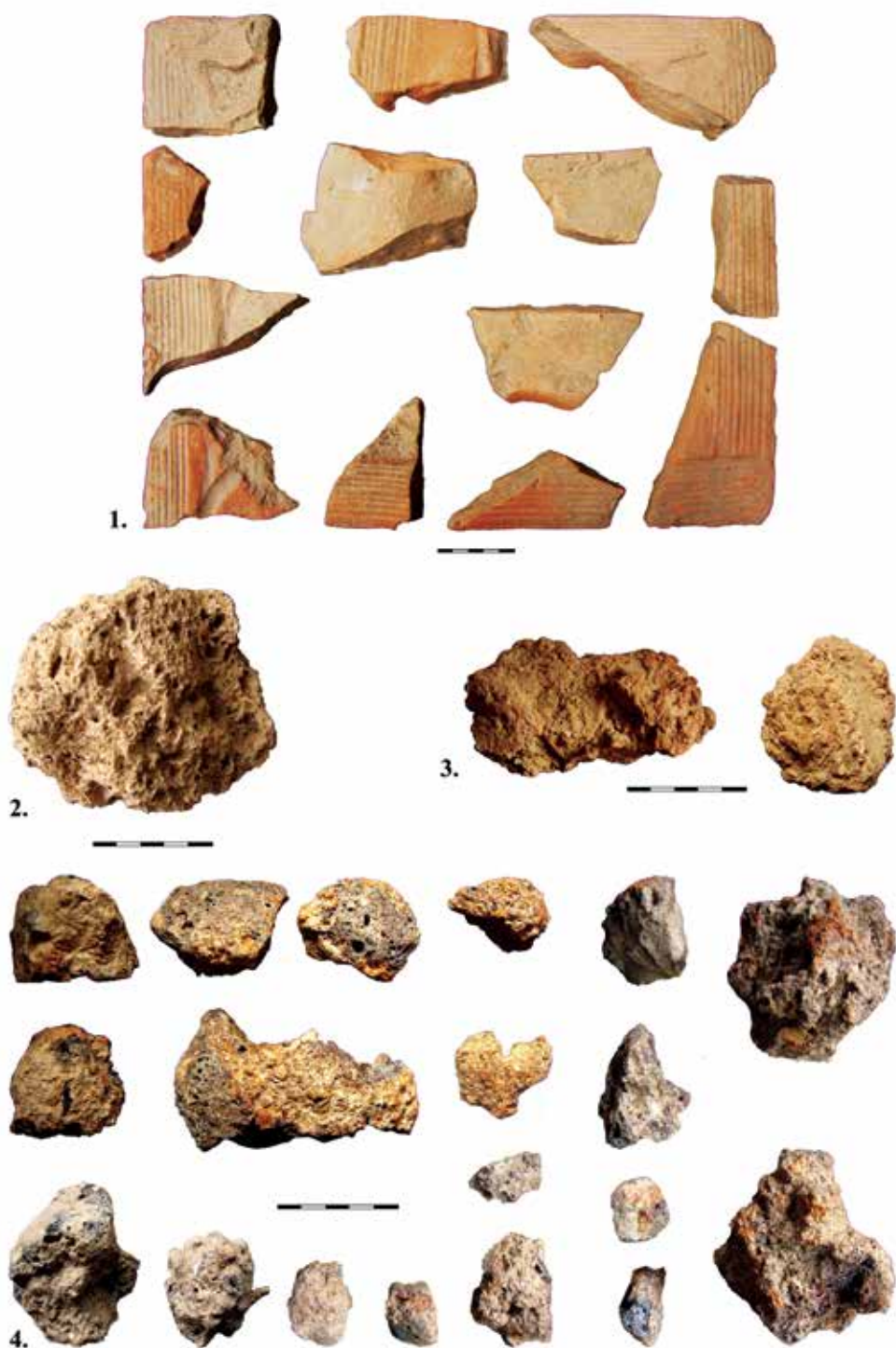

*Ил. 3. Находки от насипите на боклучните ями.
III. 3. Finds from the fills of trash pits.*

Ил. 4. Находки от средновековния пласт.
III. 4. Finds from the medieval layer.

Ил. 5. Керемиди, бигор, мазилки, желязна шлака.

Ill. 5. Tiles, tufa, plaster and iron slag.

Виктория Русева, Люба Маноилова. ДЕМОГРАФСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ, ФИЗИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ПАТОЛОГИЧНИ ИЗМЕНЕНИЯ НА ПОПУЛАЦИЯТА, ПРЕДСТАВЕНА В СРЕДНОВЕКОВНИЯ НЕКРОПОЛ В СЕВЕРНОТО ПОДГРАДИЕ НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД
Victoria Rousseva, Lyuba Manoilova. DEMOGRAPHIC FEATURES, PHYSICAL DEVELOPMENT AND PATHOLOGICAL CHANGES IN THE POPULATION PRESENTED IN THE MEDIEVAL NECROPOLIS IN THE NORTHERN SUBURB OF THE METROPOLIS TARNOVGRAD

Ил. 1. Патологични изменения от инфекциозен причинител с натрупване на поротично костно вещество при пролиферативна костна реакция – възможна лепроматоза. 1-3. Гроб № 11 (мъж, 40–45 г. до 50 г.). 1-1а. Метакарпални кости на лява ръка, дорзален и палмарен изглед. 2. Фаланги на ръката, дорзален и палмарен изглед. 3. Първа и пета метатарзални кости, първи ред фаланги на първи пръст на ходилото, дорзален изглед. 3.4. Гроб № 19 (жена, 20–30 г.), пета метатарзална кост.

III. 1. Pathological changes due to an infectious agent with accumulation of porous bone substance in a proliferative bone reaction – possible lepromatosis. 1-3. Grave № 11 (a man, 40–45 yrs. up to 50 yrs.). 1-1a. Metacarpal bones on left hand, dorsal and palmar view. 2. Phalanges of the hand, dorsal and palmar view. 3. First and fifth metatarsal bones, first row of phalanges of the first toe, dorsal view. 3.4 Grave № 19 (woman, 20–30 yrs.), fifth metatarsal bone.

Ил. 2. Патологични изменения (гроб № 8, мъж, 50–60 г.).

1. Фрагменти от ребра, дефекти от фрактури – стрелки. 2. Лева лакътна кост, дистален край, детайл – дефект на *processus styloideus*, след заздравяла фрактура. 3. Дясна бедрена кост, проксимален край, anterioren изглед – силни артрозни изменения, вероятно след луксация в тазобедрена става. 4. Дясна тазова кост, ацетабулум, детайл – силни артрозни изменения, вероятно след луксация в тазобедрена става. 5. Дясна раменна кост, anterioren изглед – дефект на средата на диафизата от заздравяла фрактура със силно разместване на фрагментите.

III. 2. Pathological changes (grave № 8, man, 50–60 yrs.).

1. Fragments of ribs, fracture defects – arrows. 2. Left ulna, distal end, detail – defect of *processus styloideus*, after a healed fracture. 3. Right femur, proximal end, anterior appearance – severe arthritic deformations, probably after dislocation in the hip joint. 4. Right pelvis bone, acetabulum, detail – severe arthritic deformations, probably after dislocation in the hip joint. 5. Right humerus, anterior view – a defect in the middle of the diaphysis from a healed fracture with a strong displacement of the fragments.

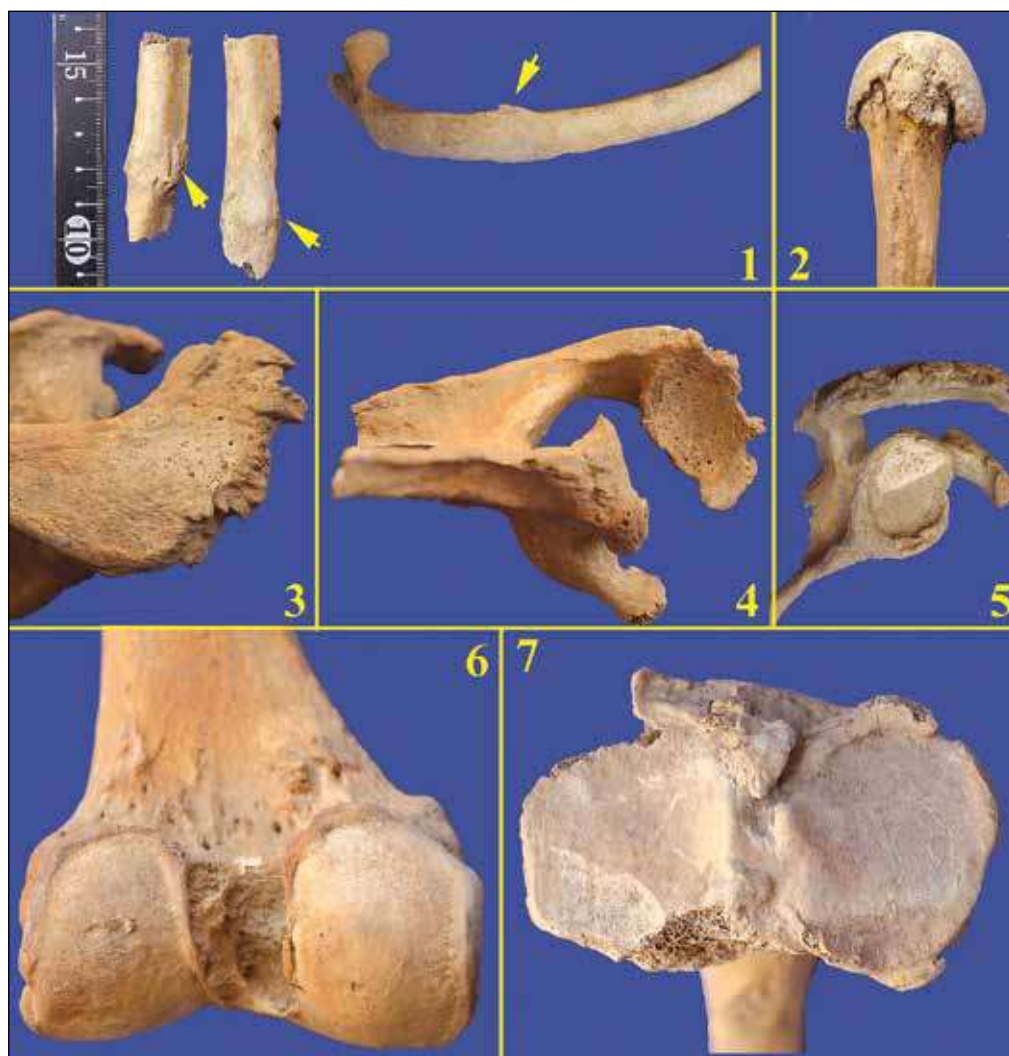

Ил. 3. Патологични изменения (гроб № 9, жена, 25–30 г. до 35 г.).

1. Фрагменти от ребра, остеолитични изменения – стрелки. 2–4. Втори шийен и торакални преишлени, остеолитични изменения. 5. Долночелюстна кост, остеолитично изменение. 6. Дясна тазова кост, ацетабулум, детайл – силни артрозни изменения и възможна луксация в тазобедрена става. 7. Лява тазова кост, остеолитично изменение. 8. Кръстцова кост, остеолитично изменение с широка деструкция от лявата страна. 9. Дясна тазова кост, детайл – осифициращ миозит.

III. 3. Pathological changes (grave №9, woman, 25–30 yrs. up to 35 yrs.).

1. Fragments of ribs, osteolytic deformations – arrows. 2–4. Second cervical and thoracic vertebrae, osteolytic deformations. 5. Mandibular bone, osteolytic deformation. 6. Right pelvis bone, acetabulum, detail – strong arthritic deformations and a possible dislocation in the hip joint. 7. Left pelvis, osteolytic deformations. 8. Sacrum, osteolytic deformation with extensive destruction on the left side. 9. Right pelvis bone, detail – ossifying myositis.

Ил. 4. Патологични изменения (гроб № 27, мъж, 60–65 г. до 70 г.).

1. Фрагменти от ребра, дефекти от фрактури, стрелки. 2. Дясна раменна кост, проксимален край, детайл – силни артрозни изменения след луксация.
- 3–5. Дясна лопатка, изменения след луксация. 6. Дясна бедрена кост, дистален край, постериорен изглед – силни артрозни изменения, вероятно след травма в колянна става. 7. Дясна голямомициална кост, проксимален край, постериорен изглед – силни артрозни изменения, вероятно след травма в колянна става.

Ил. 4. Pathological changes (grave № 27, man, 60–65 yrs. up to 70 yrs.).

1. Fragments of ribs, fracture defects, arrows. 2. Right humerus, proximal end, detail – strong arthritic deformations after luxation. 3–5. Right shoulder blade, deformations after luxation. 6. Right femur, distal end, posterior appearance – severe arthritic deformations, probably after a trauma to the knee joint. 7. Right tibia, proximal end, posterior view – severe arthritic deformations, probably after a trauma to the knee joint.

Иван Чокоев. ТЪКАНИ ОТ СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В МЕСТНОСТТА „ФРЕНК ХИСАР“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (ГРОБ № 126)

Ivan Chokoev. TEXTILES FROM MEDIEVAL CEMETERY AT FRENK HISAR, VELIKO TARNOVO (GRAVE № 126)

Ил. 1. Ленена тъкан върху монета от гроб № 126, местност „Френк хисар“, Велико Търново (микро).

Ил. 1. Linen cloth on coin from grave № 126 at Frenk hisar, Veliko Tarnovo (micro).

Ил. 2. Тъмни следи и останки от сърмена тъкан върху и около черепа от гроб № 126 (снимка Илиян Петракиев).

Ил. 2. Dark traces and remains from metal threads textile on and around the skull from grave № 126 (photo Iliyan Petrakiev).

Ил. 3. Тъмни следи и останки от сърмена тъкан върху и около черепа от гроб № 126 (снимка Илиян Петракиев).

Ил. 3. Dark traces and remains from metal threads textile on and around the skull from grave № 126 (photo Iliyan Petrakiev).

Ил. 4. Тъмни следи от сърмена тъкан върху черепа от гроб № 126.

Ил. 4. Dark traces from metal threads textile on the skull from grave № 126 (macro).

Ил. 5. Останки от сърмената тъкан от гроб № 126, предоставени за изследване (макро).

Il. 5. Remains from metal threads textile from grave № 126, given for investigation (macro).

Ил. 6. Останки от сърмената тъкан от гроб № 126, предоставени за изследване (макро).

Il. 6. Remains from metal threads textile from grave № 126, given for investigation (macro).

Ил. 7. Фрагмент от сърмената тъкан от гроб № 126 (микро).

Il. 7. Fragment from metal threads textile from grave № 126 (micro).

Ил. 8. Фрагмент от сърмената тъкан от гроб № 126 (микро).

Il. 8. Fragment from metal threads textile from grave № 126 (micro).

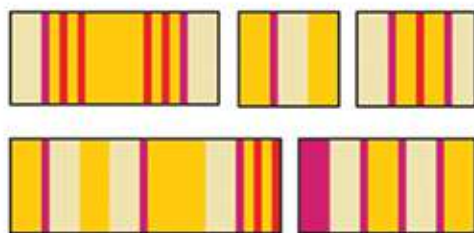
Ил. 9. Сърмени и червени копринени нишки, вложени в тъканта от гроб № 126 (микро).

Il. 9. Metal threads and red silk threads from textile from grave № 126 (micro).

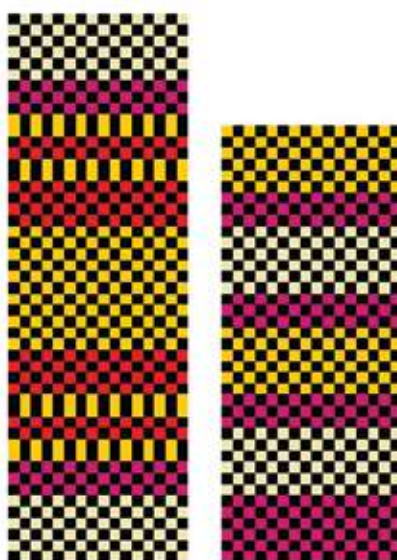
Ил. 10. Сърмените нишки, вложени в тъканта от гроб № 126. За метализацията е използвана позлатена сребърна лентичка (микро).

Il. 10. The metal threads from textile from grave № 126. For the metallizing utilized gilt silver strip (micro).

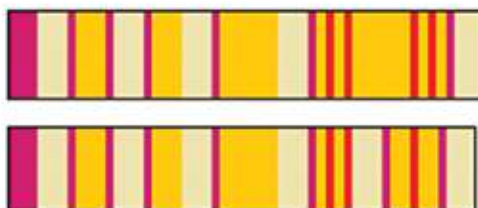
Ил. 11. Графична реконструкция на фрагменти от сърмената тъкан от гроб № 126.

Il. 11. Possible reconstruction of fragments from the metal threads textile from grave № 126.

Ил. 12. Схеми на тъкане на части от сърмената тъкан от гроб № 126.

Il. 12. Diagram of the metal threads textile weave, sections, from grave № 126.

Ил. 13. Вероятни графични реконструкции на по-големи части от сърмената тъкан от гроб № 126.

Il. 13. Possible reconstructions of larger sections of the metal threads textile from grave № 126.

Ил. 14. Ленти и шнурове, увити около главите и сплетени в косите. Миниатюра от италиански молитвеник, около 1380 г. (no Bilbliothèque Nationale, Paris).

Il. 14. Cords and ribbons bound around their heads and twisted with the hair. Miniature in Italian breviary, 1380 (after Bilbliothèque Nationale, Paris).

Ил. 15. Ленти върху главите на италиански жени. Стенопис, Италия, Сиена, Palazzo Pubblico, 1338 – 1339 г. (no J. Poeschke).

Il. 15. Ribbons on the heads of Italian women. Frescoes, Siena, Palazzo Pubblico, 1338 – 1339 (after J. Poeschke).

**Пламен Събев. ИКОНОПИСНО АТЕЛИЕ В АРБАНАСИ
ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVIII ВЕК
Plamen Sabev. ICONPAINTING WORKSHOP IN ARBANASSI
FROM THE FIRST HALF OF THE 18th c.**

Ил. 1. Иконостас от наоса на църквата „Рождество Христово“, Арбанаси, началото на XVIII в. (снимка Н. Борисова).

III. 1. Iconostasis from the nave of the Nativity Church, Arbanassi, early 18th c. (ph. N. Borisova).

Ил. 2. Детайл от празничен ред с икони от иконостаса на църквата Colțea в Букурещ (снимка Н. Борисова).

III. 2. Detail of a festive order with icons from the iconostasis of the Colțea Church in Bucharest (ph. N. Borisova).

Ил. 3. Икона „Христос Пантократор“ от царски ред на иконостаса в църквата „Рождество Христово“, първи зограф – Христо (снимка Н. Борисова).

III. 3. Icon Christ Pantocrator from the royal order of the iconostasis in the Nativity Church, first painter Hristo (ph. N. Borisova).

Ил. 4. Иконостас от църквата „Св. Три светители – йерарси“ (Colțea), Букурещ, началото на XVIII в. (снимка Н. Борисова).

III. 4. Iconostasis from the Three Holy Hierarchs Church (Colțea), Bucharest, early 18th c. (ph. N. Borisova).

Ил. 5. Икона „Св. Богородица
Елеуса“, втори неизвестен
зограф, Арбанаси, XVIII в.
(снимка Н. Борисова).

III. 5. Icon of the Holy Mother
of God – Eleusa, second unknown
painter, Arbanassi, the 18th c.
(ph. N. Borisova).

Ил. 6. Икона „Христос Пантократор“,
втори неизвестен зограф, Арбанаси,
XVIII в. (снимка Н. Борисова).

III. 6. Icon Christ Pantocrator;
second unknown painter, Arbanassi,
the 18th c. (ph. N. Borisova).

Ил. 7. Детайл на царска икона от иконостаса в манастирската църква „Св. Никола“ в Арбанаси, 1704 г. (снимка Н. Борисова).

III. 7. A detail from a royal icon in the St. Nicholas Monastery Church in Arbanassi, 1704 (ph. N. Borisova).

Ил. 8. Подпис на зографа Христо от същата икона (снимка Н. Борисова).

III. 8. Signature of the painter Hristo on the same icon (ph. N. Borisova).

Ил. 9. Празнична икона от църквата „Рождество Христово“
в Арбанаси (снимка Н. Борисова).

III. 9. Festive icon in the Nativity Church in Arbanassi
(ph. N. Borisova).

Ил. 10. „Поклонение на влъхвите“, детайл от празничната икона от църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси (снимка Н. Борисова).

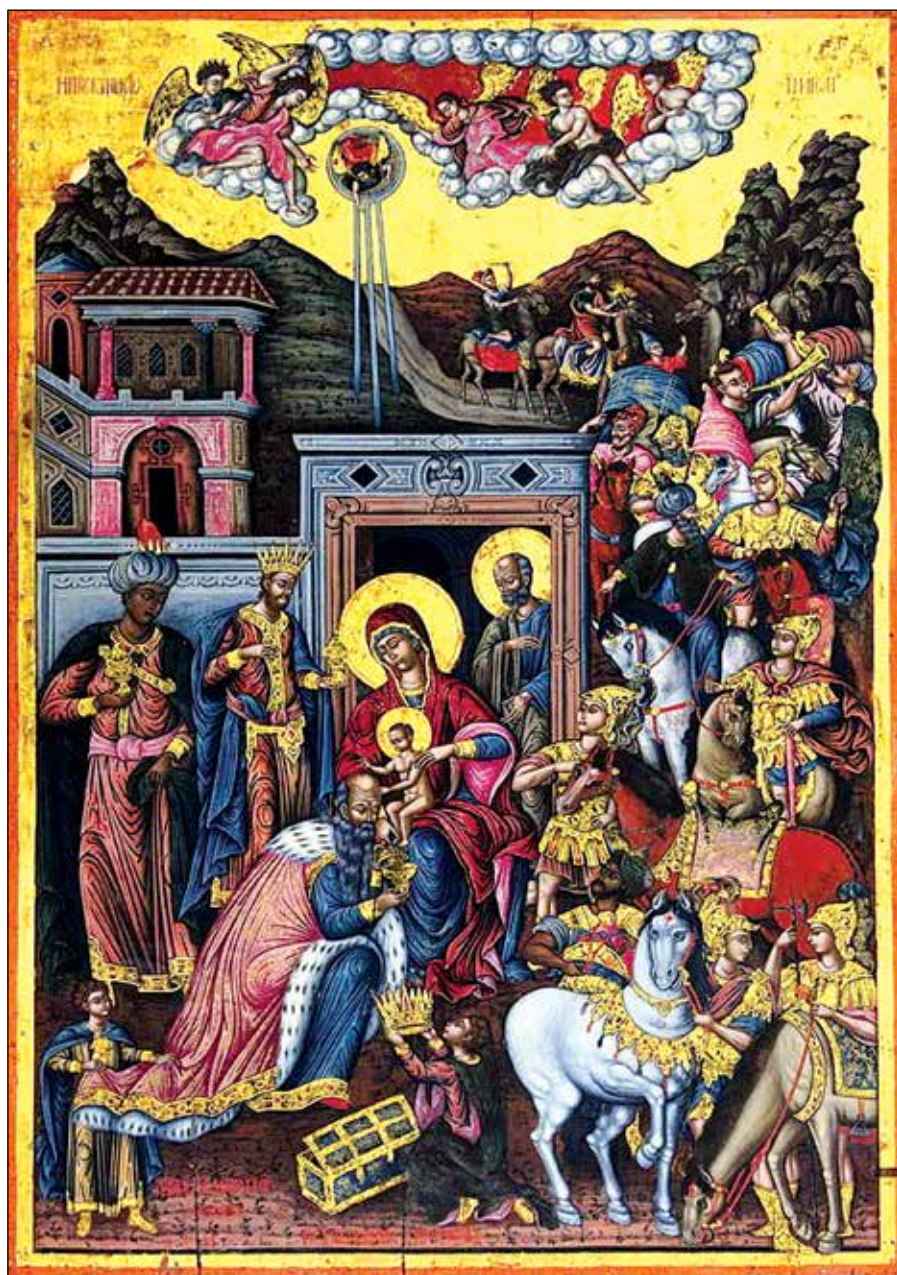
III. 10. *The Adoration of the Wise Men, a detail from the festive icon of the Nativity Church in Arbanassi (ph. N. Borisova).*

Ил. 11. Икона – триптих с образите на св. Теофания, св. Харалампий и св. Евфимия, XVIII в., музей на остров Закинтос, Гърция.

III. 11. *Icon – triptych with the images of St. Theophano, St. Charalampius and St. Euphemia, the 18th c. Museum on the island of Zakynthos, Greece.*

Ил. 12. Икона от зограф Георгиос Кастрофилакс (Geprgius Kastrofilaks), 1746 г.

III. 12. An icon of the painter Georgios Kastrofilaks, Greece, 1746.

Ил. 13. „Поклонение на влъхвите“, зограф Никола Нешкович (Nikola Neshkovich), 1762 г.

III. 13. *The Adoration of the Wise Men, painter Nikola Neshkovich, Serbia, 1762.*